

Akademik Hassasiyetler/The Academic Elegance
6 Aylık Akademik Hakemli Dergi/2 Issues per year, Refereed
Yıl/Year:4 Sayı/Issue:8 Aralık/December 2017
ISSN: 2148-5933

Sahibi/Owner

Huzyefe Süleyman ARSLAN

Genel Yayın Yönetmeni/Editor in Chief

Şenol DURGUN

Yazı İşleri Müdürü/Editorial Director

Huzyefe Süleyman ARSLAN

Yürütücü Editör/Executive Editor

Alper MUMYAKMAZ

Yürütücü Editör Yardımcısı/Assistant Executive Editor

Gökberk YÜCEL

İngilizce Yayın Editörü/English Publication Editor

Ömer Faruk CANTEKİN

İç Tasarım/Page Design

Can ÖZÇİÇEK

Yönetim Yeri/Adress

Yavuz Selim Mah. 543 Sokak Turaykent Villaları No. 10/18 Eryaman-Ankara

İletişim/Contact

Yukarı Bahçelievler Mah. Mareşal Fevzi Çakmak Cad. No. 84/5 Çankaya-Ankara

Tel/ Faks: (0 312) 212 34 11

e-posta: academicelegance@gmail.com

Yapım/Production

A Kitap

Baskı/Print

Bizim Dijital

Basım Tarihi/Date of Publication

Aralık 2017

Yayın Kurulu/ Editorial Board

Tarık AK, Burhan AYKAÇ, Gonca BAYRAKTAR DURGUN, Vedat BİLGİN,
Ömer Faruk CANTEKİN, Mehmet Ali ÇAKMAK, Şenol DURGUN, Tuğrul KORKMAZ,
Alper MUMYAKMAZ, Volkan ÖNGEL, Yusuf PUSTU, Batuhan SELVİ, İlyas SÖZEN,
Fatma TAŞDEMİR, Gökberk YÜCEL.

Danışma ve Hakem Kurulu/Advisory Board

Prof. Dr. Abdürreşit Celil KARLUK (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. Aydın BAŞBUĞ (Ankara Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Hakan TAŞDEMİR (Ankara Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim AOUDE (U.S.A University of Hawaii)
Prof. Dr. İbrahim AYDINLI (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim YILDIRIM (Gaziantep Hasan Kalyoncu Üniversitesi)
Prof. Dr. Latif TOKAT (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa DELİCAN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ORÇAN (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. Nedim BAHÇEKAPILI (Hollanda Avrupa İslam Üniversitesi)
Prof. Dr. Seyfettin ERŞAHİN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Taha Niyazi KARACA (Yozgat Bozok Üniversitesi)
Doç. Dr. Akhmet A. YARLYKAPOV (Rusya Federasyonu Rusya Bilimler Akademisi)
Doç. Dr. Ali Osman KURT (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)
Doç. Dr. Elmira MURATOVA (Kırım Akmesit Taurida National V. I. Vernodsky Üniversitesi)
Doç. Dr. Fatih SARIOĞLU (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Doç. Dr. Igor Leonidovich ALEXEEV (Rusya Federasyonu Rusya Humanitar Devlet Üniversitesi)
Doç. Dr. İlhan AKSOY (Samsun 19 Mayıs Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet M. ÖZAYDIN (Ankara Gazi Üniversitesi)
Doç. Dr. Murat DEMİRKOL (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Doç. Dr. Ömer KESKİNSOY (Ankara Gazi Üniversitesi)
Doç. Dr. Recep REHİMLİ (Azerbaycan Academi of Public Administration)
Doç. Dr. Rufat SATTAROV (Almanya Berlin Freie University)
Doç. Dr. Samaghan MYRZAİBRAİMOV (Kırgızistan Oş Devlet Üniversitesi)
Doç. Dr. Seyfi YILDIRIM (Ankara Hacettepe Üniversitesi)
Doç. Dr. Timur KOZUKULOV (Kırgızistan Oş Devlet Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Abdilaziz KALBERDİEV (Kırgızistan Oş Devlet Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Ali Zafer SAĞIROĞLU (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Alihan LİMONCUOĞLU (İstanbul Okan Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Gökçen YAVAŞ (Kocaeli Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Gülsen KAYA OSMANBAŞOĞLU (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Hatice ALTUNOK (Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Hatice MUMYAKMAZ (Yozgat Bozok Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Mustafa ALTUNOK (Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Selman ÖZDAN (Kayseri Erciyes Üniversitesi)
Dr. Muhammed ADİL (Tunus Turc-Arab Association for Science Cultur and The Arts (TASCA))
Dr. Yavuz ÇİLLİLER

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Politik Aktör Olarak Necmettin Erbakan'ın Türk Siyasetindeki Yeri
Necmettin Erbakan's Place in Turkish Policy as a Political Actor

Ömer BAYKAL – Ömer ÇAHA..... 1

Yargı Kararlarında Kanun Önünde Eşitlik İlkesi ve Kadın Erkek Eşitliği
The Principle of Equality Before the Law and Gender Equality in the Decisions (Case-Law) of Turkish Constitutional Court and the Council of State

Jülide Gül ERDEM..... 19

“Bir Kuşak, Bir Yol” Projesi'nin Jeopolitiği, Türk Kuşağı ve Uygurlar
The Geopolitics of “One Belt, One Road” Project, The Turkish Belt and the Uighurs

Mehmet Akif OKUR..... 45

Halk İslamı ve Kızılbaşlık
Folk Islam and Kızılbashism (Red Heads)

Günel RAHİMLİ..... 57

Kriz Liderliği ve Krizleri Fırsata Çevirmede Dönüştürücü-Vizyoner Liderlik
Crisis Leadership and Transformer - Visional Leadership in Transforming Crises to Opportunity

Murat TOPCU 71

Kalkınma Gelir Eşitsizliği İlişkisi: Türkiye Örneği
Income Inequality Development Relationship: The case of Turkey

Eray ÖZTÜRK – Suat OKTAR..... 101

The Importance of Russian Military Presence in Central Asia for Russia's Regional Security
Orta Asya'da Bulunan Rus Askeri Varlığının Rusya'nın Bölgesel Güvenliği Açısından Önemi

Ali Emre SUCU..... 125

Şamanizm ve Budizm Arasındaki Paralellikler
Parallelism between Shamanism and Buddhism

Şengül DEMİREL 139

Editörden

Uluslararası gündemi çok hızlı değişen ve bundan da doğrudan etkilenen Türkiye'nin dünya siyaseti ve ekonomisindeki yeri ve etkinliği her geçen gün daha da artmakta, yaşadığı zorluk ve sıkıntılar diğer toplum ve devletlerden farklılaşan bir tecrübeyi edinmesini de sağlamaktadır. Hatta bu durum Türkiye'nin lokal bir siyasetten ziyade küresel bir unsur olarak hareket etmesine yol açmaktadır. Sosyal bilimlerdeki gelişme ve düşüncelerde yaşanan bu gelişme ve değişimlerden etkilenmekte, yeni çalışma ve fikirler bu zeminde şekillenerek ortaya çıkmaktadır.

Yayın hayatının 4. yılına giren **Akademik Hassasiyetler**'in düzenli ve istikrarlı sürecine bugüne kadar katkı sağlayan ve emeği geçen tüm yazar ve akademisyenlerimize teşekkür ederiz. Bu vesileyle birbirinden ilginç konularla okuyucularımızı sayfalarına davet eden ve 8. Sayımızda yer alan konular ve yazarlarımız ise şöyle.

Ömer Baykal ve Ömer Çaha, Türk siyasetinin çok yönlü ve renkli siyasetçilerinden birisi olan Necmettin Erbakan'ı onun politik hafızası üzerinden Türk siyasetine katkısı üzerinde durdu. **Jülide Gül Erdem**, hukuk devletinin en temel ilkesi olan eşitlik ilkesinin idari ve yargısal kararlarda yorumlanışını ve bu kaynaklarda kadın erkek eşitliğinin ayrıntılarını araştırdı. **Mehmet Akif Okur**, "Bir Kuşak, Bir Yol" projesi ile Çin'in güç dengesi mantığı ile öne çıkan ve güvenilir bir koridor olan Türk ve Müslüman nüfusun meskûn olduğu coğrafya üzerinden hayata geçirilmesi planlanan projenin arkasındaki jeopolitik mantığı araladı. **Günel Rahimli**, Moğol saldırılarıyla maddi manevi zarar gören insanların kendilerini korumaya çalışmaları sürecinde ortaya çıkan tarikatlardan birisi olan Safeviyye Tarikatı'nın (Kızılbaş) Anadolu Aleviliği ile Halk İslam'ı üzerinden kurduğu ilişkiye temas etti. **Murat Topçu**, iletişim ve ulaşım imkânlarının ucuzlaması ile yaşanan krizleri fırsata çevirmenin bir kriz liderliği gereksinimi ortaya çıkardığını ve bu süreçte dönüştürücü-vizyoner liderlik modelinin etkinliğini anlattı. **Eray Öztürk ve Suat Oktar**, insani gelişmişlik endeksi ile gelir eşitsizliği arasındaki ilişki üzerinden 1990 sonrası ortaya çıkan kalkınma gelir eşitsizliği üzerinde durdu. **Ali Emre Sucu**, SSCB'nin yıkılmasında sonra güvenlik konusunda Rusya'nın Orta Asya'daki askeri varlığının Rus bölgesel güvenliği için önemi üzerine çalıştı. Son olarak da Şengül Demirel, masallar, mitler ve destanlar gibi toplumların ortak paydaları üzerinden Avrupa içindeki Asya, Budizm ve İslam kültürü içindeki Şamanizm öğelerini araştırdı.

Mayıs 2018 döneminde çıkacak olan 9. Sayımızda buluşmak dileğiyle.

POLİTİK AKTÖR OLARAK NECMETTİN ERBAKAN'IN TÜRK SİYASETİNDEKİ YERİ

Ömer BAYKAL** & Ömer ÇAHA***

Öz

Erbakan, Milli Görüş hareketinin kurucusu, ana akım İslamcı hareketin lideri ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Başbakanı olarak Türk Siyasal hayatının yarım asrına damgasını vurmuş önemli bir aktördür. Kurduğu ve yönettiği politik partilerin yanında yetiştirdiği siyasetçiler ile Türk siyasetinin "hoca" unvanını almıştır. Doğal olarak, Erbakan, politik üslubu, giyimi, akademik donanımı ve dini inancı ile Türk siyasetinde ayrıcalıklı bir konum edinmiştir. Çalışmamızda, çok yönlü ve renkli bir siyasetçi olarak Necmettin Erbakan muhtelif yönlerden ele alınarak Türk siyasetindeki yerinin tespiti amaçlanmıştır. Öncelikle, Erbakan'ın farklı siyasi düşünceler tarafından nasıl algılandığı incelenecektir. Daha sonra, dini, akademik, bürokratik ve politik kariyeri tetkik edilecektir. Erbakan, sahip olduğu geleneksel söylemin yanında taşıdığı modern dil ile önemli bir siyasi terkibi inşa etmiştir. Bu noktada, Erbakan, sahip olduğu politik üslup bakımından değerlendirilecektir. İslamcı siyasi bir lider olarak Erbakan, ideolojiler, ekonomi, milliyetçilik, laiklik, insan hakları ve Batılılaşma başta olmak üzere birçok konuda iddialı görüşler geliştirme gayretinde olmuş ve sahip olduğu fikirleri, topluma ve mensuplarına anlatma hususunda büyük bir ihtimam göstermiştir. Çalışmamızda, siyasi bir düşünür olarak Erbakan'ın politik lugatı tetkik edilecek; son bölümde ise, iktidar kavramını siyasi hayatın merkezine yerleştiren Erbakan'ın Türk politik hayatına olan katkısı ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Necmettin Erbakan, Milli Görüş Hareketi, İslamcılık, Türk Politik Hayatı, Türk Sağ

NECMETTİN ERBAKAN'S PLACE IN TURKISH POLICY AS A POLITICAL ACTOR

Abstract

Erbakan is an important actor who marked the half century of Turkish political life as the founder of the National Movement, a leader in the mainstream Islamist movement, and the prime minister of the Republic of Turkey. He took the title of "teacher" because of the politicians he educated as well as the political parties he founded and directed. Naturally, Erbakan achieved a privileged position in Turkish politics with his

* Bu makale Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalında yürütülen doktora tezine dayanılarak hazırlanmıştır.

** Yıldız Teknik Üniversitesi, SBE, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı doktora öğrencisi, omrbaykal@gmail.com.

*** Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim üyesi, omercaha@yahoo.com.

political style, clothing, academic background and religious beliefs. In this paper, it is aimed to determine the place of Necmettin Erbakan who is a versatile and lively politician in Turkish politics by considering his various aspects. Firstly, it will be examined how Erbakan is perceived politically by different political thoughts. Then, his religious, academic, bureaucratic and political career will be examined. Erbakan built an important political composition with his modern language in addition to his traditional rhetoric. At this point, the political style of Erbakan will be evaluated. As an Islamist political leader, Erbakan strived to develop ambitious arguments on a great number of issues including ideologies, economics, nationalism, secularism, human rights and westernization and showed great interest in expressing his ideas to the public and his members. Erbakan's political interest as a political thinker will also be examined in this paper. In the last part, the contribution of Erbakan who placed the concept of power in the center of political life to Turkish political life will be discussed.

Keywords: Necmettin Erbakan, National Outlook Movement, Political Islam, Turkish Political Life, Turkish Right

Giriş

Türk siyasi hayatı her dönem cari rejime karşı sınırlı ya da cepheden muhalefet üretmesi bakımından önemli politik mücadeleler yaşamıştır. Muhalefetin kaynağı incelendiğinde dikkat çekici olan, politik ya da toplumsal muhalefetin “içeriden” oluşudur. Türk siyasetini şekillendiren siyasi aktörler ya da partiler, siyasi varoluşlarını doğrudan ya da dolaylı olarak cari rejime dayandırmış ya da mevcut rejime karşı muhalefetlerini oldukça örtük yürütmüşlerdir. Zimni muhalefetin en çarpıcı örneği Demokrat Parti'nin devamı olan, bir geleneğin temsilcisi olduğu iddiasındaki Adalet Partisi'nin kurulu düzen olan dirsek teması ya da muhalefetinin sınırlılığdır. Merkez sağ siyasetin mahdut muhalefetine karşı cari rejimin ürettiği Batılılaşma ideolojisine karşı doğrudan cephe alan; ilişkili olduğu merkez sağdan kendisini özerkleştirme çabasında olan en önemli siyasi deneyim ise Milli Görüş hareketidir. Adalet Partisi ve lideri Süleyman Demirel ile yaşanan kişisel iktidar mücadelesi Milli Görüş hareketinin lideri Necmettin Erbakan'ı politik alana taşımış; müstakil ve muhalif damarı yüksek siyasi bir hattın Türk politikasında inşasını başlamıştır.

Çalışmamızda, öncelikle Türk siyasetinin merkezi bir figürü olarak Erbakan'ın parti içinden ve dışından nasıl algılandığı incelenecektir. Daha sonra şahsi, ilmi kariyeri ele alınıp Erbakan'ı siyasi alana dâhil eden politik mücadelesi tetkik edilecektir. Erbakan'ın 1969 yılında bağımsız olarak siyasete atılacağı ilk deneyiminden Saadet Partisi Genel Başkanlığına kadar olan tecrübesi kariyer bölümünde çözümlenecek; Erbakan'ın politik üslubu başlıklı bölümde ise kopma iddiasındaki sağ siyaset ile olan ilişkisi, teknokratik üslubu, “hoca”lığın farklı yüzleri ve “iktidar” kavramının merkeziliği konu edilecektir. İdeoloji bölümünde İslamcı bir lider olarak Batılılaşma olgusuna, Dünya siyasetine ve ekonomiye bakışı ele alınmasına müteakip nihai olarak Erbakan'ın Türk siyasetine olan katkısı değerlendirilecektir.

1. TÜRK SİYASETİNDE ERBAKAN ALGISI

Liderlik, başta siyasal partiler olmak üzere tüm örgütlerde ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Liderin otoritesi, sınırları, partiye ne düzeyde hâkim olduğu siyasal partiler literatüründe ayrıntısıyla tartışılmıştır.¹ Liderin parti üzerindeki konumu, şahsi gücü, karizması ve partinin yapısı kadar ülkenin sahip olduğu siyasi teamüller ile yakından ilişkilidir. Türk siyasetinde, liderlerin partiler üzerindeki hegemonyası, çok partili hayatın yeniden tesis edilmesinden bugüne kadar yükselen bir ivme ile devam etmiş buna karşın parti içi demokrasi ise aynı oranda gerilemiştir.²

Liderlik otoritesi siyasal düzlemde din, ideoloji ve karizma olmak üzere farklı unsurlar üzerinden şekillenmiştir. Milli Görüş hareketi de liderinin sadece politik bir önder olmaktan öte öncelikle dini bir kimliğin, cemaatin taşıyıcısı olmasıyla ön plana çıkmış siyasal bir gelenek olarak Türk siyasetinde ayrıcalıklı yer edinmiştir. Milli Görüş lideri Necmettin Erbakan'ın hayatı ve politik kimliği, İslamcı siyasetin gelişimiyle paralellik izlemiş,³ çoğu zaman hareketin kendisiyle özdeşleşerek Milli Görüş için "Erbakan hareketi", mensupları da "Erbakancı" olarak tanımlanmıştır.⁴ Bu tanımlama, Erbakan'ın kişiliğinin, siyasal hareketi aşan, aşkın, karizmatik ve merkezi bir öneme sahip olduğuna işaret etmektedir. Hareketin seyri Erbakan'ın politik kaderi ile büyük oranda benzerlik göstermiş; siyasal gelişmeler Erbakan'ın açık ya da örtük aktivizmi üzerinden biçimlenmiştir. Milli Görüş hareketinin başarısı ve başarısızlığı da Erbakan'ın artı ve eksi hanelerine yazılmıştır.

Necmettin Erbakan hakkında Batı dünyasında İslamcı politikacı, Müslüman coğrafyasında ise Müslüman bir lider şeklinde bahsedilirken Türkiye'de "hoca" unvanı yaygınlık kazandı.⁵ Erbakan'ın "hoca" olarak anılmasının üç temel dayanağı bulunmaktadır. Öncelikli olarak Erbakan, İslami bir kimliğe sahiptir ve bu aidiyetini bireysel ve kamusal olarak sürdürme gayretinde olmuştur. Erbakan, şahsi anlamda, kayda değer bir İslami eğitim almış, yaşamında da bu inanışları kendi ve yakın çevresi çekinmeksizin sürdürmüştür.⁶ Türk siyasetinde bir çok politik kişilik, özellikle merkez sağ siyasetçiler, şahsi anlamda dini bir inanışa sahip olmakla beraber, siyasal mücadelenin esas konusu ve partinin kalkış noktası olarak dini inanışları yapmaktan özenle kaçınmışlardır. Erbakan ise İslam'ı şahsi olarak referans almasının yanında siyasetinin özüne yedirerek Türk siyasetindeki en önemli İslamcı lider konumuna oturmuştur.⁷ Erbakan'ın hoca olarak anılmasının ikinci nedeni ise sahip olduğu akademik kariyerdir. Erbakan, mezun olduğu İstanbul Teknik Üniversitesi Makine Fakültesi'ne asistan olarak girmiş (1948-1951), doktorasını ise Almanya'da Aachen Teknik Üniversitesinde bitirmiştir. 1954 Yılında, 27 yaşında

1 Mehmet Kabasakal, "Türkiye'de Siyasal Partiler", Der. Mehmet Kabasakal, Türkiye'de Siyasal Yaşam, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016): 238.

2 Kabasakal, 239.

3 Elizabet Özdalga, İslamcılığın Türkiye Seyri, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006), 103.

4 Ruşen Çakır, "Milli Görüş Hareketi", Ed. Yasin Aktay, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, İslamcılık, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004): 768.

5 Baki Can, "Söylemleriyle Erbakan", Anadolu Gençlik Dergisi, Necmettin Erbakan Özel Sayısı (2015): 222.

6 Erbakan'ın Tasavvuf ile tanışması, Gümüşhanevi Dergahı ve İskenderpaşa Cemaati ile olan ilişkisi ve dini karakteri için bkz. Ekrem Şama, Allah Dostu Erbakan, (b.y.: Ege Basım Yayın, 2015).

7 Necmettin Erbakan, Davam, (Ankara: Milli Gazete Ankara Kitap Kulübü, 2013), 148.

doçent olan Erbakan, 1965 yılından profesör unvanını aldı.⁸ Dolayısıyla, üniversitede yapmış olduğu kariyer, göstermiş olduğu kayda değer başarı Erbakan'a ikinci hoca unvanını vermektedir. Hepsinde öte, Erbakan'ın siyasal hayat içerisinde inşa ettiği hareket, kazandığı başarılar, kazandırdığı siyasal söylem ve yetiştirdiği kişiler onu politikanın da hocası yapmış; hareket üzerinde sorgulanması güç bir konuma erişmiştir. Erbakan'ın hocalığını milletvekili Fethullah Erbaş Kürtlerin gözünden tasvir etmektedir:⁹

Erbakan denince akla şu gelir: Erbakan Kürtleri en çok düşünen lider... Erbakan hiçbir zaman Kürt-Türk diye bir ayırım yapmamıştır. Güneydoğu halkı Erbakan'ı "dindar, çalışkan ve haram yemeyen" biri olarak görür. Erbakan'ın profesör olmasının da büyük bir etkisi vardır. Bu etiketi çok iyi kullanmıştı. Doğuda İslam Erbakan'ın ismi geçince bir İslam lideri gibi görülür. FP'nin başında Erbakan'ın olmayışı partiye en az yüzde beş oy kaybettirdi.

Erbakan'nın akademisyenliği, dindarlığı ve politikacılığında mülhem hocalık unvanına karşı Milli Görüş liderine dışarıdan bakış oldukça pejoratif bir nitelik taşımaktadır. Gazeteci Nicole Pope ve Huge Pope Türk siyasal hayatı hakkında yazdıkları eserde Erbakan'ı dar görüşlülükle itham etmektedir:¹⁰

Necmettin Erbakan, Türkiye'nin en dar görüşlü politikacıdır. 1960'lardaki siyasi karmaşa sırasında İslamcı bir parti kurmuş ve 1990'larda Türkiye'nin Türkiye'nin en büyük ve en disiplinli partisini yönetmiştir. Yuvarlak yüzü, tombul yanakları ve İtalyan kravatlarıyla Erbakan, bir kökten dinciden çok zengin bir tüccara benzemektedir. Yine de bazı Türklere göre Erbakan'ın haince fikirleri vardır: Erbakan, Atatürk'ün kurduğu laik modern cumhuriyetin temellerini yakmak istemektedir.

Pope, Erbakan'ın, kendine has mizah üslubuna ve hoşgörü sahibi söylemine karşın gerçekte otoriteren bir kişilik olduğu iddiasındadır:¹¹

Karizmatik Erbakan'ın kendine has mizah anlayışı vardı; konuşmalarında bu anlayış ortaya çıkıyordu. Partinin tüm kontrolü ondaydı. Çok zengindi. Dindar, kanaatkar, din hassasiyeti olan bir insana benzemiyordu. Partisinin daha genç olanlarından farklı olarak Erbakan muhafazakar sağcıdır... Partinin demokratik ve hoşgörü sahibi olduğunu söylemesine rağmen Erbakan despot bir liderdir.

Erbakan'ın kişiliğine ve başını çektiği siyasal harekete karşı Batılı kamuoyunda negatif bir söylem oluşturulmuş; mevcut düzeni yıkmak için açıktan taarruz eden bir kişi olduğu iddia edilmiştir. Benzer söylemler Türkiye'de Kemalist düşüncenin popülist yazarları tarafından da dile getirilmektedir. Emin Çölaşan, Erbakan ve Refah Partisi'nin kamuoyunda çizmiş olduğu adil düzen ve hak kavramını merkeze alarak, gerçekliğin aksi yönde olduğu iddia etmektedir:¹²

8 Prof. Dr. Necmettin Erbakan'ın Biyografisi, Anadolu Gençlik Dergisi, Necmettin Erbakan Özel Sayısı (2015): 438-440.

9 Fehmi Çalmuk, Erbakan'ın Kürtleri, (İstanbul: Metis Yayınları, 2001), 204.

10 Nicole Pope, Huge Pope, Çıplak Türkiye, çev. Deniz Öktem (İstanbul: Gelenek Yayınları, 2000), 299.

11 Pope, Pope, 302.

12 Emin Çölaşan, Ah Refah Vah Refah, (Ankara: Ümit Yayıncılık, 1998), 50-52.

Çok açık söyleyeyim, Refahın dürüstlüğüne asla inanmıyorum. Aralarından elbette dürüst, namuslu, haram yemeyen insanlar var. Ama bunlar, genellikle yasa ve kural tanımayan bir topluluk. İşte, Erbakan'ın son olayı... Mal bildirim Yasası'nın açık hükmüne karşı, bildirimini yıllarca yapmamış... Şimdi biraz palazlandılar, güçlendiler ya dünyanın kendilerine ait olduğunu sanıyorlar... Ama bu işin böyle gitmesinin mümkün olmadığını bilmiyorlar...Allah korusun, günün birinde iktidar olup devlet mekanizmasını ele geçirirlerse, gerisini siz düşünün!

Yukarıda görüldüğü üzere, Erbakan ve şahsıyla özdeşleşen siyasal hareket hakkında içeriden ve dışarıdan olmak üzere taban tabana zıt iki farklı resim çizilmektedir. Bir tarafta, hoca kimliği etrafında oluşan bilge, dindar, hoşgörülü, adil ve başarılı bir resim diğer yanda, sinsî hesapları olan, güven duyulmayan ve söylemlerinin aksine gerçeklikten kopuk ve halkı kolaylıkla kandırabilen bir politik "cam-baz". Erbakan ve hareketinin, dini saiklerle yola çıkmasına karşın, iktidar arayışı içerisinde olan politik bir hareket olduğu gerçekliğinin göz ardı edilmesi, siyasal analizleri ve tasvirleri derin farklılıklara itmektedir. Bu iki kutuplu tasvirin gerçekliğe oturtulması için Erbakan'ın kariyeri, kişiliği, söylemi ve siyasal alana katkısı iktidar kavramı bağlamında analiz edilmesi gerekmektedir.

2. ERBAKAN'IN KARIYERİ

Necmettin Erbakan, Cumhuriyet'in kuruluşundan üç yıl sonra 29 Ekim 1926 tarihinde Sinop'ta doğdu.¹³ Babası Adana'nın Kozan ve Saimbeyli bölgesinde ikamet eden Kozanoğulları'ndandır. Dedesi Kozanoğlu Hüseyin Bey, II. Abdülhamit'e yakın bilinen bir kişidir. Anne tarafı ise Sinoplu Kale Kumandanı Binbaşı Halil Bey'in torunudur.¹⁴ Erbakan'ın babası, Mehmet Sabri Bey, hukuk tahsili yapmış ve Erzurum İstinaf Mahkemesinde göreve başlamıştır. Erzurum'un Ruslar tarafından işgali üzerine Sinop'a göç eden Mehmet bey eşini bu göç sırasında kaybetmiş ve daha sonra Sinop'ta Kamer Hanımla evlenmiştir.¹⁵

Erbakan, Kayseri'de başladığı ilkökul eğitimini babasının tayini sebebiyle Trabzon'da tamamladı. Orta eğitimine ise İstanbul Erkek Lisesi'nde başlayan Erbakan, 1943 yılında birincilikle okulundan mezun oldu. Okulda başarısı ile ön plana çıkan Erbakan, öğrenci arkadaşları arasında "başbakan" olarak çağrılmaktaydı. Erbakan, kendisini bu lakap ile çağrılmasından memnun olduğunu dile getirmiştir.¹⁶ İmtihansız üniversiteye giriş yerine sınavı kazanarak ikinci sınıftan İstanbul Teknik Üniversitesi Makine Fakültesi'nde eğitime başlamıştır. İlk okula bir yıl erken kayıt olması ve üniversiteye ikinci sınıftan dahil olmasıyla kendisinden üst sınıfta olan Süleyman Demirel ile aynı sınıfta eğitim gördü. Erbakan, mezun olduğu İstanbul Teknik Üniversitesi Makine Fakültesi Motorlar Kürsüsü'ne asistan olarak girmiş ve üç bu görevini sürdürmüştür.¹⁷ 1951 yılında Almanya'da Aachen Technische

13 Prof. Dr. Necmettin Erbakan'ın Biyografisi, a.g.e., 437.

14 Işıl Tuna, Necmettin Erbakan'ın Hayatının Türk Siyasi Tarihindeki Yeri ve Önemi, (Yüksek lisans tezi, MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012), 4.

15 Tuna, 4.

16 Fehmi Çalmuk, Selamün Aleyküm Komutanım, (Ankara: Kim Yayınları, 2000), 10.

17 Ahmet Akgül, Dünya'nın Değişimi ve Erbakan Devrimi, (Konya: Milli Çözüm Yayınları, 2007), 64-65.

Hoschshüle'de doktora eğitimini tamamladıktan sonra¹⁸ ülkesine dönen Erbakan, Alman ordusu için teknolojik çalışmaları yapan DVL merkezinde yaptığı çalışmalar ile yurt dışında tanınmaya başlamıştır. 1954 Yılında, 27 yaşında Türkiye'nin en genç doçenti olan Erbakan, 1954 yılında askerlik vazifesini İstanbul'da yaptıktan sonra üniversitedeki görevine dönmüş ve 1962 yılında profesör unvanını almıştır.¹⁹

Erbakan, Türkiye'nin ilk motor fabrikasını, büyük bölümü ticaret ile işgal eden 200 ortak ile birlikte 1956 yılından kurdu. *Sanayi ve Türk Ticaret Anonim Şirketi*, ismini Mehmet Zahit Kotku ile yapılan istişare neticesinde almıştır.²⁰ Erbakan, Gümüş Motor'u kurduktan sonra Türkiye'nin ilk yerli otomobili olan Devrim'in üretimine ön ayak oldu ve konuyla ilgili tüm engellemelere karşın Milli Birlik Komitesi lideri Cemal Gürsel'i ikna etmeyi başardı.²¹

Akademik kariyeri ve sanayileşme konusunda göstermiş olduğu başarı Erbakan'ın çalışma hayatını, önce bürokrasiye oradan da siyasete yönlendirmiştir. Önce Odalar Birliği Sanayi Dairesi Başkanlığı görevini atanmış olan Erbakan, 1967'de Odalar Birliği Genel Sekreterliği'nin üstlenecektir.²² Necmettin Erbakan, Odalar Birliği'nde çalıştığı esnada, aynı kurumda görev yapan Nermin Hanım ile evlendi.²³

Necmettin Erbakan'ı siyasal dahil edecek olan olay, Türkiye Odalar Birliği'nde başkanlık için verdiği mücadeledir. Başkanlık yarışını Sırrı Enver Batur'a karşı kazanan Erbakan'ın kamu kudreti marifetiyle görevinde el çektirilmesi, siyasal alana olan iştihakını arttırmıştır.²⁴ Erbakan, siyasal erk tarafından görevinden uzaklaştırılması neticesinde ilk olarak Adalet Partisi'nde (AP) siyaset arayışına girmiştir. Erbakan'ın Odalar Birliğinde yükselen Anadolu sermayesi üzerinde kurduğu nüfuz, Demirel hükümetine karşı yürüttüğü eleştirel söylem ve sahip olduğu lider potansiyeli, Erbakan'ın AP lideri tarafından veto edilmesine neden olacaktır. Bunun üzerine 1969 yılında Konya'dan bağımsız milletvekili olan Erbakan, 1970 yılında Milli Görüş hareketinin ilk siyasal partisi olan Milli Nizam Partisini (MNP) kurmuştur.²⁵ 12 Mart askeri muhtırası neticesinde MNP'nin kapatılması üzerine Genel Başkan Necmettin Erbakan, sağlık sorunlarını gerekçe göstererek İsviçre'ye gitti. Erbakan, Milli Selamet Partisi (MSP) kuruluşu amacıyla ülkeye dönerek teşkilatlanmaya destek verdi ve 1973 seçimleri sonrasında genel başkanlık koltuğunu Süleyman Arif Emre'den devraldı. Erbakan, parti içerisinde yapılan tüm eleştirilere karşın Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ile yapılan görüşmeler neticesinde koalisyonun kurul-

18 Metin Heper, *Türkiye Sözlüğü*, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2006), 237.

19 Prof. Dr. Necmettin Erbakan'ın Biyografisi, a.g.e., 440.

20 Sedat Özgür, *Necmettin Erbakan ve Gümüş Motor*, (İstanbul: İlke Yayıncılık, 2014), 60.

21 Çalmuk, *Selamûn Aleyküm Komutanım*, 13.

22 Kenan Akin, *Milli Nizam'dan 28 Şubat'a Olay Adam Erbakan*, (İstanbul: Birey Yayıncılık, 2000), 16.

23 Nermin Erbakan, 1943 yılında Balıkesirli dünyaya geldi. Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi'nden mezun olduktan sonra Türkiye Odalar Birliği'nde uzman olarak görev yaparken tanıştığı Necmettin Erbakan ile 10 Ocak 1967'de evlendi. 1967'de Zeynep, 1974'te Elif, 1979'da Muhammet Fatih adlı çocukları dünyaya geldi. Konula ilgili bkz. Akgül, a.g.e., 67. Nermin Erbakan, 23 Ekim 2005 tarihinde Ankara'da vefat etti. <http://www.hurriyet.com.tr/erbakanin-esi-ve-fat-etti-3425713> (Erişim: 26.12.2016).

24 Özdalga, a.g.e., 105.

25 Mustafa Peköz, *İslamcı Cumhuriyete Doğru*, (Kalkedon Yayınları: İstanbul, 2009), 377.

masını sağlayarak Milli Görüş hareketini ilk kez iktidar ile tanıştırdı. 1977 Yılında yapılan milletvekili genel seçimler neticesinde MSP'nin I. ve II. Milliyeti Cephe Hükümetlerinde yer alması ile Erbakan tekrardan Başbakan yardımcılığı koltuğuna oturacaktır.²⁶

1980 Sonrasında tüm siyasi liderler gibi Erbakan da askeri idare tarafından gözetim altından tutuldu. Ecevit ve Demirel'in kısa süre içerisinde serbest bırakılmasına karşın Erbakan 21 MSP milletvekili ile birlikte tutuklandı. Partisini illegal bir cemiyete dönüştürmek ve laikliğe aykırı davranmak iddiasıyla muhakeme edilen Erbakan Temmuz 1981'de serbest kalmasına²⁷ rağmen askeri mahkemede yargılanması 1985 yılına kadar devam etmiştir.²⁸ Bu süre zarfında 1983 yılı itibariyle Türk siyasetinde partili düzen yeniden tesis edilmiş; Milli Görüş hareketi, Refah Partisi (RP) üzerinden siyasal alana dahil olmasına rağmen lideri Erbakan'dan yoksun bir varoluş mücadelesi vermiştir. 1987 yılında, yasaklı siyasi liderlerin politikaya dönmesi üzerine yapılan halkoylamasında, % 50,16 evet oyu çıkması neticesinde, Erbakan RP liderliğini Ahmet Tekdal'dan devraldı.²⁹

1990 Öncesinde baraj problemi yaşayan RP, 1991 yılında yaptığı sağ koalisyon ile birlikte % 16,8 oy oranına erişmiş, Necmettin Erbakan da Konya Milletvekili olarak mecliste yer almıştır. 1995 Yılına gelindiğinde, RP'nin % 21,4 oy alması ile birlikte Milli Görüş hareketi yirmi yılı aşkındır peşinden koştuğu iktidara bir adım kadar yaklaşmaktaydı. Sistemin RP iktidarını ötelemesine rağmen seçimlerden yaklaşık altı ay sonra Necmettin Erbakan, kişisel kariyerinde ilk ve son kez olmak üzere Başbakanlık koltuğuna oturdu. Başbakanlık deneyimi bir yıldan az sürmüş ve askerin siyasete müdahalesi ile RP Anayasa mahkemesi tarafından kapatılmış; Erbakan hakkında beş yıl süre ile siyaset yasağı getirilmişti.³⁰ Siyasi yasağının 2003 yılı şubat ayında sona ermesi akabinde Erbakan, 11 Mayıs 2003'te Saadet Partisi Genel Başkanlığı'na seçildi. Kayıp Trilyon davasında mahkumiyet kesinleşmesi ile parti üyeliğinden çıkarılması Yargıtay tarafından talep edilmesi üzerine Erbakan, 30 Ocak 2004 tarihinde Saadet Partisi Genel Başkanlığından ve parti üyeliğinden ayrıldı. Ceza kanununda yapılan değişiklik ile cezası, ev hapsine çevrildi. Daha sonra cezası, "sürekli hastalık raporu" doğrultusunda Cumhurbaşkanı Abdullah Gül tarafından 19 Ağustos 2008'de affedildi.³¹ Necmettin Erbakan, 27 Şubat 2011 günü Ankara'da vefat etti.³²

3. ERBAKAN'IN POLİTİK ÜSLUBU

Necmettin Erbakan, kullandığı kelimeler, yaptığı benzetmeler ve eleştiriler ile Türk siyasetinde kendine has bir üslubu olduğunu göstermiştir. Erbakan, kamuoyunda görünür olmak, toplumun ilgi odağı haline gelmek, söylem, eylem ve göze

26 Sina Akşin, Kısa Türkiye Tarihi, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), 271.

27 Erbakan Nereye Koşuyor, (İstanbul: Hürğüç Gazetecilik, 1994), 7.

28 Özdalga, a.g.e., 110.

29 Suavi Aydın, Yüksel Taşkın, Türkiye Tarihi-1960'tan Günümüze, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 358.

30 Heper, Türkiye Sözlüğü, 238.

31 http://www.milligazete.com.tr/90_yasinda_ (Erişim: 26.12.2016).

32 <http://www.hurriyet.com.tr/erbakan-hayatini-kaybetti-17136405> (Erişim: 26.12.2016).

hitap etme adına hiçbir çekince gözetmeksizin rakiplerinden bir adım ileride olmayı hedeflemiştir.³³ Bunları yaparken sahip olduğu özgüveni ile partisinin reel gücünü hesaba katmadan ve cari rejimin partisine ve kendisine bakışımı bir kenara koyarak kolaylıkla farklı bir resim ortaya koyabilmiştir. Erbakan'ın siyasal başarısızlıklara, sistemin dışına itilme girişimlerine rağmen, hiçbir şey olmamış gibi yoluna devam etme gayreti öncelikle Türk siyasetine hakim olan, 1950 sonrası İTÜ'den mezun olan teknokratik sağın bir tezahürüdür.³⁴ 1960 sonrası siyasal alana dahil mühendis kökenli siyasetçiler bir çok kez siyaset dışına çıkarılmalarına rağmen sonuç odaklı çalışarak siyasal mücadelelerini sürdürmüşlerdir.

Mühendis kimliğinin, Erbakan'ın şahsında tezahür eden en önemli özelliği siyasi olarak çevresine büyük bir resim çizebilmesidir. Erbakan, gelenek ile gelecek arasında kurduğu köprüler vasıtasıyla, partisine ve mensuplarına büyük hedefler göstererek onları politik hedefler doğrultusunda çalışmaya sevk etmiştir. "Milli Şahlanış", "Büyük Türkiye" gibi söylemlerde, gücün kaynağı öncelikle İslam inancı olurken sahip olunan imparatorluk bakiyesi ile sarmalanmış olan milli söylem dini kaideler ile telif edilmiştir. Siyasi partiyi aya kaldırmak, iktidar olmak ve hedefleri gerçekleştirmek adına hamaset dozu yüksek söylemler, teknik kavramlar, rakamlar ve tablolar görsellik üzerinden basitleştirilerek parti ve toplum mensuplarına anlatılmaktadır.³⁵ Erbakan, 1980 öncesinde özellikle sanayileşme politikaları doğrultusunda, koalisyon hükümetleri içerisinde icra görevini yürüttükleri dönemde, büyük ve göz alıcı projeler üretilmesi vasıtasıyla popülist bir kalkınmacılık yarışına girecektir. Projesi olmayan, kredisi tahsis edilmemiş yatırımlar koalisyon ortakları ile ciddi sıkıntı oluşturmamasının yanında Erbakan'ın istihdama ve üretime tahvil edilmeyen bir çok açılış çekinmeksizin yapıldığı kamuoyunda gözlemlenmiştir.³⁶ Hayal gücünün sınırları Erbakan'da oldukça belirsizdir. Rakamlarda abartılı kullanıldığı gibi mühendis kimliğinin somut, kısa vadeli, ayakları yere basan yönüne karşın, Erbakan, muhayyel ve ileriye dönük söylemler üzerinden hamasi ve parlak bir siyasi aktör olarak kamuoyu önüne çıkmıştır. Örneğin, derin bir ekonomik kriz yaşayan Türkiye'de 27 Aralık 1995 seçimleri sonrasında birinci çıkan Erbakan'a "hükmet kurulduğu takdirde nasıl bir istikrar programı uygulayacağı ve İslam ülkelerinden kaynak tahsis edip etmeyeceği" sorulduğunda, Erbakan "sualin yanlış olduğunu, üretim seferberliği başlatılacağını ve en zengin İslam ülkesi olarak diğer ülkelere yardım edileceğini" ifade etmiştir. Dolayısıyla Erbakan'ın tuttuğu projeksiyon sadece ülke sathı ile sınırlı olmadığı gibi aynı zamanda İslam coğrafyasına uzanan liderlik söylemini de ihtiva etmektedir. Fakat Erbakan'ın liderlik iddiası dünya nezdinde karşılık bulmaktan bir hayli uzaktır. Türkiye'de, tercüme akımı vasıtasıyla, bir çok İslamcı düşünce ve lider bilinip, takip edilmesine karşın dünya ölçeğinde, Türkiyeli olmayan Erbakancı bulunmamaktadır. Bunda Erbakan'ın daha yerli bir siyaset üretmesi, fikri özgünlüğünün bulunmaması, toplumsal hareketler

33 Özdalga, a.g.e., 113.

34 Süleyman Seyfi Ögün, Gündelik Hayatın Kültürel Yansımaları, (İstanbul: Alfa Aktüel Yayınları, 2006), 30.

35 Konuyla ilgili bkz. Prof. Dr. Necmettin Erbakan Külliyyatı-II, (Ankara: MGV Yayınları, 2014), 5-105.

36 Şerif Mardin, "Görkemli Yapılar-Küçük Yapıları", Milliyet Gazetesi, 3.1.1978, 2.

yerine siyasal liderler ile ilişki kurması ve salt iktidar odaklı olması büyük rol oynamaktadır.³⁷ Erbakan'ın dünya çapındaki İslamcı akımlar ile olan zayıf rabıtaya karşın, İslam Ortak Pazarı, İslam Ülkeleri Birleşmiş Milletleri, İslam Dinarı, İslam Ülkeleri ortak savunma gücü gibi büyük projeleri İslam coğrafyasına sunmaktan geri durmayarak İslam liderliğine aday olmuştur.³⁸

Milli Görüş hareketi, siyasi olarak bir okul kabul edildiği takdirde Erbakan'ın okulun en önemli hocası olduğu söylenebilir. Erbakan, Milli Görüş hareketinin kurucusu, lideri ve manevi babası olması nedeniyle, siyasal mücadele aynı zamanda Erbakan Hareketi olarak da nitelenmiştir. Hareket içerisinde, Erbakan'ı giyimi ve davranışları ile taklit eden; hitabeti ve zihin dünyası ile ona benzeyen bir çok parti mensubu oluşmuştur.³⁹ Erbakan'ın hocalığı din başlığı altında bir çok unvanı da ihtiva etmektedir: başkomutan, aziz insan, mücahit, kahraman, ender ve önder şahsiyet, kutlu komutan.⁴⁰ Liderin parti içerisinde kurmuş olduğu dikey ilişki, sadakat, itaat ve lidere teslimiyet gerektirmekteydi. Bu ilişki, Erbakan'ın sahip olduğu hoca şapkalarının parti mensupları için kolaylıkla tefrik edilecek düzeyde olmadığına işaret etmektedir. Bu bağlamda Mehmet Metiner, Şevket Kazan'ın Erbakan hakkındaki tasvirinde siyasi lidere olan konumlandırmanın parti içerisinde dini bir nitelik taşıdığı iddiasındadır.⁴¹

Şevket Kazan konuştuğu kendisinden geçiyordu. Erbakan'ın sıradan bir siyasi lider olmadığını, aslında dini bir lider yani halife olduğunu, siyasi parti çalışmasının sadece araç olarak benimsendiğini, Erbakan'a biat etmeyenlerin dini açıdan günahkar olduklarını, RP'ye katılmanın ve destek sunmanın dini bir farz olduğunu anlatıp durdu. Ayet ve hadisler sıralıyordu peş peşe. Aktardığı cihat ayetlerini yorumlarken, parti hareketinin de gerçekte bir cihat hareketi olduğunu ve bu yüzden cihattan yüz çevirenlerin günahkar olacaklarını söylüyordu.

Başta partinin ileri gelenleri olmak üzere Milli Görüş hareketine Erbakan hareketi olarak gören parti mensupları, siyasi varoluşlarını Erbakan'a borçlu olmaları nedeniyle, itaat ve sadakat ilişkisini kusursuz bir şekilde yürütmektedirler.⁴² Sadakat ilişkisinin yansıması olarak, değişen isimlere ve içeriklere rağmen Milli Görüş partilerinde Erbakan'ın sıklıkla tekrarlattığı yemin metni bulunmaktadır. Parti toplantılarında, kapanış olarak bu yemin önce parti lideri Erbakan tarafından söylenildikten sonra partililer tarafından büyük coşku ile tekrarlanmıştır.⁴³

Parti içerisindeki merkezi, otorite sahibi lider figürüne rağmen

37 Ruşen Çakır, Milli Görüş Hareketi, 569.

38 İhsan Dağı, Kimlik Söylem ve Siyaset, Doğu-Batı Ayrımında Refah Partisi Geleneği, (İstanbul: İmge Yayınları 1998), 78-79.

39 Fehmi Çalmuk, "Necmettin Erbakan", Ed. Yasin Aktay, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, İslamcılık, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004): 553.

40 Ahmet Yıldız, "RP-FP Din Söylemi: Eleştirel Bir Yaklaşım", İslâmîyât Dergisi, s.4 (2001): 80.

41 Mehmet Metiner, Yemyeşil Şeriat Bembeyaz Demokrasi, (İstanbul: Doğan Kitap, 2004), 365.

42 Metiner, 366.

43 Milli Nizam Yemini: Yarabbi Kongremizi Milli Nizam idaresinin bu memlekete gelmesine vesile kıl... Yarabbi Milli Nizamı Milletimizin dünya ahiret saadetine vesile kıl...bkz. Ahmet Akgül, a.g.e., 27. Milli Selamet Yemini: Milletimizin Saadet ve Selameti için Milli Selametini milletimize saadet getirmesi için çalışmaya söz veriyoruz. Yıldız, a.g.m., 180.

Erbakan siyasal iletişim açısından, kulağa hoş gelebilecek bir yumuşaklık ile kamuoyuna hitap etmektedir. Kendi taraftarlarına “sen” şeklinde hitap ederken⁴⁴ siyasal rakipleri ile “beyefendi, bey kardeşim ya da hanım efendi” şeklinde konuştuğu gözlemlenmektedir. Üslubundaki aristokratik hava, Erbakan’ın kişisel bakımına da yansımıştır. Milli Görüş partileri başta olmak üzere, İslamcı harekete mensup kişilerin sakal bırakmasının aksine Erbakan günlük tıraşını olarak kamuoyu önüne çıkmaktaydı. Altı yaşında beden ölçüleri alınarak takım elbise diktirilen birisi olarak da İtalyan tarzı kravat Erbakan ile özdeşleşmiştir.⁴⁵ Erbakan, bir inanış olarak İslam’ı merkeze almakla beraber modern yaşam ile kurduğu rabıta üzerinden Kemalizm’e ve onun popüler taşıyıcılarının bir cevap verme iddiasındadır.

Erbakan’ın en dikkat çekici tarafı günlük kullanımdaki kelimeleri siyasi literatüre taşıyacak benzetmeler yapması, gerçekliğini ölçmemesi ve bunun kamuya mal etmesiydi. Örneğin, RP’ye biat etmeyen ve emrine girmeyenlerin “patates” dininden olacağını ifade etmesi,⁴⁶ İslamcı bir lider olarak Erbakan’ın Esat Coşan karşısındaki otoritesi bağlamında siyasal dolaşıma soktuğu önemli bir kavramdır. Benzer şekilde, adil düzen yerine IMF güdümünde işleyen bir ekonomik düzenin rekabetçi olamayacağını; bu düzeni savunan partilerin ancak “çorba” düzeni savunduklarını ifade etmesi Erbakan’ın piyasa yanlısı siyasal rakiplerine getirdiği bir eleştiridir. Öte yandan, tarihe mal olmuş padişahların ya da insanlığın ilk atası sayılan “Hz. Adem’in Refahlı olduğu”; yaşasaydı “Atatürk’ün de Refahlı olacağı”⁴⁷ gibi ifadeler tarih ötesi faraziyeler olarak durmaktadır.

Erbakan, parti içerisinde kurucu lider olması sebebiyle, tüm partilerde liderliğini sorgusuz ve ortaksız şekilde yürütmüştür. Erbakan, hukuki sebepler nedeniyle, ilk kurulan Milli Nizam Partisi hariç hiçbir Milli Görüş partisinin kurucu genel başkanı sıfatını kazanamamış fakat siyasal alana dahil olduğu en kısa sürede mevcut genel başkanlığı devralmıştır. Devir-teslim süreçleri ise parti içerisinde sorgusuz gerçekleşmiş; partilerin selef genel başkanları görevlerini emanetçi olduklarının bilinciyle Erbakan’a teslim etmişlerdir. Karizmatik lider olarak Erbakan’a olan saygı, parti içerisinde “Refahçı” olmanın bir gereği olarak kabul edildiğinden, Erbakan’ın aktif siyasette olduğu süreçte parti içi iktidar kavgalarına tanık olunmamıştır.⁴⁸ Lidere duyulan sadakat neticesinde, farklı ekoller⁴⁹ ve potansiyel liderlerden, ve-

44 Çakır, Milli Görüş Hareketi, 569.

45 Çalmuk, Necmettin Erbakan, 565-566.

46 Mustafa Haki Okutucu, İstikamet Şeriat, (İstanbul: Yeryüzü Yayınları, 1996), 70.

47 Kazım Güleçyüz, Din ve Siyaset, (İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 1996), 9.

48 Nokta Dergisi, 22.5.1994, 17.

49 RP’de, MNP/MSP çizgisinden gelen kurucu figürler “merkez” temsil etmeleri bakımından en sadık ekol olarak lidere alternatif olmaktan çok lideri tahkim eden bir pozisyonu taşımışlardır. Kurucu figürlerin yanında, 1980 öncesi ve sonrasında yüksek öğrenimini tamamlayan, MSP gençlik yapılanmasında ya da ilk kez RP ile siyaseti giren ikinci grup, daha radikal bir siyasal kimliği temsil etmiştir. İkinci grup içerisinde temel düzeyde il teşkilatlarından ya da yerel yönetimlerde görev yapan potansiyel lider adayları olmakla beraber, Erbakan’ın mevcudiyeti bu potansiyeli sönmülemekteydi. Konuyla ilgili bkz. Ruşen Çakır, Ne Şeriat Ne Demokrasi, Refah Partisini Anlamak, (İstanbul: Metis Yayınları, 1994), 53.

liahtlardan bahsedilmekle beraber hiçbir kongrede diğer partilerde görülen lider adayları çıkmamış; muhalefetin sınırı partiye dayanak oluşturan İslami ekollerin ihtilafı ile sınırlı kalmıştır.⁵⁰ Dolayısıyla, Erbakan'ın siyasetteki şahsi tecrübesine koşut olarak partisine ve parti kararlarına olan nüfuzu, yargı eliyle siyasetin dışına itilinceye kadar artarak devam etmiştir.

4. ERBAKAN'IN POLİTİK DÜŞÜNÇESİ

Necmettin Erbakan'ın politik düşüncesinin kökleri, İskenderpaşa Cemaatinin öncüsü Nakşibendi Mehmet Zahit Kotku'nun fikirlerine dayanmaktadır.⁵¹ Sadece Erbakan değil Türk siyasetine dahil olan bir çok İslamcı/muhafazakar aktör, Kotku'nun görünmez üniversitesinde önce Zeyrek'te daha sonra İskenderpaşa'da yetiştirilerek iktidar mücadelesine dahil olmuştur. Said Nursi'nin siyasete ve idareye olan mesafesine aksine⁵² Kotku siyasal alanda varoluş göstermek adına bu mücadelenin içerisinde olmayı teşvik etmiştir.⁵³ Türkiye'de işleyen Batı güdümlü sanayileşme, tüketim toplumu, ekonomide oluşan tekeller Kotku'nun işlediği, mesafe koyduğu ve etrafına öğrettiği esas unsurlardır.⁵⁴ Kotku'nun eğitim, ahlak, ekonomi ve siyasete dair öğretileri çevresinde oluşan sohbet halkaları aracılığıyla genişlemiştir.⁵⁵ ve merkez sağ ve Milli Görüş partilerinde kurucu nitelik kazanmıştır. Fakat Erbakan'ın iktidar odaklı siyaseti ve Kotku'nun 1980 yılında vefatı sonrası damadı Prof. Dr. Esat Coşan'ın cemaatin başına geçmesine ile birlikte parti-cemaat ilişkisi gergin bir hal alacaktır. Coşan, kuruluş aşamasında cemaatin ve lideri Kotku'nun açık desteğiyle MNP'nin kurulduğunu ifade ederek siyasal gücün kaynağının kendileri olduğuna gönderme yapmıştır:⁵⁶

Desteklemek hocamızın zamanından beri oldu. Hocamızdan izin istediler, emir buyurdu, istikamet buyurdu, yapın buyurdu, yaptılar... Böylece dergahımızın bir aksiyonu olarak, bir hareket başladı. Gelenlere hocamız destek için eleman verdiler.

Partinin özerkleşmesi ve dini önderin 1980 yılında vefatı, iktidar mücadelesini tetiklemiş; dini ve siyasi alanların bölünmesini hızlandırmıştır. Bu yarılmanın en açık örneği İslam Şurası girişiminde tezahür etmiştir. İslami kesimdeki parçalanmayı önlemek, tarikatlar arası dayanışmayı arttırmak için kurulması planlanan İslam Şurası başta Erbakan olmak üzere Milli Görüş hareketinden ciddi tepki almıştır. Coşan, konuyla ilgili Erbakan'ın "hocalardan şûra kurup da başıma hocalar

50 Özdalga, a.g.e., 118.

51 Hakan Yavuz, *Modernleşen Müslümanlar*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005), 279. Kotku'nun talebesi olmasının yanında Erbakan, Hüseyin ve Safet Efendiler'den Hadis, Numan Kurtulmuş'tan Akaid, Ömer Nesefti'den Amentü Şerhi, Ali Osman Tatlısu'dan Esmâ-ül Hüsnâ Şerhi ve Celaleyn tefsiri dersleri okumuştur. Bkz. Çalmuk, Necmettin Erbakan, 561.

52 Konuyla ilgili bkz. Metin Karabaşoğlu, *Tehlikeli Denemeler*, (İstanbul: Karakalem Yayınları, 2007), 169-208. Şerif Mardin, "Türk Tarihinde Nakşibendi Tarikatı", Ed. Çağdaş Türkiye'de İslam: Din, Siyaset, Edebiyat ve Laik Devlet Yay. Haz. Richard Tapper, çev. Özden Arıkan (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1991): 87.

53 Sabahattin Zaim, *Türkiye'nin Yirminci Yüzyılı-I*, (İstanbul: İşaret Yayınları, 2005), 194.

54 Mardin, *Türk Tarihinde Nakşibendi Tarikatı*, 88.

55 Ersin Gürdoğan, *Görünmeyen Üniversite*, (İstanbul: Seha Neşriyat, 1989), 60.

56 *Tempo Dergisi*, 17.6.1990, 14.

belasını mı alayım” dediğini aktarmaktadır.⁵⁷ Bu noktadan sonra Nakşi hareketin desteğini çekmesinden öte açık bir muhalefet bayrağını açtığı gözlemlenmektedir. Coşan, Erbakan’a tepkisini, “biat” tartışması üzerinden vermiştir:⁵⁸

Ben Kur’an-ı Kerim’e aykırı bir şey söylüyorsam yapmayın ama başkası da söylüyorsa yapmayın. Hesap sorun. Birçok insan hesap sorulmadığı için şımarıyor, çünkü bazı insanlar değişiyor şımarıyor... 1990 Ocak’ına kadar, bütün kusurlarına rağmen destekledim, adam olursa yine desteklerim. Ama doğru yolda olmazlarsa babam olsa dinlemem. Cihat yapıyoruz diyorlar, ben cihat emriyim diyor... nerde cihat emriyi yaptın, yapmadın. Sadece nutuk attı. Sen nesin bulunmaz Hint kumaşını mısın ki ben sana itimat etmediğim halde seni destekleyeyim?

Milli görüş düşüncesi Türkiye’de İslamcı siyaset içerisinde değerlendirilmesinin yanında hareketin Türk sağının diğer tonları ile olan teşriki mesaisinde Erbakan’ın muhafazakar ve milliyetçi söylemi belirleyici olmuştur. Örneğin, Sadun Tanju’nun Cumhuriyet Gazetesinde, 25-30 Eylül 1969 tarihleri arasında Erbakan ile yaptığı mülakat *sağ yarışında bir yeni adam* başlığı ile verilmekteydi.⁵⁹ Erbakan, sonu Komünizm olan solculuğa ve kozmopolit masonluğa karşı üçüncü yolculuk teklif ederek kendisini AP çizgisinden ayırmak istese de Milli Görüşü sağcılık haricinde konumlandırarak bir yer bulmakta oldukça zorlanmıştır. Parti tabanı -özellikle genç kesim- için İslamcı tonlar daha belirgin olmakla beraber Erbakan ve parti ileri gelenleri kendilerini konumlandırması kesin olmayacak kadar muğlak bir zemine oturmak zorunda kalmıştır. Dolayısıyla, Milli Görüş hareketinin “milliliği” sadece İslamcı söylemin gizlendiği, ikircikli bir ifade olmayıp, dini ve milli kodların kültür kavramı zarfında muhafaza edildiği geleneksel, mukaddes ve yerli bir anahtardır.

Erbakan’ın politik düşüncesinin özü Batılılaşmaya karşı konularak taklitçiliğinin sebep olduğu milli ve manevi tahribatın ortadan kaldırılmasıdır. Erbakan, tepeden inmece Kemalist modernleşme projesinin tahakkümüne karşı manevi değerlerin merkeze alınması yoluyla Müslüman toplumlarında gelişebileceği düşüncesini savunmaktaydı. Milli Görüş lideri, 1980 öncesinde sanayileşme ve kalkınma söyleminin hakim olduğu devlet merkezli bir ekonomi, sonrasında ise piyasanın rekabet içerisinde işlemesi üzerinden gelişen bir iktidar arayışını hedeflemiştir.⁶⁰ Erbakan’a göre, dini, tarihi, iktisadi ve kültürel unsurların müşterekliğinden meydana gelen milli şuurun bir başka ifade ile ortak bilincin, iki yüz yıldır dış güçler tarafından yok edilmesi ve kendisine yabancı kılınması maddi ve manevi varlığı zayıf düşürmüştür.⁶¹ Batılılaşmaya karşı koyulması ve iki yüzyıldır süren değer kaybının durdurulması Erbakan’ın siyasi varoluşunun esasını teşkil etmektedir. Erbakan için, yaşanan tahribatın dışarıdaki kaynağı, kültür emperyalizmi ile menfi propaganda yapmış olan Siyonizm’dir. Kültür emperyalizmi her türlü kitle iletişim aracılığıyla açıktan milli şuuru yıkmakla beraber kapitalizmi yaygınlaştıran, faiz ve dolar basımı üzerinden zenginlik devşiren, bankaları ele geçiren ve tabi kaynakla-

57 Tempo Dergisi, 16.

58 Tempo Dergisi, 17.

59 Sadun Tanju, “Sağ Yarışında Yeni Bir Adam”, Cumhuriyet Gazetesi, 25-30. 9. 1969, 5

60 Haldun Gülalp, *Kimlikler Siyaseti*, (İstanbul:Metis Yayınları, 2003), 35-36.

61 Erbakan, *Davam*, 167.

rın sömürülmesine esas sebep olan Batılı devletler değil dünya ekonomisini işleten, Erbakan tarafından Gizli Dünya Devleti olarak ifade edilen Siyonizm'dir.⁶² Batılılaşma sorunsalı, Erbakan'ın dış politikaya bakışında da esas belirleyici olmuştur. Partiler üstü ve devamlılık ilkesi etrafında işleyen dış politika, Batılılaşma olgusu yörüngesinde işlemesi sebebiyle, Doğu ve Batı arasında onarılması güç bir düalizmi doğurmuştur. Tanzimat Dönemi ile başlayıp, cumhuriyet modernleşmesi ile başlayan Batılılaşma, Avrupa Birliği'ne girme noktasında Türkiye için "çileli" bir ilişkiyi tetiklemiştir. Müslüman coğrafyalardaki zulme karşı Batı'nın insan hakları konusunda Türkiye'ye getirmiş olduğu eleştirel tutum, Erbakan'ın siyasal söyleminde, Batı'yı Hıristiyan Birliği olarak tanımlamaya itmiştir. Karar mekanizmasında yer alınmayan ve alınan kararların tatbik edilmek zorunda kalındığı bir yapıya girmeye taraftar olmadığı Erbakan tarafından ısrarla savunulmaktaydı. Dış politikanın, ekonomiye bakan yüzü olan Gümrük Birliği de dönemin koşulları açısından Türkiye aleyhine işlemesi sebebiyle Erbakan'a göre, Batı dünyasının Müslümanları yok sayma, ortadan kaldırma ve sömürmenin aracı olarak kullanılmıştır.⁶³ Erbakan, siyasal hayatının son kısımlarında, Batı'nın müstemleke mantığından uzaklaştığını, birlikte yaşama iradesini gösterdiğini ifade ederek Hıristiyan kulübünden çok kültürlü topluluğa geçişi gerekçe göstererek eşit bir düzlemde Batı ile diyaloga girebileceğini ifade etmiştir.⁶⁴

İslamcı siyasetin, siyasal partiler düzleminde en yaygın geleneği Milli Görüş hareketi olmakla beraber, bu hareket içerisinde siyasal varoluşu sürdüren siyasal partiler, köktenci bir hareket olmaktan öte, kültür ve gelenek bağlamında İslam'ın tarihsel biçiminden istifade etmişlerdir.⁶⁵ Erbakan'ın siyasal ideolojisi, radikal modernleşme hareketine karşı olması nedeniyle, cari rejim tarafından köktenci olarak atfedilmesinin yanında laiklik karşıtı olarak tanımlanmış ve bu gerekçeyle mensubu olduğu partiler kapatılmaya maruz bırakılmıştır. Erbakan'ın laiklik anlayışı, Milli Görüş partilerine hakim olan temel söylemi ihtiva etmektedir. Laiklik temel düzeyde, vatandaşların, din, vicdan ve ibadet hürriyetini kapsamaktadır. Laikliğin din düşmanlığı olmadığı gibi, inanca ait her türlü müdahaleyi de önleyeceği parti programında ifade edilmiştir.⁶⁶ Laikliğin, Erbakan nezdinde, eleştiri bağlamında öne çıkan ilk özelliği tarihsel tecrübenin yapısal farklılığına dayalı adaptasyoncu olması diğeri ise tepeden inme siyasetin otoriteriyen uygulamalarıdır.⁶⁷ Erbakan, adaptasyoncu uygulamanın biçimsel eleştirisini, kavramın kökeni ve anayasada ifade edilmiş biçimi üzere yapmaktadır: "laiklik yabancı bir kelimedir. Anayasal bir çelişki var. Biz bu kelimenin Türkçesinin yapılmasını yıllardır istiyoruz."⁶⁸ Kavramın uygulaması hususunda ise gerçekliğin çarpıtıldığını ve tatbikatın evrensel

62 Necmettin Erbakan, Prof. Dr. Necmettin Erbakan Külliyyatı-II, (Ankara,:MGV Yayınları, 2014), 222.

63 Necmettin Erbakan, Prof. Dr. Necmettin Erbakan Külliyyatı-IV, (Ankara, MGV Yayınları, 2014), 303.

64 Erbakan, 304.

65 İhsan Dağı, Ortadoğu'da İslam ve Siyaset, (İstanbul: Boyut Yayınları, 1998), 193.

66 Refah Partisi Parti Programı, (Ankara: Elif Matbaacılık, 1985), 37.

67 Banu, Eligür, The Mobilization of Political Islam In Turkey, (USA: Cambridge University Press, 2010), 146.

68 Milliyet Gazetesi, 12.3.1997, 18.

laiklik uygulamalarının tersi istikamette gittiğini ifade eden Erbakan “gerici” söylemini tersine işleterek resmi ideoloji eleştirisi üretmektedir:⁶⁹

Laikliğe aykırı davranışları laiklik diye lanse eden zihniyetler iflas etmiştir. Bu zihniyetler Halk Partisi'nin zihniyetleridir. Batı ülkelerinde uygulanan laiklik neyse onu tatbik edeceğiz ve ülkede kargaşa çıkarmayacağız. Gerçek demokrasiye saygı göstereceğiz. Laiklik adına din düşmanlığı yapılmayacaktır. Millet inancı ile başörtüsü ile uğraşmak yanlış ve gerici bir tutumdur.

Erbakan, Türkiye'nin geçirmiş olduğu Batılılaşma olgusuna karşı beslediği olumsuz rezerve rağmen, insan hakları ve laiklik hususunda Batılı normların temel düzeyde işletilmesini önermemiştir:⁷⁰

İnsan hak ve hürriyetleri bakımından konmuş bir takım tehditleri biz uygun bulmuyoruz. Batı ülkelerinde hürriyetlerin sınırı ne ise, bizde de en az bunlar olmalıdır... Batıda bilinen insan haklarının bazı kurumlara tanınmamış olması bizim görüşlerimize terstir... Batı ülkelerinde mevcut olan haklar, bu anayasa içinde mevcut değildir. Anayasanın yurkardan aşağıya temel hak ve hürriyetler açısından değiştirilmesinde fayda görüyoruz. Batı ülkelerinde hangi haklar varsa, bizde de olmalıdır diyoruz.

Erbakan, merkezinde Batılılaşma olgusu yatan sistem karşısında cepheden bir muhalefet beslemekle beraber, Türk siyasetinin ithal ettiği kavramların adaptasyon neticesinden yapıbozuma uğraması ve doğrudan baskıcı birer siyasi enstrümana dönmeleri neticesinde, laiklik ve insan hakları örneğinde görüldüğü üzere, siyasi hakların Batıdaki tatbikatların aynıyla Türkiye’de uygulanması fikri ileri sürülerek bir tarafta sistem karşısında meşruiyet kazanmaya diğer tarafta sistemi kendi söylemleriyle vurmaya hedeflemiştir.

5. ERBAKAN’IN TÜRK SİYASETİNE KATKISI

Dindar bir siyasal bir aktör olarak Necmettin Erbakan, modern Türk siyasetinin çehresinin sentezlenmesi noktasında önemli bir isim olarak siyasal tarih içerisinde yerini almıştır. Milli Görüş hareketi örneğinde gelenek ve modernlik arasında kurulmaya çalışılan telif, şahsi bir girişimi aşan bir mahiyette olduğu gibi cemaat perspektifinden siyasal alana oradan da devlet katına kadar ilerleyerek, din-siyaset ilişkisi bağlamında önemli bir olguyu siyaset bilimine katmıştır.

Cumhuriyet rejiminin tesis edilmesi sonrasında, 1925 yılı itibariyle devrim kanunları istikametinde tekke ve zaviyelerin kapatılmasına rağmen İslami hareket öz ve daha derinden devam etti. Kapatılanlar, tarikatların kurumsal yapıları ile sınırlı olmakla beraber 1930 yılında yaşanan Menemen hadisesi, Türkiye Cumhuriyeti tarihinde, aydınlanma ile irticanın çarpışması olarak resmedilmiş; başta en önemli Nakşibendi şeyhi Esad Efendi ve oğlunun ölümü ile sonuçlanmıştır.⁷¹ Bu olay sonrasında Nakşibendi tarikatı, cumhuriyetin rejiminin tüm baskılarına rağmen sayısız kola bölünmüş ve halifeleri vasıtasıyla yayılarak kurumsal olmayan fakat dip

69 Milliyet Gazetesi, 19.2.1997, 17.

70 Haftaya Bakış Dergisi, 28.12.1986, 12.

71 Hamid Algar, Nakşibendilik, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2007), 261.

dalga olarak yayılan dini bir ağı tesis etmiştir. Bu yapı içerisinde yetişmiş en önemli isimlerden birisi Erbakan ve Milli Görüş hareketinin lideri Nakşi Şeyhi Mehmet Zahid Kotku'dur.⁷²

Nakşibendi tarikatı geleneğinde esas olarak iktidara karşı mesafeli durulması öğretisine sahip olunmakla beraber, Ubeydullah Ahrar döneminde "iktidarın zulmünden korunmak amacıyla iktidarlara yakın olma" teviliyle siyasal alana yaklaşan bir perspektif gelişecektir. Nakşibendiliğin, Osmanlı topraklarındaki tecrübesi ise iktidar ve bürokrasi ile çok daha yakın ilişkileri ihtiva etmektedir.⁷³ 1952 yılında, Hasip Efendi ve Abdulaziz Bekine sonrası dergahın başına geçen Kotku'nun, bürokrasi, akademi ve öğrenci çevrelerinden birçok ismi dergaha katmasıyla, iktidar kavramına karşı duyulan şüpheye rağmen politik ilişkilerine giden yol açılmaya başlamıştır. Böylece, zulmünden korunmak amacıyla iktidarlara yakın olunmaya çalışılan iktidara bizatihi ve doğrudan talip olunacaktır. Fakat, Erbakan'ın ifrat derecede merkeze aldığı iktidar kavramı, Kotku'nun toplum ve kültür eksenli düşünsel tasavvurundan bir hayli uzaktır. İktidar kavramı bağlamında Kotku ve Erbakan arasında baş gösteren çatışma, 12 Eylül askeri darbesi ile MSP'nin kapatılması ve 1980 yılında Kotku'nun vefatı neticesinde yatışmasına karşın dergahın başına geçen Coşan'a gösterilen cepheden muhalefet, Erbakan'a cemaat ilişkilerini aşan özerk bir alan vermiştir.⁷⁴ Böylece, Erbakan bir tarafta Nakşibendi geleneği siyasete taşımakla beraber onu da aşan bir siyasetçi olarak Türk İslamcı hareketinde önemli bir konum kazanacaktır.

Cumhuriyetin kuruluşu sonrasında toplumsal temsili hayata geçirebilen en önemli ve istikrarlı deneyim DP iktidarı olmuştur. İktidar değişimi olaysız bir şekilde gerçekleşmekle beraber, 1960 yılından 1980 kadar yaşanan üç askeri müdahale sistemin asıl sahibi olan "güçlü devletin" farklı meşruiyet kanallarını kolaylıkla sistem dışına atacak güce sahip olduğunu göstermiştir.⁷⁵ Erbakan ise modern ve güçlü devletin, seküler elit ve söylemlerine karşı benzer argümanlar kullanarak "karşı elitler" inşasına katkı verme çabasına girişmiştir. İslamcı siyasetin mühendis kimliği, kadın unsuru ve entelektüelleri siyasal alana sokması ile birlikte geleneksel kodlar yerine modern bir söylem geliştirilerek kamusallaşma süreci hızlanmıştır. Laik eğitim kurumlarında eğitim alan kişiler mesleklerinin gereği sadece sosyal bir statü kazanmakla kalmayarak siyasal alana dahil olmaları ile birlikte sahip oldukları ikili bilgiyi iktidar alanına tahvil etmişlerdir.⁷⁶ Bu dönüşümün en önemli taşıyıcısı Milli Görüş hareketi ve Necmettin Erbakan'ın liderliğindeki siyasal partiler olmuştur.

1970 yılı itibariyle tüzel bir kimlik kazanmasına rağmen Türk sağının milliyetçi ve muhafazakar tonlarından kendisini ayırmada zorluklar yaşayan Milli Görüş hareketi, özellikle 12 Eylül sonrası ana akım siyasal söylemlere karşısında geliştirmiş olduğu eklektik söylem ile alternatif bir siyaset üreterek Türk demokrasisinin önemli katkıları vermiştir. Eğitimli ve şehirli yeni sınıfların siyasal alana dahil olması, toplumsal olarak üst katmanlara doğru çıkmayı kolaylaştırdığı gibi demokratik

⁷² Algar, 264.

⁷³ M. Emin Yaşar, "İskenderpaşa Cemaati", Ed. Yasin Aktay, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, İslamcılık, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004): 340.

⁷⁴ Yaşar, 331.

⁷⁵ Metin Heper, Türkiye'nin Siyasal Hayatı, (İstanbul: Doğan Kitap, 2011), 121.

⁷⁶ Nilüfer Göle, Melez Desenler, İslam ve Modernlik Üzerine, (İstanbul: Metis Yayınları, 2002), 107.

çoğulculuğa da katkı vermiştir.⁷⁷ RP başta olmak üzere Milli Görüş partilerinin Kemalist elitler tarafından dışlanması, Türk demokrasisinin kılığının ortaya konulması bakımından kayda değer bir turnusol kağıdı vazifesi görmüştür.⁷⁸ Alternatif siyasetin inşası ve sürdürülmesinde hareketin kendisi ile özdeşleşen Erbakan politik mücadelenin taşıyıcısı olmakla beraber, zaman zaman hareketin fren mekanizması olarak muhafazakar bir tutum takınmaktan geri durmamıştır. Bunun en açık örneği 16 Ocak 1998 tarihinde Anayasa Mahkemesinin RP hakkında vermiş olduğu kapatma kararı neticesinde Erbakan'ın tabanına yaptığı sükunet çağrısıdır.⁷⁹

Erbakan'ın muhalefet döneminde cari rejim karşısında göstermiş olduğu cephe-den mücadeleye ve uluslararası sisteme karşı takındığı tavra rağmen Refahyol koalisyonu döneminde Başbakan sıfatıyla takip ettiği siyaset, partinin Adil Düzenin temel ilkelerinden kayda değer oranda uzaklaşmasına neden olacaktır. Çiller hakkında açılan soruşturma komisyonlarının neticesiz bırakılması, Susurluk Kazası üzerinden saçılan hukuk dışı ilişkilerin yeterli düzeyde incelenmemesi, Mercüme davası olarak bilinen Bosna Hersek'e yardım paralarının parti adına bankaya yatırılıp kazanç sağlandığı iddiası, hukuk ve siyaset düzleminde Erbakan ve partisini zor duruma sokmuştur.⁸⁰ Erbakan'ın Batı medyasına verdiği Batı ile Doğu arasında köprü olma söylemi⁸¹ ve Abdullah Gül'ün, dış politikada devamlılığın esas olduğunu belirtmesi, Milli Görüş ideolojisi ile reel siyaset arasındaki makasın açıklığına işaret etmektedir.

Sonuç

Necmettin Erbakan, Milli Görüş hareketinin kurucusu ve ana akım İslamcı partinin lideri olması bakımından Türk siyasetinin en önemli muhalif aktörlerden birisidir. Milli Görüş damarı içinde yetişen, bu gelenek içinde ya da farklı partilerde iktidar mücadelesi veren siyasetçiler ve lider adayları, Erbakan'ın siyasi tezgahından geçerek politik alana dahil oldular. Bu cihetle, Erbakan aynı zamanda tek kişilik siyasi bir okulu temsil etmektedir. Erbakan, sağlığını ve bağlı bulunduğu partinin siyasi gücünü kaybetmesine rağmen politik alanda bulunmayı kendisine bir vazife bilmiş ve sonuna kadar mücadelesini sürdürmüştür. Siyasete, partiye ve ideolojisine yüklediği aşkın anlam, rakamların ve reel politığın ötesinde olması nedeniyle derdini anlatmaktan hiçbir zaman geri durmamıştır.

Erbakan'ın kopuş iddiasındaki merkez sağ hareket ile en temel benzerliği, iktidar kavramına yüklemiş olduğu anlamdır. Merkez sağ partilerde yer tutan popülist söylem, burada aşkın bir idealizme bürünmekle beraber, sandığa yüklenen işlev benzer bir mahiyet arz etmektedir. Erbakan için temel düzeyde, ideallerin gerçekleşmesi için siyaset üretilmeli, iktidar olunmalı, seçim kazanılmalı ve bunun için gerekli faaliyetler icra edilmelidir. Diğer bir anlatımla, bir seçim hareketi olarak "Erbakancılık" Türk siyasetine en önemli deneyimleri ve başarıları katmış; kendisinden sonraki türevi politik deneyimlere de bu özelliği aktarmıştır. Erbakan'ın

77 Yavuz, a.g.e., 291.

78 Güllalp, a.g.e., 93.

79 Milliyet Gazetesi, 17.01.1998, 7.

80 Konuyla ilgili bkz. Kemali Saybaşı, "Refahyol Döneminde Siyasal Yaşam", Yay. Haz. Gencer Özcan, Onbir Aylık Saltanat, (İstanbul: Boyut, 1998): 26-85.

81 Time Dergisi, 15.10.1996, 43.

Türk siyasetine “hediyettiği” en önemli özellik ise sahip olduğu politik üslubudur. Erbakan, hocalığın ağıdalı diline rağmen mensuplarının ve seçmenlerinin seviyesine inerek büyük bir basitlik içerisinde derdini anlatabilmiş ender siyasetçilerdendir.

Erbakan ve hareketinin iktidar merkezliliği en temel düzeyde, fikri bir zaafın doğmasına neden olmuştur. Sahip olunan retorikler ve idealler, fikri zaafı örtmekle beraber, Türk siyasetine bıraktığı menfi tesir, Milli Görüş hareketin ve devamındaki partilerin politik kavramlara, teorilere işlevsel yaklaşımları; fikri bir derinlik üretememiş olmalarıdır.

Sonuç olarak, Erbakan, taşımış olduğu şahsi ve kurumsal zaafı ve karşılaştığı sistematik zorluklara rağmen yönettiği ya da yol açtığı partiler aracılığıyla Türk siyasetinde önemli başarıların kazanılmasında başrol oynamıştır.

Kaynakça

- Akşin, S. (2009). *Kısa Türkiye Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Akgül, A. (2007). *Dünya'nın Değişimi ve Erbakan Devrimi*. Konya: Milli Çözüm Yayınları.
- Algar, H. (2007). *Nakşibendilik*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Akın, K. (2000). *Milli Nizam'dan 28 Şubat'a Olay Adam Erbakan*. İstanbul: Birey Yayıncılık.
- Kabasakal, M. (2016). Türkiye'de Siyasal Partiler. Der. Mehmet Kabasakal, *Türkiye'de Siyasal Yaşam*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 221-252
- Can, B. (2015). *Söylemleriyle Erbakan*. Necmettin Erbakan Özel Sayısı, Anadolu Gençlik Dergisi. 221-226.
- Çakır, R. (1994). *Ne Şeriat Ne Demokrasi, Refah Partisini Anlamak*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Çakır, R. (2004). Milli Görüş Hareketi, Ed. Yasin Aktay, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, İslamcılık*. İstanbul: İletişim Yayınları, 544-575.
- Çalmuk, F. (2000). *Selamûn Aleyküm Komutanım*. Ankara: Kim Yayınları.
- Çalmuk, F. (2001). *Erbakan'ın Kürtleri*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Çalmuk, F. (2004). Necmettin Erbakan, Ed. Yasin Aktay, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, İslamcılık*. İstanbul: İletişim Yayınları, 550-575.
- Çölaşan, E. (1998). *Ah Refah Vah Refah*. Ankara: Ümit Yayıncılık.
- Dağı, İ. (1998). *Kimlik Söylem ve Siyaset: Doğu-Batı Ayrımında Refah Partisi Geleneği*. Ankara: İmge Yayınları.
- Dağı, İ. (1998). *Ortadoğu'da İslam ve Siyaset*. İstanbul: Boyut Yayınları.
- Eligür, B. (2010). *The Mobilization of Political Islam In Turkey*. USA: Cambridge University Press.
- Erbakan N. (2013). *Davam*. Ankara: Milli Gazete Ankara Kitap Kulübü.
- Erbakan, N. (2014). *Prof. Dr. Necmettin Erbakan Külliyyatı-II*. Ankara.MGV Yayınları.
- Erbakan, N. (2014). *Prof. Dr. Necmettin Erbakan Külliyyatı-IV*. Ankara. MGV Yayınları.
- Erbakan Nereye Koşuyor. (1994) İstanbul: Hürgüç Gazetecilik.
- Gülalp, H. (2003). *Kimlikler Siyaseti*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Güleçyüz, K. (1996). *Din ve Siyaset*. İstanbul: Yeni Asya Yayınları.
- Gürdoğan, E. (1989). *Görünmeyen Üniversite*. İstanbul: Seha Neşriyat.

- Göle, N. (2002). *Melez Desenler, İslam ve Modernlik Üzerine*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Heper, M. (2006). *Türkiye Sözlüğü*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Heper, M. (2011). *Türkiye'nin Siyasal Hayatı*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Karabaşoğlu, M. (2007). *Tehlikeli Denemeler*. İstanbul: Karakalem Yayınları.
- Metiner, M. (2004). *Yemyeşil Şeriat Bembeyaz Demokrasi*. İstanbul, Doğan Kitap.
- Mardin, Ş. (1991). Türk Tarihinde Nakşibendi Tarikatı, Yay. Haz. Tapper Richard çev. Özden Arıkan, *Çağdaş Türkiye'de İslam: Din, Siyaset, Edebiyat ve Laik Devlet*. İstanbul: Sarmal Yayınevi,71-98.
- Mardin, Ş. (1978, Ocak, 3) Görkemli Yapılar-Küçük Yapıları. Milliyet Gazetesi, 2.
- Okutucu, M. H. (1996). *İstikamet Şeriat*. İstanbul: Yeryüzü Yayınları.
- Öğün, S.S. (2006). *Gündelik Hayatın Kültürel Yansımaları*. İstanbul: Alfa Aktüel Yayınları.
- Özdalga, E. (2006). *İslamcılığın Türkiye Seyri*. İstanbul: İletişim Yayınları
- Özgür, S. (2014). *Necmettin Erbakan ve Gümüş Motor*. İstanbul: İlke Yayıncılık.
- Peköz, M. (2009). *İslamcı Cumhuriyete Doğru*. Kalkedon Yayınları: İstanbul.
- Pope N. Pope, H. (2000). *Çıplak Türkiye*. (Deniz Öktem. Çev). İstanbul: Gelenek Yayınları
- Prof. Dr. Necmettin Erbakan'ın Biyografisi, *Anadolu Gençlik Dergisi*, (2015):438-440.
- Refah Partisi Parti Programı*. (1985). Ankara: Elif Matbaacılık.
- Sadun, T. (1969, Eylül, 25-30). *Sağ Yarışında Yeni Bir Adam*. Cumhuriyet Gazetesi. 5.
- Saybaşı, K. (1998). *Refahiyol Döneminde Siyasal Yaşam*, Yay. Haz. Gencer Özcan, *Onbir Aylık Saltanat*. Boyut Yayınları. 23-120.
- Tuna, I. (2012). *Necmettin Erbakan'ın Hayatının Türk Siyasi Tarihindeki Yeri ve Önemi*. Yüksek lisans tezi. MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yaşar, M.E. (2004). İskenderpaşa Cemaati, Ed. Yasin Aktay, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, İslamcılık*. İstanbul: İletişim Yayınları, 323-340.
- Yavuz, H. (2005). *Modernleşen Müslümanlar*. (Ahmet Yıldız. Çev). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Yıldız, A. (2001). *RP-FP Din Söylemi: Eleştirel Bir Yaklaşım*. İslâmiyât Dergisi. 4. 173-192
- Zaim, S. (2005). *Türkiye'nin Yirminci Yüzyılı-I*. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Milliyet Gazetesi, 17.01.1998, 7.
- Milliyet Gazetesi, 12.3.1997, 18.
- Milliyet Gazetesi, 19.2.1997, 17.
- Haftaya Bakış Dergisi, 28.12.1986, 12.
- Nokta Dergisi, 22.5.1994, 17.
- Tempo Dergisi, 17-23.6.1990.
- Time Dergisi, 15.10.1996, 43.
- <http://www.hurriyet.com.tr/erbakanin-esi-vefat-etti-3425713> (Erişim: 26.12.2016)
- <http://www.hurriyet.com.tr/erbakan-hayatini-kaybetti-17136405> (Erişim: 26.12.206)
- http://www.milligazete.com.tr/90_yasinda_ (Erişim: 26.12.2016)

Makale Gönderim Tarihi: 31/07/2017 - Makale Kabul Tarihi: 26/12/2017

YARGI KARARLARINDA KANUN ÖNÜNDE EŞİTLİK İLKESİ VE KADIN ERKEK EŞİTLİĞİ

Jülide Gül ERDEM*

Öz

Bilinen en eski tabletlerde dahi hükümdarların hayata geçirmiş olmakla övündüğü ve bir şekilde kanun koyuculardan, filozoflara herkesin ülküsü olarak ortaya konan eşitlik ilkesi, modern hukuk anlayışının en temel hedeflerinden biridir. Eşitlik yolunda yapılan hukuki ve siyasi mücadeleler neredeyse insanlık yaşıttır ve son derece zorlu geçmiştir. Bugün en azından hukuk devletinin en temel ilkelerinden biri olduğu konusunda tartışma yoktur. Ancak nasıl değerlendirilip hayata geçirileceği ve hukuk tarafından nasıl güvenceye alınacağı konusunda pek çok farklı yorum vardır. İlke 1982 Anayasası'nın 10. maddesinde düzenlenmiştir. Madde, 2004 ve 2010 yıllarında değişikliğe uğramıştır. Bu değişikliklerle kadın erkek eşitliği vurgulanmış ve bu konuda devlete açıkça sorumluluk verilmiştir. Ayrıca yaşlılar, çocuklar, şehit yakınları, gaziler ve özürllüler için alınacak tedbirlerin eşitliğin ihlali olmayacağı belirtilmiştir. Ancak tabii eşitliğin anayasa da olsa bir yasal metinde nasıl ye aldığından çok nasıl hayat bulduğu önemlidir. Bu noktada idari uygulamalar ve uygulamaların yargısal kararlarda yorumlanması çok büyük önem taşımaktadır. İlkenin sistem içinde nasıl yaşayacağı, bir anlamda yargı kararlarıyla şekillenmektedir. Bu çalışmada, Anayasa Mahkemesi ve Danıştay'ın ilkeyi nasıl yorumladığı ele alınmaktadır. Özellikle bu iki yüksek mahkeme, eşitlik ilkesini yorumlarıyla şekillendirmekte, idari uygulamaları hukuka uygunluk bakımından değerlendirirken ona adeta yeniden biçim vermektedirler. Makalede eşitlik ilkesinin önemli ve yine çok sorunlu bir boyutunu oluşturan kadın erkek eşitliği meselesi de ilkenin kendi içinde daha da özelleşmiş bir örnek uygulaması olarak ele alınmış ve özellikle Anayasa Mahkemesi ve Danıştay kararlarında izi sürülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Eşitlik, ayrımcılık yasağı, kadın-erkek eşitliği

THE PRINCIPLE OF EQUALITY BEFORE THE LAW AND GENDER EQUALITY IN THE DECISIONS (CASE-LAW) OF TURKISH CONSTITUTIONAL COURT AND THE COUNCIL OF STATE

Abstract

The principle of equality, which was put forward as the principle for everyone from lawmakers to philosophers, and about which the rulers boasted for achieving even in the ancient tablets, has been one of the fundamental goals of modern law. The legal and political struggles on the road to equality are almost as old as human beings and have been very challenging. Today, there is no debate as to the idea that it is one of

* Yrd. Doç. Dr. AİBÜ İİBF Kamu Yönetimi Bölümü, julideerdem@ibu.edu.tr

the most fundamental principles of the rule of law. However, there are many different interpretations on how to materialize and guarantee equality by law. The principle was regulated in Article 10 of the 1982 Constitution. The article was amended in 2004 and 2010. These amendments emphasized the equality between men and women and clearly held the state accountable for this responsibility. It is also stated that there shall be no violation of equality of measures for the elderly, children, martyr relatives, veterans and disabled people. However, how the equality is achieved in real life rather than how it takes place in the constitution is important. At this very point, the interpretation of administrative practices and implementations in judicial decisions are of great importance. How the principle sustains in the system is shaped by judicial decisions in a sense. This study touches upon how the Constitutional Court and the Council of State interpret this principle. In particular, these two high courts shape the principle of equality with their interpretations, and they almost reform it while evaluating administrative practices in terms of compliance with the law. The issue of equality between men and women, which constitutes an important and also problematic dimension of the equality principle, has been treated as a more specialized example of the principle, and has been examined particularly in the decisions of the Constitutional Court and Council of State.

Keywords: Equality, non-discrimination, gender equality

Giriş

“Eşitlik” kelimesi, Türk Dil Kurumu sözlüğünde¹, denklik, müsavilik, müsavat, muadelet kelimeleriyle karşılanıp “iki veya daha fazla şeyin eşit olması” diye tanımlanmaktadır. “Eşit” kelimesini de “yapı, değer, boyut, nicelik ve nitelik bakımından birbirinden ne artık ne eksik olmayan (iki veya daha çok şey)” diyerek açıklar. Matematikçiler de basit bir sembolle (=) karşılayıp sık sık kullanırlar. Ancak konu sosyal bilimlere geldiğinde eşitliği tanımlamak elbette hiç kolay olmaz. Eşitliği anlatmak isterken iki şeyin aynılığı, özdeşliği, birliğinden,.. dem vurulabilir ama bu yine de yetersiz kalacaktır, doğada hiçbir şeyin aynı olmadığını bilirken (İnceoğlu, 2001:43). Belki de o yüzden, insanlar tanımlamadan önce peşine düşmüşlerdir eşitliğin.

Bilinen en eski kanun koyucu Lagas Kralı Urukagina, M.Ö. 2350 yıllarında Sümerce yazılmış kil tabletlerdeki kanunnamelerde; kendinden önceki idarecilerin yarattığı düzensizlik, adaletsizlik ve yolsuzlukları yok etmek için kuvvetlinin zayıfa zulmetmesinden bıkan halk tarafından aynı kavme mensup olmamasına rağmen başa geçirildiğini ve kanunlarla özgürlüğü, (amaargi:anaya dönüş) diğer anlamıyla eşitliği getirdiğini anlatır. Aynı şehirde 200 yıl kadar sonra hüküm sürmüş olan Ensi Gudea, şehirde esirliği ve köleliği kaldırmakla, fakiri kuvvetliye ezdirmekle övünür (Tosun, 1973:563-564). Buradan yola çıkarak Sümerlerde eşitliğin sağlanmasının (bir iddia bile olsa) kral için bir övünç vesilesi olduğunu söylemek mümkündür. M.Ö. 1728-1686 yıllarında hüküm sürdüğü tahmin edilen Hammurabi de kanunnamesinin giriş kısmında, bu kanunlarla hem hâkimlerin belirsiz örf ve adetlere göre karar vermemesini hem de davacının (halkın) kendi durumunu bile-

1 http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.596b3253b663b1.55033625 (15.07.2017).

bilmesini sağlamaktan (bunun için kanunnamenin yazıldığı abide mabet avlusuna dikilmiştir) bahseder (Tosun, 1973:575). Hammurabi Kanunları bugünün hukuk anlayışına ve eşitlik ilkesine pek uygun olmayabilir ama hiç olmazsa kanunların kapsama alanına giren herkese eşit şekilde uygulanabilmesinin amaçlandığı söylenebilir.

M.Ö. 6. yüzyılda yaşanmakta olan gerginliklerin son bulması için Antik Yunan'da yönetime getirilen Solon da insanların² kanun önünde eşitliğini temin etmek için yasal düzenlemeler yapmış, ekonomik eşitsizliği dengelemeye çalışmıştır ama bu girişimler başarılı olamamıştır. M.Ö. 5 yüzyıla gelindiğinde Sofistler insanların doğuştan gelen eşitliği ve özgürlüğü fikrini yaymaya çalıştılar. Ancak bu görüşler o dönemde hayata geçirilemeyip naif felsefi akımlar olarak kabul edildi. Benzer şekilde, aynı dönemlerde Çin'de yaşamış olduğu tahmin edilen Konfüçyüs da insanlığın bir bütün ve bütün insanların eşit olduğu düşüncesini yaymaya çalışıyordu (Ünal, 1994:45).

Aristoteles de adalet teorisini eşitliğin görünüm biçimleri üzerinden açıklamıştır. O, konuyu denkleştirici adalet ile dağıtıcı adalet olmak üzere iki türe ayırarak yorumlar. Denkleştirici adalet, bir hukuki ilişkideki tarafların eşit muamele görmesi, kişisel unsurların dikkate alınmamasıdır. Örneğin, bir sözleşmeyi ihlal edenin zararı tazmin etmesi, suç işleyenin hak ettiği cezayı çekmesi gibi tezahür eder. Daha çok bireyler arası ilişkilerin hukuk tarafından formüle edilip uygulanmasında kullanılır ve bu tür adalette eşitlik daha bağımsız bir değer olarak karşımıza çıkmaktadır. Dağıtıcı adalet ise temelde bireyle devlet (idare) ve toplum arasındaki ilişki için kullanılır. Herkesin şeref ve mallardaki payının, yetenekleri ve toplum içindeki yerine göre belirlenmesini öngörür. Burada da eşitlik temel bir nosyondur ama göreceli bir eşitliktir (Güriz, 1990:13-14). Aslında Aristo adalet ve eşitlikten bahsetmiştir ama herkes için değil. Köleliği doğal görür, hatta ünlü eşitlik ve adalet teorisi tam da bunu meşrulaştırmayı sağlar (İnceoğlu, 2001:41).

Yüzyıllar sonra “özgürlük, eşitlik, kardeşlik” sloganıyla yola çıkan Fransız İhtilali ve ardından gelen 1789 tarihli İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi, belki de eşitlik ülküsünün en ünlü³ belgesi olmuştur. 1. maddesiyle “insanlar hür ve hukuken eşit doğarlar” diye başlar, 6.maddesinde bütün vatandaşların kanun önünde eşit olduğunu vurgular (Öndül, 1989:690). Ardından gelen 1793 ve 1795 tarihli beyannameler eşitlik hususuna daha da güçlü vurgular yapar (Baltacı, 1996:201).

Özellikle II. Dünya Savaşı'nın ardından eşitlik kavramının yorumu genişlemiş, ekonomik eşitliği de kapsamaya başlamıştır. Eşitlik kavramı çok boyutludur ve klasik ayırmda, sosyal ve ekonomik, hukuki ve de siyasi eşitlik olmak üzere üç temel

2 Dönemine göre son derece ilerici de olsa, bu yasal eşitlik ve diğer reformlar sadece doğuştan köle olmayanlar için geçerliydi. Yetiş, Mehmet, “Antik Atina’da Demokrasinin Gelişimi: Soloncu Pasisif Devrimden Peisistratos’un Tiranlığına”, <http://www.politics.ankara.edu.tr/dergi/pdf/54/2/Mehmet-YETIS.pdf> (15.07.2017)

3 1789 Beyannamesi bu konuda ilk değildir. Ondan önce 12 Haziran 1776 Virginia Haklar Bildirgesi ilan edilmiştir ve o da ilk maddesinde tüm insanların doğuştan eşit, özgür ve bağımsız olduklarını beyan eder. Ardından 4 Temmuz 1776 tarihinde ilan edilen Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi de tüm insanların eşitliğine vurgu yaparak başlar. Sencer Muzaffer, “İnsan Hakları Açısından Amerikan Devrimi”, İnsan Hakları Yılı, Cilt:9, Sayı:1, 1987, s.95-98.

sütunda incelenmektedir (Serim, 1994:14). Ancak şu tartışmasızdır ki kavram bu klasik ayrımın çok ötesinde boyutlanmıştır artık.

Eşitlik peşindeki mücadele ve bu yolda atılan adımlar zorlu ve uzun bir maceradır. O zamana kadar yüksek sesle söylenmesinden bile hazzedilmeyen bir dileğin, bildirgelere yazılıp ilan edilmesinden çok daha fazlası yaşanmıştır. Ancak bu zorlu yolculuk, bu çalışmanın kapsamı içinde değildir ve o yüzden bu sürece yer verilemeyecektir. Bu çalışma, eşitlik kavramının hukuki boyutu ve idari yargı kararlarına yansıyan uygulamalar üzerinedir. Tüm kurum ve kavramlarıyla hayat bulmuş bir hukuk devleti sistemi kurulmamışsa eşitlik ilkesinin de hoş bir söylence olmaktan öteye geçmesi pek de mümkün olmayacaktır. Bu çalışma bakımından önem taşıyan kanun önünde eşitlik ilkesi, hukuk devletinin temel gerekliliklerinden biri olmanın yanı sıra hayata geçmek için de hukuk devleti sistemine ihtiyaç duyar. Anayasa’da genel esaslar arasında düzenlenmesi yetmez, özellikle idari uygulamalar ve bu uygulamaların hukuka uygunluğunu denetlenebilmesinde hayati rol oynayan yargı kararlarıyla, beslenerek gelişir. İlkenin hayata geçebilmesinde en önemli basamak idarenin uygulamaları ve bu uygulamalardaki ihlallerin tespit edilip ortadan kaldırılabilmesidir. Bu çalışma, kanun önünde eşitlik ilkesinin ülkemizde idari uygulamalardaki ihlal iddialarının yargı tarafından yorumlanışını ele almaktadır. Çalışmada özellikle Anayasa Mahkemesi ve Danıştay’ın ilkenin ihlali iddiasıyla önüne gelen iptal davalarındaki değerlendirmeleri mercek altına alınmıştır. Ayrıca eşitlik ilkesi ve ayrımcılık yasağının uygulamada en sorunlu görünüşlerinden biri olan kadın-erkek eşitliği konusu, kanun önünde eşitlik ilkesinin daha özel bir konuda nasıl yansıdığını irdelemek için örnek olarak seçilmiş ve bu konudaki yargı kararlarına daha yakından bakılmaya çalışılmıştır.

1. KANUN ÖNÜNDE EŞİTLİK İLKESİ

Eşitlik anlayışı ve hukuki anlamada eşitlik insanoğlunun aldığı yola ve ufkunun genişlemesine bağlı olarak zamanla değişmiş, gelişmiştir. Bir zamanlar bir insanın diğer bir insanı bir eşya olarak satın alıp kullanması doğal ve hukuka aykırı gelmezken şimdi, en azından uygar dünyada, kabul edilemez ve yasalarca cezalandırılan bir davranış olarak kabul ediliyor. Oysaki uzun bir zaman boyunca en eşitlikçi düşünürler için bile kölelik sorun yaratmayabiliyordu. Sonuçta en eski metinlerde bile bir şekilde bahis konusu olabilse bile hukuki anlamda eşitlik aslında modern çağın kavramıdır.

Eşitlik rüyasının ilk basamağı kanun önünde eşitlik ve doğal yansıması olarak ayrımcılık yasağıdır. İnsanlardan bahsederken mutlak bir eşitlikten bahsetmek pek anlamlı olmayacaktır elbette. Kimse kimseye birebir benzemez, benzemek de istemez zaten. O yüzden herkes eşit olsun derken; herkesin, kaşının gözünün, renginin, sesinin, boyunun, posunun,... eşitliğinden daha doğrusu eşit olması gerektiğinden bahsedilmiyordur. Gerek iç hukukta gerekse bu konuyu amaç edinmiş uluslararası belgelerde “eşitlik” kavramının tanımına rastlanmaz aslında. Ancak kastedilen, yasaların gözünde eşit olabilmektir. Bu da adaletin terazisinin kefesinde her bir insan için aynı abranın kullanılması; kimsenin, dili, dini, ırkı, cinsiyeti, soyu, makamı, parası gibi nedenlerle farklı ölçeklerle tartılmaması demektir. Eşitlik ilkesi bir ta-

lep hakkı doğurduğu gibi devlet organları ve idare için de anayasal bir buyruktur (ayrımcılık yasağı). Bu ilke, hukuk devleti kavramı içinde bulunmasının yanı sıra bir temel hak veya bağımsız bir temel ilke olarak da kabul edilebilir (Özbudun, 2011:150). Eşitlik ilkesi, ancak ve ancak hukuk devletinin güvencesi ve araçlarıyla korunabilir (İnceoğlu, 2006:57).

Kanun önünde eşitlik ilkesi, doğal olarak, herkesin her yönden aynı hükümlere tabi olması, aynı uygulamalarla karşılaşması anlamına gelmez. Bu kavram, en kısa ifadeyle eşit durumda olanların eşitliğini kasteder. Farklı hukuki konumlarda olanlara farklı kurallar uygulanması tek başına bu ilkenin ihlali anlamına gelmez. Haklı nedenlerin varlığı halinde farklı uygulamalar yapılabilir. Ancak farklı durumlardakilere yapılan farklı uygulama, haklı nedenlerle yapılıyor olsa bile bu farklı durumdaki herkese aynı şekilde uygulanmalıdır.⁴

Eşitlik ilkesi ve ayrımcılık yasağı arasındaki koparılamaz ilişki, onları bir bakıma yapışık ikizler haline getirir. Bu iki unsur, özellikle de insan haklarından yararlanmaya dair bir husus söz konusu olduğunda, yasal düzenlemede açıkça ifade edilmiş olsun olmasın, bütüncül bir şekilde değerlendirilmelidir. *“Ayrımcılık yasaklı eşitlik, aynı durumda bulunan hak öznelerinin; haklı nedenler olmadıkça, özellikle ırk, cinsiyet, dil, din ve inanç, siyasal ya da başka görüşler, yaş, engel, cinsel yönelim ve benzeri nedenlere dayalı ayırım gözetilmeksizin aynı kurallara bağlı olmasını ve yasaklama, kısıtlama, dışlama ya da yağleme gibi eylemlere başvurmaksızın, tüm insan haklarından eşitlik koşulları içinde”* yararlanmalarının sağlanması anlamına gelen temel bir ilke ve haktır (Gülmez, 2010:221).

Ancak şu da belirtilmelidir ki eşitlik ilkesi ve ayrımcılık yasağının aynı şeyi ifade ettiği görüşüne yönelik eleştiriler de önemlidir. Eşitlik ilkesi ve ayrımcılık yasağını denk görmenin; şekli bir eşitlik anlayışı olduğu, herkesin tümüyle eşit olduğu varsayımından hareket ettiği, ayrımcılık yapılmamış olmak koşuluyla mevcut durumun korunmasını eşitliğin varlığı için yeterli saydığı, ayrımcılığı münferit bir vaka olarak değerlendirdiği sonuç olarak da yapısal bir değişiklik öngörmediği, sadece geçici önlemlerle yetindiği iddia edilmektedir. Ulusal ve uluslararası hukukta egemen olan kanun önünde eşitlik anlayışı, gerçek eşitliğin hayat bulmasını engelleyen şekli bir eşitlik anlayışı olarak eleştirilirken; bunun karşısına ayrımcılığın sadece doğrudan biçimlerini değil dolaylı biçimlerini de önlemekle yükümlenen bir maddi eşitlik anlayışı konulmaktadır. Maddi eşitlik anlayışının sadece davranışa değil, sonuçlarına da odaklanarak, dezavantajlı kişilere olumlu anlamda farklı muamele edilmesini gerektirdiği savunulmaktadır (Karan, 2011).

Bu yaklaşımın bir parçası olarak da ayrımcılık yasağı, maddi eşitliğe ulaşmak için en önemli araç olarak belirlenmektedir. Bu yaklaşım ayrımcılığı, eşit durumda olanlara eşit davranmamak veya eşit durumda olmayanlara eşit davranmak olarak niteler. Buna göre ayrımcılıkla; bilerek ya da bilmeyerek, icrai veya ihmali olarak,

4 Anayasa Mahkemesi de bu ilkeyi, eşit hukuki durumlarda eşit uygulama gereği olarak yorumlamaktadır. Örneğin: Anayasa Mahkemesi, K.T.:13.4.1976, Esas No.:1976/3, Karar No.:1976/23; Anayasa Mahkemesi, K.T.:28.4.1983, Esas No.:1981/13, Karar No.:1983/8; Anayasa Mahkemesi, K.T.:11.12.1986, Esas No:1985/11, Karar No:1986/29; Anayasa Mahkemesi, K.T.:31.10.2013, E.2013/23, K.2013/123,... AYMBB

bir hak veya yükümlülükle ilgili durumlarda ve geçerli bir neden olmaksızın; eşit durumdakilere eşit davranılmamış, eşit durumda olmayan kişilere de eşit davranılmıştır (Karan, 2011).

Bir yasal metinde ilk defa ayrımcılık yasağının tanımlanması 1958 tarihli 111 sayılı İstihdam ve Meslek Alanında Ayrımcılık Yasağı Uluslararası Çalışma Örgütü Sözleşmesi 1.maddesinde yapılmıştır. Bu maddede “ayırım” deyimini “*Irk, renk, cinsiyet, din, siyasal inanç, ulusal veya sosyal menşe bakımından yapılan iş veya meslek edinmede veya edinilen iş veya meslekte tabi olunacak muamelede eşitliği yok edici veya bozucu etkisi olan her türlü ayrılık gözetme, ayrı tutma veya üstün tutmayı*”⁵ ifade eder şeklinde tanımlanmıştır.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin (AİHM) 1985’de verdiği Abdulaziz, Cabales ve Balkandali v. UK davasında ayrımcılık şöyle açıklanmıştır: “Madde 14 anlamında ayrımcılık, genel olarak, sözleşme daha lehte muamele öngörmemesine rağmen, bir kişi veya grubun, tam bir haklı neden olmaksızın diğerinden daha az lehte muamele görmesidir.”⁶ Bu karardan yola çıkarak AİHM’nin ayrımcılığın gerçekleşmiş olması için dört koşulun tespitini aradığı çıkarılabilir: Farklı muamele, karşılaştırılabilecek durumda biriyle karşılaştırıldığında daha az lehte muamele, objektif ve makul bir neden yokluğu, amaç ve araç arasında ölçülülüğün bulunmaması. Anayasa Mahkemesinin yıllar içinde geliştirdiği (aşağıda örneklendirilecek olan) haklı neden ölçütünün de temelde AİHM’nin yaklaşımından çok uzakta olmadığı söylenebilir.

Sonuç olarak kanun önünde eşitlik ilkesi, muhataplarına bunu talep etme hakkı verirken devlete (yasama, yürütme ve yargıya) da ayrımcılık yapmamak, yapılmasına izin vermemek ve ayrımcılığı önlemek hatta ortadan kaldırmak için de gereken tedbirleri alma yükümlülüğü vermektedir.

2. KANUN ÖNÜNDE EŞİTLİK İLKESİNİN YASAL DAYANAKLARI

1982 Anayasasının “Genel Esaslar” bölümünde, 10. madde olarak düzenlenmiş bulunan eşitlik ilkesi; devlet organlarının ve idarenin, kimseye imtiyaz tanımaksızın herkese, dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri nedenlerle ayırım gözetmeden eşit davranmasını buyurur. Devlet organları ve idare makamları, tüm işlemlerinde, kanun önünde eşitlik ilkesi doğrultusunda hareket etmelidir⁷. Herkes kanun önünde eşittir, kimseye ayrıcalık tanınmaz. Ancak kadın-erkek eşitliğinin hayata geçirilmesi veya çocuklar, yaşlılar, özürllüler,

5 ILO Kabul T.: 4 Haziran 1958, Kanun T. ve Sayısı: 13.12.1966/811, Resmi Gazete T. ve Sayı: 22.12.1966 /12484, Bakanlar Kurulu Kararı T.ve Sayısı: 2.9.1967/6-8730, Resmi Gazete T. ve Sayısı: 21.9.1967/12705.

http://www.ilo.org/ankara/conventions-ratified-by-turkey/WCMS_377273/lang--tr/index.htm (15.07.2017)

6 [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"dmdocnumber":\["695293"\],"itemid":\["001-57416"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{) (21.11.2017). Türkçesi için: Bakırcı Kadriye (2012), Cinsiyet Ayrımcılığı Yasağı İlkesinin İstisnaları ve Objektif Haklı Nedenler, Seçkin Yayıncılık, Ankara, s.19-20.

7 9/2/2008 tarihli ve 5735 sayılı Kanunun 1 inci maddesiyle; bu fıkra “bütün işlemlerinde” ibaresinden sonra gelmek üzere “ve her türlü kamu hizmetlerinden yararlanılmasında” ibaresi eklenmişse de ve bu ibare Anayasa Mahkemesinin 5/6/2008 tarihli ve E.: 2008/16, K.: 2008/116 sayılı Kararı ile iptal edilmiştir. (R.G.: 22/10/2008, 27032).

harp ve vazife şehitlerinin dul ve yetimleri ile gazi ve maluller⁸ için alınacak tedbirler eşitlik ilkesinin ihlali sayılamaz. Ayrıca Anayasa'nın "Başlangıç" kısmında da (6. paragraf) eşitlik ilkesi yer bulmaktadır.

Bu ilke, Türk Anayasalarında ilk olarak 1924 Anayasası'nda yer alıyordu (69. madde) ama sadece vatandaşları içeren bir dille yazılmıştı. "*Türkler kanun nazarında müsavi ve bilaistisna kanuna riayetle mükelleftirler. Her türlü zümre, sınıf, aile ve fert imtiyazları mülga ve memnudur.*" Madde "*Türklerin Hukuku Ammesi*" başlığı altında yer alıyordu. Ancak şunu da hemen belirtmek gereklidir ki 1934 yılına kadar bütün vatandaşlar yasa önünde o kadar da eşit değildi. 1924 Anayasası, ilk halinde, kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanımıyordu (10. ve 11.madde). Kanun önünde eşitlik ilkesi 1961 Anayasası'nda ise 12. maddede "Temel Haklar ve Ödevler" başlığı altında düzenlenmişti: "*Herkes, dil, ırk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din ve mezhep ayrımı gözetilmeksizin, kanun önünde eşittir. Hiçbir kişiye, zümreye veya sınıfa imtiyaz tanınamaz.*" Eşitlik ilkesi bakımından 1961 Anayasası, 1982'ye göre daha zayıf bulunmaktadır¹⁰.

Devlet Memurları Kanunu'nun "Tarafsızlık ve devlete bağlılık" başlıklı 7. maddesinde de devlet memurlarının ayrımcılık yapamayacağı ifade edilmiştir: "*Devlet memurları siyasi partiye üye olamazlar, herhangi bir siyasi parti, kişi veya zümrenin yararını veya zararını hedef tutan bir davranışta bulunamazlar; görevlerini yerine getirirlerken dil, ırk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din ve mezhep gibi ayırım yapamazlar; hiçbir şekilde siyasi ve ideolojik amaçlı beyanda ve eylemde bulunamazlar ve bu eylemlere katılamazlar.*"

Türk Ceza Kanunu 122.madde'de nefret ve ayrımcılık yasağı düzenlenmiş ve 1 yıldan 3 yıla kadar ceza öngörülmüştür.¹¹ Ayrıca Milli Eğitim Temel Kanunu 4.

8 2010 yılında maddeye eklenen "*Çocuklar, yaşlılar, özürlüler, harp ve vazife şehitlerinin dul ve yetimleri ile malul ve gaziler için alınacak tedbirlerin eşitlik ilkesine aykırı sayılamayacağı*" ibaresi görünüşte olumlu olmakla birlikte, düzenlemede sınırlı sayma yöntemi benimsendiği için dezavantajlı diğer grupları gözardı ettiği için eleştirilmektedir. Çağlar Selda, "Anayasa Mahkemesi Kararlarında Eşitliğin Dar Yorumu", Ankara Barosu Dergisi, Yıl:70, Sayı:3, 2012, s.49.

9 "*Her Türk vatandaşının bu Anayasadaki temel hak ve hürriyetlerden eşitlik ve sosyal adalet gereklerince yararlanarak millî kültür, medeniyet ve hukuk düzeni içinde onurlu bir hayat sürdürme ve maddî ve manevî varlığını bu yönde geliştirme hak ve yetkisine doğuştan sahip olduğu...*"

10 "*Özgürlüklerle ilgili olarak Anayasada yer alan en önemli kavramlardan birini de yasa önünde eşitlik ilkesi oluşturmaktadır. Bu kural 1982 Anayasasında 1961 Anayasasına nazaran daha ayrıntılı bir biçimde düzenlenmiştir. Şöyle ki; eşitlik açısından ayırım yapılmayacak hususlar madde metninde sayılanlarla sınırlı değildir. Benzeri sebeplerle de ayırım yapılmayacağı esası getirilmek suretiyle ayırım yapılamayacak konular genişletilmiş ve böylece kurala uygulama açısından da açıklık kazandırılmıştır. Anayasanın 10 uncu maddesinde yer alan eşitlik kavramıyla kanun önünde eşitlik yani hukuki eşitlik kastedilmiştir. Bu ilkeyle bir tek kişiye veya kimi topluluklara aynı durumda bulunan yurttaşlardan daha çok veya daha geniş hak ve yetkiler tanımak yoluyla kanun karşısında eşitlik ilkesinin çiğnenmesi yasaklanmaktadır.*" Anayasa Mahkemesi, K.T.04.11.1986, E.1986/11, K.1986/26, AYMBB(17.07.2017).

11 "Nefret ve ayrımcılık Madde 122- (Değişik: 2/3/2014-6529/15 md.) (1) Dil, ırk, milliyet, renk, cinsiyet, engellilik, siyasi düşünce, felsefi inanç, din veya mezhep farklılığından kaynaklanan nefret nedeniyle;

a) Bir kişiye kamuya arz edilmiş olan bir taşınır veya taşınmaz malın satılmasını, devrini veya kiraya verilmesini,

b) Bir kişinin kamuya arz edilmiş belli bir hizmetten yararlanmasını,

madde’de, “Eğitim kurumları dil, ırk, cinsiyet, engellilik ve din ayırımı gözetilmeksizin herkese açıktır. Eğitimde hiçbir kişiye, aileye, zümreye veya sınıfa imtiyaz tanınamaz.” denir ve 8.madde’de de eğitimde kadın-erkek herkese fırsat eşitliği sağlanacağı, yoksul ve başarılı öğrencilere parasız yatılılık, burs, kredi ve başka yollarla gerekli yardımların yapılacağı, özel eğitime ve korunmaya muhtaç çocukları yetiştirmek için de tedbirler alınacağı ifade edilmiştir.

İlke, sadece iç hukuk dayanaklarıyla güvence altına alınmamıştır elbette. Hatta uluslararası hukukun ve insan haklarının temel meselesi halini almasıyla iç hukukta da güçlenmiştir demek daha doğru olacaktır. Kaldı ki 2004 yılında Anayasa’nın 90.maddesine eklenen son fıkra¹² ile insan hakları konusunda taraf olduğumuz uluslararası anlaşmalar iç hukukta kanun hükmünde kabul edilmiş ve ilgili konularda diğer kanunlardan üstün kılınmıştır.

Hâlihazırda Türkiye’nin de imzalamış olduğu pek çok uluslararası belge bu ilkeyi güvence altına almaya çalışmaktadır. Ancak bunların ilki Birleşmiş Milletler Genel Kurulu’nun 10 Aralık 1948 tarih ve 217 A(III) sayılı Kararıyla ilan edilmiş olan BM İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi’dir. Bildirge’nin ilk iki maddesi doğrudan doğruya bu ilkedan bahseder¹³: “Madde 1- Bütün insanlar özgür, onur ve haklar bakımından eşit doğarlar. Akıl ve vicdana sahiptirler, birbirlerine karşı kardeşlik anlayışıyla davranmalıdırlar.

Madde 2- Herkes, ırk, renk, cinsiyet, dil, din, siyasi veya başka bir görüş, ulusal veya sosyal köken, mülkiyet, doğuş veya herhangi başka bir ayırım gözetmeksizin bu Bildirge ile ilan olunan bütün haklardan ve bütün özgürlüklerden yararlanabilir. Ayrıca, ister bağımsız olsun, ister vesayet altında veya özerk olmayan ya da başka bir egemenlik kısıtlamasına bağlı ülke yurttaşı olsun, bir kimse hakkında, uyuşunda bulunduğu devlet veya ülkenin siyasi, hukuksal veya uluslararası statüsü bakımından hiçbir ayırım gözetilmeyecektir.”

Eşitlik ilkesi, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin 14. Maddesinde, ayrımcılık yasağı şeklinde ve Sözleşme’de tanınan hak ve özgürlüklerden yararlanmada, cinsiyet, ırk, renk, din, dil, siyasi veya diğer kanaatler, ulusal ya da toplumsal köken, ulusal bir azınlığa aidiyet, servet, doğum başta olmak üzere herhangi başka bir duruma dayalı hiçbir ayrımcılık gözetilemeyeceği şeklinde yer almıştır. 14. madde, tek başında değil de diğer maddelerde tanınmış hakların uygulamasına dönük bir

c) Bir kişinin işe alınmasını,

d) Bir kişinin olağan bir ekonomik etkinlikte bulunmasını, engelleyen kimse, bir yıldan üç yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır.”

12 Anayasa Madde 90/5: “Usulüne göre yürürlüğe konulmuş Milletlerarası andlaşmalar kanun hükmündedir. Bunlar hakkında Anayasaya aykırılık iddiası ile Anayasa Mahkemesine başvurulamaz. (Ek cümle: 7/5/2004-5170/7 md.) Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası andlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası andlaşma hükümleri esas alınır.”

13 Türkiye de 6 Nisan 1949 tarih ve 9119 Sayılı Bakanlar Kurulu ile “İnsan Hakları Evrensel Beyanname’si’nin Resmi Gazete ile yayımlanması yayımdan sonra okullarda ve diğer eğitim müesseselerinde okutulması ve yorumlanması ve bu Beyanname hakkında radyo ve gazetelerde münasip neşriyatta bulunulması” kararlaştırılmıştır. Bakanlar Kurulu Kararı 27 Mayıs 1949 tarih ve 7217 Sayılı Resmi Gazete’de yayımlanmıştır. <http://www.danistay.gov.tr/upload/insanhaklarievrenselbeyanname.pdf> (15.07.2016)

teminat¹⁴ içermektedir. Tamamlayıcı bir hükümdür (Cin, 2011:1053). Ancak, Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi, 26 Haziran 2000 tarihinde Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ek 12. Protokolü kabul etmiştir. Bu yeni Protokol, sadece Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde tanınan haklar açısından ayrımcılık yasağı değil, bağımsız genel bir ayrımcılık yasağı öngörmektedir.¹⁵

3. KANUN ÖNÜNDE EŞİTLİK İLKESİNİN YARGISAL YORUMU

Kanun önünde eşitlik ilkesi ve uzantısı olarak ayrımcılık yasağı en çok yargıya akseden olaylarla kayıtlanabilmektedir. Yargı, karşısına gelen somut olaylarla soyut düzenlemeler arasındaki ilişkiyi tespit ederek; somut olayı soyut kuralın kapsama alanına yerleştirdiğinde, kanun önünde eşit muamele görme hakkı yeniden şekillenmekte ve bir gerçeklik olarak hayatta yerini almaktadır. Sonuçta eşitlik ilkesinin sınırlarını çizen ve ayrımcılık alanına girildiğini ortaya koyan asıl yorumlama kaynağı yargı kararları olmaktadır. Bu bölümde genel olarak kanun önünde eşitlik ilkesine dair önemli görülen yargı kararları ele alınacaktır.

3.1. Anayasa Mahkemesi Kararlarında Genel Olarak Kanun Önünde Eşitlik İlkesi

Anayasa Mahkemesi kurulduğu günden itibaren çeşitli vesilelerle eşitlik ilkesinin ihlali iddiasıyla açılan davalarda somut ve soyut norm denetimi yapmış ve son yıllarda da bireysel başvurular vesilesiyle yasa önünde eşitlik ilkesi ve ayrımcılık yasağı hakkında kararlar vermektedir. Özellikle iptal davalarında verdiği kararlardan yola çıkarak eşitlik ilkesine yaklaşımı hakkında sonuca varmak mümkündür.

Anayasa Mahkemesi, eşitlik ilkesiyle demokrasi ve hukukun üstünlüğü arasındaki ilişkiye işaret eder: *"Hukuk devleti, hukukun üstünlüğü temeli üzerine oturur. Yasa önünde eşitlik bu temelde vazgeçilmesi olanağı bulunmayan bir ilkedir. Böyle bir ilke her türlü ayrıcalığı reddeder. Eşitlik ilkesi, demokratik rejimde en önemli ilkelere biridir. Çünkü gerçek demokrasilerde ikinci sınıf vatandaş olamaz."*¹⁶

14 "Sözleşme'nin 14. Maddesi tek başına ele alınamamakla birlikte, bu madde Sözleşme'de ve Protokoller'de bulunan normatif hükümleri tamamlayıcı niteliktedir. Sözleşme'nin 14. Maddesi, benzer koşullardaki birey ve grupları, Sözleşme'de ve Protokoller'de belirtilen hak ve özgürlüklerin kullanılmasında her türlü ayrımcılığa karşı korumaktadır. Tek başına ele alındığında, bir hak ve özgürlüğü güvence altına alan bir maddenin koşullarına uygun bulunan bir tasarruf. 14. Madde'yle birlikte ele alındığında ayrımcı bir niteliğe sahip olması nedeniyle normatif hükümlere aykırı olabilir. 14. Madde bir bakıma, nitelikleri ne olursa olsun hak ve özgürlükleri ortaya koyan her bir maddenin bütünleyici parçasını teşkil eder." Belçika Ulusal Polis Sendikası Davası, 27 Ekim 1975, Seri A, No. 19, s. 19, paragraf 44. Dutertre Gilles, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarından Örnekler, Avrupa Konseyi Yayınları, 2003, s.291.

15 "Madde 1: Ayrımcılığın genel olarak yasaklanması

1. Hukukten temin edilmiş olan tüm haklardan yararlanma, cinsiyet, ırk, renk, dil, din, siyasi veya diğer kanaatler, ulusal ve sosyal köken, ulusal bir azınlığa mensup olma, servet, doğum veya herhangi bir diğer statü bakımından hiçbir ayrımcılık yapılmadan sağlanır.

2. Hiçbir kimse 1.paragrafta belirtildiği şekilde, hiçbir gerekçeyle, hiçbir kamu makamı tarafından ayrımcılığa maruz bırakılamaz." http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_TUR.pdf (01.01.2013)

16 Anayasa Mahkemesi, K.T.31.12.1992, E.1992/40, K.1992/55, AYMBB (16.07.2017); Benzer... Anayasa Mahkemesi, K.T. : 20.11.2008, E.2008/47, K.2008/167, AYMBB, (15.07.2017).

Anayasa Mahkemesi, Anayasa'nın 10.maddesinin herkese her zaman aynı kuralların uygulanması anlamına gelmediğini vurgular. 10.maddenin eşitlik anlayışının, hukuksal eşitlik olduğunu yani eşit durumdakilere eşit davranılmasını ancak eşit olmayan konumda bulunanlara da farklı davranılmasını öngördüğünü belirtir. Aynı statüde olanlara aynı kurallar uygulanacaktır ancak, farklı statülere farklı kuralların (elbette statü içindeki herkese aynı şekilde) uygulanması eşitliği ihlal etmez¹⁷. “Benzer nitelik ve durumda olanlar arasında farklı uygulamayı engelleyen, ayrı nitelik ve durumda olanların aynı kurallara bağlı tutulmasını zorunlu kılmayan eşitlik ilkesi, hukukun üstünlüğü temeli üzerine oturan hukuk devletinde her türlü ayrıcalığı reddeden önemli bir öğedir. Kimi kurum ve kuruluşları, statü farkı nedeniyle, belli bir konuda öbürlerinden ayrı tutmak, ayrı düzenlemeye bağlı kılmak ya da genel bir düzenlemenin kapsamı dışında bırakmak, onlara ayrıcalık tanımak değil, durumlarındaki değişiklik gereği olan bir uygulamadır.”¹⁸

Mahkeme, kanun önünde eşitlik ilkesine ayrılığı önleyen bir “haklı neden” ölçütü kullanarak, yasayla getirilmiş farklılıkların haklı nedene dayandığı kanaatinde olduğu hallerde, farklı düzenlemeyi Anayasa'yı ihlal olarak değerlendirmemiştir. Bu ölçütü ilk dönemlerinde pek de sistematik bir şekilde kullanmamış olsa da zamanla şematize ettiği söylenebilir: “Anayasa Mahkemesi'nin kararlarının anlam ve öneminin tüm ağırlığını taşıyan “haklı neden” ve “kamu yararı” kavramlarına, öğretilerde, eşitliği bozduğu ileri sürülen sınıflandırma ya da ayırımın, a) ANLAŞILABİLİR, b) AMAÇLA İLGİLİ, c) MÂKUL VE ÂDİL olması ölçütleriyle hukuksal biçim ve içerik kazandırılmaktadır. Getirilen düzenleme herhangi bir biçimde, birbirini tamamlayan, birbirini doğrulayan ve birbirini güçlendiren bu üç ölçütten birine uymuyorsa, eşitlik ilkesine aykırı bir yön vardır, denebilir. Çünkü, eşitliği bozduğu ileri sürülen kural, haklı bir nedene dayanmamakta ya da kamu yararı amacıyla yürürlüğe konulmamış olmaktadır. Başlangıçta varolan uyum içindeki bu koşullar, zamanla aralarındaki bağın çözülmesi halinde de Anayasa kurallarına aykırı hale gelebilirler.”¹⁹ Ancak şu da söylenmelidir ki Anayasa Mahkemesi bu ölçütü eşitlik ilkesinin ihlal edilip edilmediğini incelemesi gereken her kararda da uygulamamıştır.²⁰

3.2. Danıştay Kararlarında Genel Olarak Kanun Önünde Eşitlik İlkesi

Birey ve toplum hayatındaki rolü gitgide genişleyen ve buna bağlı olarak sahip olduğu güç artan idare, kanun önünde eşitlik ilkesinin hayata geçmesinde en önemli sorumlu haline gelmektedir. Eşitliğin sağlanması ve doğal olarak ayrımcılığın önlenmesinde en önemli aktör olan idare, hem yönlendirici, denetleyici ve teşvik edici misyonuyla bu ilkenin hayat bulup yerleşmesini sağlamakla hem de kendi tasarruflarında bunu titizlikle uygulamakla yükümlüdür. Kanun önünde eşitlik ilkesini teorik bir prensip olmaktan çıkarıp bir gerçekliğe dönüştürmek, özellikle de idarenin takdir yetkisini kullanması gereken durumlarda çok daha büyük ciddiyet kazanır.

17 Anayasa Mahkemesi, K.T.21.06.1963, E.1963/192, K.1963/161; K.T.21.05.1981, E.1980/29, K.1981/22; K.T.28.09.1988, E.1988/12, K.1988/32; K.T.16.06.1992, E.1992/8, K.1992/39;

18 Anayasa Mahkemesi, K.T.19.04.1988, E.1987/16, K.1988/8, AYMBB (16.07.2017).

19 Anayasa Mahkemesi, K.T. : 31.10.1991, E. 1991/24, K.1991/40, AYMBB (17.07.2017)

20 Anayasa Mahkemesi, K.T. 30.6.1988, E. 1988/1, K. 1988/26; K.T.19.4.1988, E.1987/16, K.1988/8; K.T.10.3.2011, E.2008/54, K.2011/45, AYMBB (17.07.2017)

Yasal düzenlemelerin hangi koşullarda ne yapacağına dair talimat verdiği durumların tersine; idare, takdir yetkisini, yani yasanın kendisine tanıdığı alanda tercihte bulunabilme olanağına sahip kılındığı durumlarda, bu yetkiyi eşitlik ilkesini dikkate alarak kullanmak zorundadır. Benzer şekilde, yasal düzenlemelerde belirsiz hukuki kavramlarla formüle edilmiş hususları uygulamak söz konusu olduğunda da bu soyut kavramları somut durumlarla eşleştirme görevini yerine getirirken kanun önünde eşitlik ilkesini ve ayrımcılık yasağını ihlal etme gibi bir lüksü asla yoktur. Aksi durum çok büyük sorunlara ve haksızlıklara kapı açacaktır.

Kanun önünde eşitlik ilkesi, takdir yetkisinin kullanılmasına dair 11 Mart 1980 tarihli R(80)2 Sayılı Avrupa Konseyi Tavsiye Kararı'nda da 3. ilke olarak yer bulur: Takdir yetkisini kullanan bir idari makam, hakkaniyete uymayan ayrımcılıktan kaçınacak ve kanun önünde eşitlik ilkesini gözetecektir.²¹ Aynı Tavsiye Karar'ında ilkenin amacının fiilen ve hukuken aynı konumda olan kişilerin benzer muamele görmesini sağlayarak haksız ayrımcılığın engellenmesi olarak açıklanmıştır. Haksız ayrımcılık sadece farklı davranılmasının makul temellere dayandırılmadığı, objektif bir şekilde haklı kılınamayan durumlarda söz konusu olacaktır. Elbette uygulamanın hukuka ya da kamu yararına aykırı olduğunun belirlenmesi halinde, idarenin genel hareket biçimini değiştirmesi kanun önünde eşitlik ilkesinin ihlal edilmesi olarak kabul edilemez.²² Bu ilke, aynı zamanda, Avrupa İyi Yönetim Yasası'nın 5. maddesinde de yer bulan bir idare hukuku ilkesidir²³.

Yargı kararlarında, eşitlik ilkesinin genel olarak idari uygulamalarda ve idarenin takdir yetkisini kullandığı faaliyet ve işlemlerinde taşıdığı önemi ortaya koyan ifadeler sıklıkla görülmektedir. Danıştay, takdir yetkisini kullanan idarenin, bunu yaparken, Anayasanın 10. maddesinde düzenlenen kanun önünde eşitlik ilkesine uymakla mükellefiyetini önemle vurgular.²⁴

21 Recommendation No. R (80) 2, Of The Committee Of Ministers Concerning The Exercise Of Discretionary Powers By Administrative Authorities, (<https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=678043,14.3.2013>).

22 Recommendation No. R (80) 2, Of The Committee Of Ministers Concerning The Exercise Of Discretionary Powers By Administrative Authorities, (<https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=678043,14.3.2013>).

23 Avrupa İyi Yönetim Yasası Madde 5:

1. Yetkili, kamudan gelen taleplerin değerlendirilmesi ve gerekli kararların alınması sürecinde herkese eşit muamele yapma ilkesine saygı gösterilmesini sağlayacaktır. Aynı durumda olan kamu mensupları aynı şekilde muamele edileceklerdir.

2. Farklı bir muamele yapılması halinde, yetkili bu durumun söz konusu olayın özel nitelikleri nedeniyle haklı olmasına dikkat edecektir.

3. Yetkili özellikle kamu üyeleri arasında, tabiiyete, cinsiyete, ırka, renge, etnik ya da sosyal kökene, genetik özelliklere, lisana, dine ya da inanca, siyasi ya da farklı bir görüşe, ulusal azınlık üyeliğine, varlığa, soya, maluliyete, yaşa ya da cinsel eğilimlere dayalı haksız ayrımcılıktan kaçınacaktır. (www.ombudsman.europa.eu/showResource?resourceId=1226503345059-17.11.2017).

İngilizcesi için (<http://www.ombudsman.europa.eu/resources/code.faces>)

24 "Anayasa'nın 10'uncu maddesinde öngörülen kanun önündeki eşitlik ilkesi, idarenin yetkisini kullanırken uymak zorunda olduğu söz konusu hukuk kurallarının en önemlilerinden biridir. İdare, idare edilenler yönünden, hak yaratırken ve külfet getirirken, bu ilkeye uygun davranmakla yükümlüdür..." Danıştay 7. Daire, K.T.:11.6.2001, Esas No.:2001/1 , Karar No.:2001/2124, DBB, (14.12.2012).

Bir idare hukuku ilkesi olarak eşitlik ilkesi, nesnel koşulları aynı ya da benzer olan iki olayda aynı uygulamaların yapılmasını gerektirir ancak idarenin her somut olayı özenle inceleme gereği de devam etmektedir. İdarenin takdir yetkisi kullanarak yaptığı bir işlemin yargısal denetimi aşamasında Danıştay bu temel gerçeğe, şu şekilde işaret etmiştir: “Anayasa Mahkemesi’nin pek çok kararında da vurgulandığı gibi, yasa önünde eşitlik herkesin her yönden aynı kurallara bağlı olacağı anlamına gelmez. Kimilerinin haklı bir nedene dayanarak değişik kurallara bağlı tutulmaları eşitlik ilkesine aykırılık oluşturmaz. Durum ve konumlarındaki özellikler, kimi kişiler ya da topluluklar için değişik kuralları ve değişik uygulamaları gerekli kılabilir. Özellikle, ayrılıklara dayandığı için haklı olan nedenler, ayrı uygulamayı aykırı değil, geçerli kılar. Başka bir anlatımla, kişisel durumları özdeş olanlar arasında, yasalara konulan kurallara dayanılarak değişik uygulamalar yapılamaz.”²⁵ İdarenin takdir yetkisine sahip olduğu durumlarda nesnel bir değerlendirmeye uygulamayı değiştirmesi, tek başına eşitlik ilkesinin ihlali olarak kabul edilmeyebilir (Akıllıoğlu, 2004).

Takdir yetkisinin kullanılması söz konusu olduğunda, en büyük hassasiyetin gösterilmesi gerektiği ilkelerin başında eşitlik ilkesinin olması doğaldır. Danıştay, idarenin işlemlerini yaparken sahip olduğu takdir yetkisini ve kullanım biçimini irdelerken, sıklıkla eşitlik ilkesinin hayat geçiriliş biçimine dair değerlendirmelerde bulunmak gereksinimi duymaktadır. Örneğin, 1924 Anayasası döneminde, Bursa’da yayınlanan ve birbirlerine denk özellikler taşıyan iki gazeteden sadece birine resmi ilan verilmesi yönünde karar alan Başbakanlık Basın-Yayın Genel Müdürlüğü işleminin iptali için açılan davada; eşit konumdaki iki yayın organından sadece birine resmi ilan verilmesini, o gazeteyi, diğerinin karşısında avantajlı duruma geçirmeye yönelik ve eşitlik ilkesine aykırı bir tasarruf olarak belirlemiş ve iptal kararı vermiştir ²⁶. Yüksek Mahkeme, bazı kararlarında eşitlik ilkesini başka kelimelerle (“denge ve hakkaniyet” gibi) ifade etmeyi seçmiş olsa da benzer koşullar söz konusu olduğunda takdir yetkisinin kullanımında eşit uygulama koşulunda titizlik göstermiştir.²⁷ Benzer şekilde, takdir yetkisinin kullanımında eşitlik ilkesinin uygulanmamasını eleştirirken, durumu “objektif esaslar” ve “hukukun genel ilkeleri” ifadeleriyle ortaya koyduğu da görülebilmektedir.²⁸

Danıştay da Anayasa Mahkemesi gibi eşitlik ilkesini, aynı hukuki durumda bulunan kişilere aynı şekilde davranılıp bu kişilerin aynı uygulamalara maruz kalmaları biçiminde yorumlamaktadır²⁹. Bunun doğal bir sonucu olarak; farklı hukuki

25 Danıştay İdari Dava Daireleri, K.T.:17.4.2008, Esas No:2005/270, Karar No:2008/1286, DBB, (01.01.2013).

26 Danıştay 6. Daire, K.T.:27.9.1951, Esas No:1950/194, Karar No:1951/676 (Aktaran:GİRİTLİ, İdarenin Yetkisini Saptırması, s.52).

27 Danıştay 8. Daire, K.T.:18.10.1988, Esas No.:1988/668, Karar No.:1988/714 DBB (01.01.2013). Benzer yönde; Danıştay 8. Daire, K.T.:17.10.1991, Esas No.:191/324, Karar No:1991/1653 DBB (07.01.2013).

28 Danıştay 11. Daire, K.T.:19.2.2003, Esas No.:2000/10901, Karar No:2003/739 DBB (07.01.2013). Danıştay 11. Daire, K.T.:8.4.2003, Esas No:2000/8963, Karar No.:2003/1623 (Aktaran: KARAVELİ-OĞLU Celal-KARAVELİOĞLU Erdem Cemil, Açıklama ve Son İçtihatlarla İdari Yargılama Usulü Kanunu, Karavelioğlu Hukuk Yayınları, Ankara, 2009, s.428).

29 Örneğin: Danıştay 9. Daire, K.T.:12.12.2001, Esas No.:2001/278, Karar No.:2001/4848 ; Danıştay 10. Daire, K.T.:28.3.1991, Esas No.:1971/2105, Karar No:1991/1175; Danıştay 11. Daire, K.T.:13.10.2003,

durumdaki kişilere farklı şekilde davranılmasının eşitlik ilkesinin ihlali olmayacağı da benimsenmiştir³⁰. Danıştay, bazı durumlarda ayrıcalık yapılmasının kabul edilmesine izin verdiği düşünülebilecek ifadeler kullansa da kastedilen “ayrıcalık” değil, farklı hukuki durumların kendi koşulları içinde değerlendirilmesi gereği olmalıdır.³¹

Benzer durumlarda aranan eşitlik ilkesinin, hukuken sakat işlemler ölçü alınarak uygulanamayacağı açıktır ki bu noktanın Danıştay tarafından çok kesin bir dille ifade edildiği görülmektedir: “İdari işlemler karşısında eşitlik ancak idarenin emsal gösterilen benzer durumda tesis ettiği işlemin hukuka uygun olması halinde söz konusu olabilir”³². Ancak, Danıştay’ın eşitlik ilkesini kullanarak karar verdiği bir davadan yola çıkarak, yasaya aykırı bir işlemin, başka bir aykırılığı ortadan kaldırması mümkün müdür, sorusu da akla gelebilmektedir. Söz konusu davada³³, Danıştay İdari Dava Daireleri Kurulu, yönetmelikte öngörülen sağlık meslek lisesi müdürlüğü görevi için aranan şartlara sahip olmaması nedeniyle görevden alınan davacı ile yerine atanan ve yine yönetmelikte aranan koşullara sahip olmayan yeni müdürün, aynı hukuki koşullara sahip oldukları ama eşitliğe aykırı bir muamelemin uygulandığına işaret etmiştir. Yargının bunu görmezden gelmesinin, idarenin “kural tanımazlığı”na yargının da ortak edilmesi ve eşitlik ilkesinin ihlali yanında, yargının adaleti sağlayacağına dair toplumsal inancı zayıflatmak gibi sonuçları da olacağını belirten Danıştay, idarenin bahis konusu keyfi uygulamalarla Yönetmeliğin “uygulanamaz hale getirilmiş olması” karşısında işlemin sadece takdir yetkisi

Esas No:2000/10880, Karar No:2003/4011; Danıştay 11. Daire, K.T.:24.1.2007, Esas No:2004/5815, Karar No:2007/461 DBB (07.01.2013).

30 Örneğin; Danıştay 5. Daire, K.T.:9.5.2000, Esas No.:1997/1325, Karar No.:2000/1470; Danıştay 8. Daire, K.T.:22.2.2006, Esas No.:2004/4680, Karar No.:2006/692, DBB (07.01.2013).

31 Danıştay 10. Daire, K.T.:9.6.2004, Esas No.:2002/4723, Karar No.:2004/5434. Bu karar, Danıştay Dava Daireleri Kurulu’nun 5.5.2005 tarih, 2005/16 Esas ve 2005/1118 Karar Sayılı kararıyla onanmıştır, DBB (01.01.2013).

Danıştay 3. Daire, K.T.:13.5.1976, Esas No:1976/323, Karar No:1976/336, DBB (01.01.2013).

32 Danıştay 8. Daire, K.T.:27.10.1971, Esas No.:1971/2105, Karar No.:1971/2451 (Aktaran: BEREKET-BAŞ Zuhâl, Hukukun Genel İlkeleri ve Danıştay, Yetkin Yayınları, Ankara, 1996, s.47).

33 Dava, üç yıldır Bursa Sağlık Meslek Lisesi Müdürlüğü yapmaktayken, Kadro Kıstasları Yönetmeliği’nde öngörülen tabip veya sağlık yüksek öğrenimli olma şartını taşımadığı için görevden alınıp sağlık meslek lisesi öğretmenliğine atanan davacının, bu ve yerine yine aynı koşulu taşımayan başka bir kişinin atanması işlemlerini iptali talebiyle açılmıştır. İdare mahkemesi, idarenin atama konusundaki takdir yetkisinin kamu yararı ve hizmetin gerekleriyle sınırlı kullanılması gereğinden yola çıkarak işlemlerin iptaline karar vermiştir. Temyiz aşamasından 5. Daire, davacının Yönetmelikte öngörülen şartları taşımadığı için görevden alınmasının hukuka aykırı olmadığına, bu nedenle de aslında hukuka aykırı olduğu sonucuna vardığı, davacının yerine benzer durumdaki birinin atanması işleminin iptalinde davacının menfaatinin olmadığı sonucuna varmıştır. İdare Mahkemesi ise bozma kararına uymayarak; 1979 yılında yürürlüğe giren Kadro Kıstasları Yönetmeliğinde aranan nitelikte eleman bulunmadığı için pek çok okulda farklı branşlardan gelen müdürlerin görev yapmakta olduğuna; idarenin 3 yıl önce davacıyı atarken de öğrenim durumunu bildiğine; yerine yine aynı nitelikte birini atadığına; bu şekilde Yönetmeliğe aykırı davranabilmek için Yönetmeliğe uygun davranmış görüldüğüne; yargısal denetimin sadece Yönetmelik perspektifinden yapılmasının gerçeklerle bağdaşmayan, soyut ve dar kapsamlı olacağına; bu nedenle de her iki işlemin birlikte değerlendirilmesi gerektiğine hükmederek dava konusu işlemlerin iptaline karar vermiştir. Dava, İdari Dava Daireleri Kurulu önüne gelmiştir. Danıştay İdari Dava Daireleri Kurulu, K.T.:25.12.1998, Esas No.:1997/699, Karar No.:1998/708 DBB, (01.01.2013).

açısından değerlendirilmesinin zorunlu olduğunu açıklamıştır. Mahkeme, takdir yetkisi üzerinden yaptığı yargısal denetim sonucunda da; davacının hizmete yönelik olumsuz bir durumunun olmaması karşısında hukuken geçerli bir nedene dayanmadığı sonucuna vardığı işlemleri iptal etmiştir.

Bu kararda bazı hususların oldukça dikkat çekici olduğunu ileri sürmek çok yanlış olmaz. Öncelikle Danıştay, davacının görevden alınmasının (iptali istenen ilk işlemin) hukuka aykırı olmadığını kabul etmektedir. Bununla birlikte bu işlemin ardından yapılan atama işleminin de hukuka uygun olmadığını altı çizilirken; ikinci işlemin hukuka aykırılığı ilk işlemin hukuka uygun olmasını nötrler gibi bir çıkarıma varılacak şekilde, iki işlem de iptal edilmektedir. Bu yaklaşımını da eşitlik ilkesine dayandırmaktadır. Dahası, idarenin bahis konusu Yönetmeliğe aykırı işlemler yapmasını adeta o Yönetmeliğin yürürlükten kalkması olarak yorumlamıştır ki bunun bir yönetmeliğin yürürlükten kalkması konusunda kabul edilen temel idare hukuku ilkeleri açısından değerlendirmek çok kolay olmayabilir. Yüksek Mahkeme, bu değerlendirmelerinin ardından, Yönetmeliğin atlanarak Kanun'un genel hükümlerinde tanınan takdir yetkisi açısından denetim yapmış ve en sonunda da eşitlik ilkesinin de desteğini alarak işlemlerin iptali sonucuna ulaşmıştır.

Eşitlik ilkesinin hayata geçirilmesi dava konusu olaylara bağlı olarak bazı farklılıklar gösterecekse de temelde değişmeyecektir. Örneğin, eşitlik ilkesi gereğince, aynı hukuki durumdaki kişilerin aynı işlemlere tabi olması disiplin cezalarının takdirinde de, yasal düzenlemede tanınan olumlu sicil nedeniyle bir alt cezanın uygulanması işleminde de gözetilmesi beklenen bir ilkedir. Danıştay'ın bu konudaki tavrının, söz konusu olayda verilen disiplin cezası tek başına değerlendirildiğinde hukuka uygun bulunsa bile; idarenin aynı hukuki koşulları taşıyan başka bir kamu görevlisi için takdirini kullanmış olması halinde, o olayda da takdir yetkisinin aynı şekilde kullanılması yönünde olduğu ve bunu da eşitlik ilkesinin gereği olarak gördüğü söylenebilir.³⁴ Yine, idare, kamu hizmetleri ve hizmetlerin sunumuyla ilgili tercihlerini yaparken de eşitlik ilkesini gözetmek zorundadır.³⁵

Demokratik bir hukuk devletinde eşitlik ilkesinin hayata geçirilmesinde nirengi noktalarından biri de dinsel eşitlik ilkesidir. İdarenin, tasarruflarında dinsel ayrımcılık yapması kabul edilmemelidir. Örneğin, bir belediye meclisinin camii, mescit, Kuran kursu gibi dini yerlerden su ücreti almama kararı, sadece tek bir dinin, mezhebin, eğitim ve ibadet mekânlarına özgülenerek uygulanacak olursa; bunun eşitlik ilkesine aykırı bir işlem olduğu sonucuna varmak zor olmayacaktır.³⁶

Eşitlik ilkesinin (ve doğal olarak kamu hizmetine girmede eşitlik ilkesinin³⁷) kabul edildiği bir idari düzende, siyasi görüşler bakımından da ayırım yapılmaması

34 Danıştay 10. Daire, K.T.: 18.2.1988, Esas No.:1987/932, Karar No.:1986/242 (Aktaran: BEREKET-BAŞ, Hukukun Genel İlkeleri ve Danıştay, s.42). Disiplin cezalarına dair yasal düzenlemeler, genellikle takdir yetkisinden ziyade belirsiz hukuki kavramlar kullanılarak hüküm altına alınmışsa da bu kavramların verdiği değerlendirme yetkisi kullanılırken, tıpkı takdir yetkisinin kullanımında olduğu gibi, eşitlik ilkesinin uygulanması mecburiyeti tartışmasızdır.

35 Danıştay 10. Daire, K.T.:21.6.1990, Esas No.:1989/359, K.T.:1990/1493, DBB, (01.01.2013).

36 Danıştay 8. Daire, K.T.:22.2.2005, Esas No:2004/4350, Karar No:2005/809, DBB, (01.01.2013).

37 1982 Anayasası 70. madde/2 "Hizmete alınmada, görevin gerektirdiği niteliklerden başka hiçbir ayırım gözetilemez".

beklenecektir. Bu konu zaman zaman Danıştay'ın önüne gelebilmektedir. Örneğin, yapılmayan bir atama işleminin (ya da atamama işleminin) dava konusu olduğu bir kararda siyasi görüşler nedeniyle yapılan ayırım hususunun açıkça belirtilmesi bile "tutum ve davranışlar" şeklinde ifade edildiği ve konunun eşitlik ilkesi açısından irdelendiği görülebilmektedir.³⁸ Söz konusu olayda, davacının ataması arşiv araştırması yaptırılmasının ardından sendika üyesi olması ve yargı kararıyla iptal edilmiş bir disiplin cezası bulunması gerekçe gösterilerek yapılmamıştır. Danıştay bu davaya ilişkin kararında, idarenin, "ilgilinin tutum ve davranışlarına" göre seçim yapma hakkına sahip olduğunu kabul etmenin yasa ve Anayasaya aykırılığı bir yana; idareye, sınırlama olanağı olmayacak şekilde keyfiliğe son derece müsait bir yetki verdiği vurgulanmış ve bu açıklamaların ışığında işlemin iptalini reddeden idare mahkemesi kararı bozulmuştur. Bahis konusu yargı kararıyla ilgili bir hususu da hatırlatmak gereklidir. Söz konusu işlemin dayandırıldığı 3.10.1993 günlü 21717 sayılı Resmi Gazetede yayımlanarak yürürlüğe giren Milli Eğitim Bakanlığı Teftiş Kurulu Yönetmeliğinin 17. maddesinde müfettiş yardımcılığı sınavına katılacaklarda aranan nitelikler 6 fıkra halinde sayılmış, bunlardan 17/c fıkrasında "sicili ile yapılacak inceleme sonucunda tutum ve davranışları yönünden müfettiş yardımcılığına alınmasına engel hali bulunmaması" gerektiği belirtilmiştir. Bu hükümle idareye tanınan yetki, adayın müfettiş yardımcılığına atanmasına engel tutum ve davranışları olup olmadığına dair bir değerlendirme yetkisidir ve bu yetki tamamen yargısal denetime tabii bir yetkidir. İdarenin, bu yönetmelik hükmü nedeniyle yaptığı, bir adayın tutum ve davranışlarıyla ilgili nitelemesi yargı tarafından denetlenilebilecektir. O nedenle, yargının söz konusu hükümle ilgili olarak yaptığı, idarenin boş bir kadroya için atama yapmak için hareket geçmesiyle bağlı yetki içine girdiği değerlendirmesi ve buradan yola çıkarak da kişinin tutum ve davranışları açısından değerlendirme yapamayacağını belirtmesini benimsemek mümkün değildir. İlgili yönetmeliği yok saymak yerine, belirsiz kavramlarla verilmiş o değerlendirme yetkisinin; yargısal denetime tabi olduğu ve idarenin de başta eşitlik ilkesi olmak üzere, hukuka uygun kullanmakla yükümlü bulunduğu noktasından hareket etmek daha doğru olacaktır.

4. KADIN - ERKEK EŞİTLİĞİ

Kanun önünde eşitlik ilkesi, dil, ırk, renk, cinsiyet,... ayrımı gözetmeksizin eşitlikten bahsederken, uygulamada sıklıkla karşılaşılan sorunlardan birinin cinsiyete dayanan ayrımcılık olması da şaşırtıcı değildir. Bu sadece Türkiye'de yaşanan bir sorun da değildir elbette. Dünyanın her yerinde kadınlar, sırf erkek olmadıkları için evde, işte, sokakta, siyasette, adalette yok sayılmalarından, insana atfedilen, özgürlük, eşitlik, adalet ve benzeri değerler için özne kabul edilmemekten bıkip isyan etmişlerdir. Bu çok eski bir isyandır üstelik. Sanılabileceği gibi hiçbir zaman kadınlar, akıllarının, emeklerinin, yeteneklerinin, yaratıcılıklarının, cesaretlerinin,... yok sayılmasını uysallıkla kabul etmemişlerdir. Belki başlangıçta, çoğu kadın, tıpkı diğer roller gibi, kadın olmaya biçilen rolün değiştirilemez olduğuna dair şartlanmışlıkları ile çaresizliklerine esir olmuştu ama diğer roller, sınıflandırmalar, sorgu-

38 Danıştay 5. Daire, K.T.: 13.3.2003, Esas No:2001/5253, Karar No.:2003/796, DBB (01.01.2013).

lanmaya ve hatta değiştirilmeye başladıktan sonra bile “kadın” a giydirilmiş olan dar ve karanlık elbisenin değiştirilmesi bir yana, daha da daraltılması için dikişlerin sağlamaştırılmasına çalışıldığını farkedince artık bununla ellerinden gelen her türlü yolla mücadele etmek gerektiğini anladılar. Olympe de Gouges’in³⁹, başından itibaren bütün gücüyle desteklediği ve katıldığı Fransız İhtilali’nin, efsanevi sloganı “eşitlik, özgürlük, kardeşlik” in kapsama alanına kadınların girmediğini kesin bir şekilde anladığında yayınladığı, “Kadının ve Kadın Yurttaşın Haklar Bildirgesi” (7 Eylül 1791) ile parlamento dâhil olmak üzere her alanda, hukuki eşitlik talep etmesinin üzerinden iki asırdan fazla zaman geçti ama konunun güncelliğini yitirdiği asla söylenemez.

Eşit işe eşit ücret, mirastan eşit pay, seçme ve seçilme hakkı bu mücadelenin ilk basamaklarıydı. Ama bu basamaklara çıkmak, bundan sonrakileri kolay kılmadı. Eşitlik ilkesinin hayata geçmesi yolunda verilen en zorlu yasal mücadele konularından birisi cinsiyet ayrımcılığını sadece toplumsal alışkanlıklardan değil, yasalardan ve idari uygulamalardan çıkarmak olmuştur. Bu çaba halen devam etmektedir ve kolay kolay bitebilecek gibi de değildir. Çok yol alınmıştır ama alınması gereken daha çok mesafe vardır. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından, 1979 yılında kabul edilen “Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi” nin kabul edilmesi ve Türkiye⁴⁰ dâhil pek çok ülkenin bu Sözleşme hükümlerini yükümlenmesinin üzerinden de az zaman geçmemiştir ama kadın-erkek ayrımcılığı hala ciddi bir sorun olarak yaşanmaktadır, hem toplumsal yaşamda hem iş hayatında hem idari uygulamalarda hem de yasalarda. Ama daha da ilerisi, yargının da zaman zaman ayrımcılığı hukuka uygun bulduğunu düşündürten kararlar verebilmesidir.

BM Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi, kadınlara karşı ayırım deyimini “*..kadınların medeni durumlarına bakılmaksızın ve kadın ile erkek eşitliğine dayalı olarak politik, ekonomik, sosyal, kültürel, medeni ve diğer alanlardaki insan hakları ve temel özgürlüklerinin tanınmasını, kullanılmasını ve bunlardan yararlanılmasını engelleyen veya ortadan kaldıran veya bunu amaçlayan ve cinsiyete bağlı olarak yapılan herhangi bir ayırım, mahrumiyet veya kısıtlama*”⁴¹ olarak tanımlamıştır.

39 Olympe de Gouges (1748-1793), filozof, yazar. Fransız İhtilalini başından itibaren desteklemiş ve aktif olarak içinde bulunmuştu. Gouges, kadınların giyotine gitme hakları varsa kürsüye çıkma hakları da olmalı, diyordu. Parlamento kürsüsüne çıkmadı, ama giyotine gitti. Grosse Frauen der Weltgeschichte, Klagenfurt, Neuer Kaiser Verlag, 1987, s.195, Aktaran: Göztepe Ece, “Kadının ve Kadın Yurttaşın Haklar Bildirgesi”, (çeviri metni altında yer alan not), AÜHFCD, Cilt:45, 1996, Sayı:1, 1996, s.189-190.

40 Türkiye, Sözleşme’ye imza koymamış, bağatlanma işlemini “katılma” suretiyle gerçekleştirmiştir. Bu amaçla Türkiye 11/06/1985 tarih ve 3232 sayılı “Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesine Katılmanın Uygun Bulunduğuna Dair Kanun” u çıkartmıştır, (RG, 25/06/1985, s. 18792). Bu işlemin ardından, Bakanlar Kurulunun 24/07/1985 tarih ve 85/9722 sayılı bu Sözleşmeye “Katılmanın Onaylanmasına Dair” Karar çıkartılmış ve buna ekli olarak Sözleşmenin Türkçe resmi çevirisi de yayımlanmıştır, (RG, 14/ 10/ 1985, s. 18898). Türkiye, 20/ 12/ 1985 tarihinde “katılma” belgesini depo ederek Sözleşmeye taraf olmuştur ve Sözleşme, (md.27/2) uyarınca Türkiye bakımından 19/01/1986 tarihinden itibaren yürürlük kazanmıştır. Gemalmaz Semih, “Kadınlara Karşı Her Biçimiyle Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Sözleşmesi: Çekinceler Sorunu Işığında Haklar Analizi”, İÜHFCD, Cilt:69, Sayı:1-2, 2011, s.142-143.

41 https://www.unicef.org/turkey/cedaw/_gi18.html (15.07.2017)

Bu bölümde kadın-erkek ayrımı ile ilgili olarak önlerine gelen davalarda, Anayasa Mahkemesi ve Danıştay'ın konuya yaklaşımına dair örnekler ele alınacaktır.

4.1. Anayasa Mahkemesi Kararlarında Kadın-Erkek Eşitliği

Anayasa Mahkemesi'nin kadın-erkek eşitliğini doğrudan yorumladığı bir kararda konuyu şöyle açıkladığı görülmektedir: *“Kadın erkek eşitliği, kadının erkekle eşit konuma getirilmesi olarak yorumlanmalıdır. Bunun aksi, yani erkeğin, daha kısıtlı hakları olan kadınla eşit duruma getirilmesi eşitlik kuralını olumsuz yönde yorumlama ve uygulama anlamına gelir. Oysa, kadın-erkek eşitliğinin amacı, her iki cinsin benzer ancak eşit olmayan yönlerinin olumlu doğrultuda hukuksal olarak eşit duruma getirilmesidir. Kuşkusuz, benzemeyen yönleri için yapılan farklı hukuksal düzenlemeler -örneğin kadına doğum izni verilmesi gibi- bu eşitliği etkilemez. Zira kadın ve erkeğin benzemeyen yönlerine ilişkin hukuk kurallarının amacı, eşitliği sağlamak değil; her iki cinsin farklı özelliklerine hukuksal alanda çözüm getirmektir.”*⁴²

Anayasa Mahkemesi kuruluşundan bu yana, pek çok yasada kadın-erkek eşitliğinin ihlal edildiği intibamı uyandıran düzenleme nedeniyle, bu hususta değerlendirme yapmıştır. Mahkeme'nin hemen hemen her konuda gösterdiği gelgitleri kadın-erkek eşitliği meselesinde de gösterdiği tespit edilebilmektedir. Ancak iyimser bir bakış açısından şu da söylenebilir ki; Mahkeme'nin başlangıçtaki aşırı gelekselci ve bu konuyu yasa koyucunun takdirine bırakma yönündeki tavrı, zaman içinde daha eşitlikçi ve eşitsizlikleri ortadan kaldırma yönünde eğilim göstermiştir. Ancak bu eğilim beklenebileceği kadar hızlı ve güçlü seyretmemektedir.

Anayasa Mahkemesi'nin, mesela, 1961 Anayasası döneminde verdiği bir kararda, 18 Mart 1926 günlü ve 788 sayılı Memurin Kanunu'nun 6.maddesinde yer alan *“Kadınların memur ve müstahdem olmaları caizdir. Ne gibi memuriyet ve hizmetlerde istihdam edilecekleri her vekâletin memurlarına ait kanunlarında tesbit olunur”* hükmünün Anayasaya aykırılığı iddiasını reddederken gösterdiği ve bir iki cümleden ibaret olan gerekçedeki gibi bir hukuki analizi (veya pek de hukuki olmayan analizi), tekrar yapmayacağı umulabilir: *“...ilk bakışta eşitlik prensibine aykırı gibi görünürse de kadınların vücut yapıları ve işlerin niteliği bakımından bazı kamu hizmetlerine alınmamaları, bu prensibi zedeliyecek nitelikte değildir. Kamu hizmetinin aksamadan yürütülmesi gerektiğinden kadınların vücut yapılarının elverişli olmadığı hizmetlerin her vekâletin memurlarına ait kanunlarda gösterilmesinin Anayasa'ya aykırı bir yönü bulunmadığı...”*⁴³ Karara muhalefet şerhi veren üyelerden birinin⁴⁴ de çok net bir şekilde ortaya koyduğu gibi; Kanun zaten memur olabilmeyi kadınlara bir lütuf gibi gören bir dille yazıldığını söz konusu maddenin ilk cümlesinde ortaya koyduktan sonra, kadınların ancak her bir bakanlık için ayrıca belirlenecek

42 Anayasa Mahkemesi, K.T.:29.11.1990, Esas No:1990/30, K.T.:1990/31, AYMBB (15.07.2017).

43 Anayasa Mahkemesi, K.T.: 25/10/1963, E.1963/148, K.1963/256, AYMBB (15.07.2017).

1961 Anayasası'nın Anayasa'nın 12. maddesi *“Herkes dil, ırk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din ve mezhep ayrımı gözetilmeksizin kanun önünde eşittir”* ve 58. maddesi *“Her Türk kamu hizmetlerine girme hakkına sahiptir. Hizmete alınmada, ödevin gerektirdiği niteliklerden başka hiç bir ayırım gözetilemez”* şeklindeydi.

44 Muhalefet Şerhi, İ.Hakkı Ülkmen, (Anayasa Mahkemesi, 25/10/1963, E.1963/148, K.1963/256).

hizmetlerde görev yapabileceklerini ifade etmiştir. Böyle bir hükmün, memuriyete alımda görevin gerektirdiği niteliklerden başka bir hususun dikkate alınmayacağı ilkesiyle çatışmadığını iddia edebilmek olaya hukuk gözlüğüyle bakılmadığını düşündürmüştür. Elbette tenor kadrosuna soprano başvurmayacaktır ama bunun için bakanlık kanununda ayrıca belirleme yapma yetkisi vermeye gerek yoktur, çünkü bu o mesleğin nitelikleriyle ilgilidir zaten. Bu durumda 6.maddede geçit verilen husus, ödevin gerektirdiği nitelikler dışında cinsiyet faktörüne bağlı sınırlamaların yapılabilmesi olacaktır⁴⁵.

2006 yılında Mahkeme'nin önüne gelen bir davada konu yine mesleğe girmeye cinsiyet ayrımı olmuştur. Ama bu sefer ayrımcılığın erkekler aleyhine yapıldığı savunularak, başta eşitlik ilkesi olmak üzere Anayasa'nın beş maddesinin ihlal edildiği iddia edilmiştir (2.,10.,13.,49. Ve 70. maddeleri). Dava 6283 sayılı Hemşirelik Kanunu'nun 1. maddesinin birinci fıkrasında yer alan "kadınlardan" sözü ile hemşirelik mesleğinin erkeklere kapatılmasının Anayasa aykırı olduğu iddiası açılmıştır. Mahkeme 2009 yılında verdiği kararla hemşirelik mesleği açısından kadın ve erkeğin aynı hukuki konumda olduğunu belirterek mesleğin erkeklere kapatılmasını Anayasa'nın 10.maddesine aykırı görmüş ve diğer maddelere konusunda irdelemeye gerek görmeyerek ilgili kanun hükmünü iptal etmiştir⁴⁶.

1982 Anayasası döneminde verilen ve fuhuşu meslek edinmiş kadınları kaçırın, tecavüz eden ve alikoyanların, bu eylemleri "iffetli" kadınlara karşı yapanlara göre üçte iki daha az ceza alabileceğine dair 765 Sayılı Türk Ceza Kanunu 438. maddenin, Anayasanın 10, 12, 17 ve 19. maddelerine aykırılığı nedeniyle yapılan başvuruyu reddettiği karar da önemlidir. Yüksek Mahkeme bu kararda, TCK 438. maddeyi Anayasa'ya uygun bulmuştur⁴⁷. Bu karar sadece söz konusu Anayasa maddelerinin yorumlanması hakkında fikir vermemektedir, aynı zamanda "kadın" algısı hakkında da çok şey söylemektedir. Mahkeme, bir kadını kaçırıp tecavüz eden insanın cezasının ağırlığını kadının "iffeti" ile tartmayı kamu yararına uygun bulmuştur. Üstelik "*Kaçırarak ve ırza geçmek eylemleri iffete karşı işlenen birer suç olması...*" gibi bir ifadeyle şahsa karşı işlenen suçlar kategorisine giren bir suç türünü, "iffet" gibi tümüyle toplumsal değer yargılarına, zamana, mekana... bağlı olarak değişen, tümüyle göreceli bir değere karşı işlenen suç olarak nitelendirmesi; kadının şahıs olarak çok da önemli olmadığını, toplumun ona biçtiği "iffet" borsasında o gün taşıdığı pahaya göre anlam ifade edeceğini ve adalet terazisinin de bu borsaya göre tartmasında temel haklar bakımından da, eşitlik ilkesi bakımından da hatta hukuk devleti için de sorun oluşturmadığına hükmetmiştir. Ama bu karardan yaklaşık 10 yıl sonra "*Evlilik birliğinin tarafları olarak karı ile aynı hukuksal konumda olması gereken koca için zinanın suç olmaktan çıkmasına karşın, karı için suç sayılmaya devam etmesi Anayasa'nın 10. maddesindeki "eşitlik" ilkesine aykırılık oluşturmaktadır*" diyerek Türk Ceza Kanununun 440. maddesini iptal etmiştir⁴⁸. En azından bu

45 Bu Kanun, 23.07.1965 yürürlüğe giren 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu ile yürürlükten kalkmıştır.

46 Anayasa Mahkemesi, 23.07.2009, E.2006/166, K.2009/113, AYMBB (17.07.2017).

47 Anayasa Mahkemesi, 12.1.1989, E.1988/4, K.1989/3, AYMBB (15.07.2017).

48 Anayasa Mahkemesi, 23.6.1998, E. 1998/3, K. 1998/28, AYMBB (15.07.2017).

kararda hukuki gelenekler arkasına saklayıp, kadının hukuki varlığının erkeklerin ki kadar kıymetli olmadığını düşündürmemiştir.

Anayasa Mahkemesi 1990 yılında, bu defa Türk Kanunu Medenisi 159.maddesi'nde⁴⁹ “*Karının meslek veya sanatı*” başlığıyla yer bulan ve evli kadının ancak kocasının izniyle çalışabileceğine dair hükmün Anayasa'nın eşitlik ilkesine aykırı olup olmadığını irdelemiştir. Mahkeme bu karar metninde önce konunun karşılaştırmalı hukukta nasıl düzenlenmiş olduğunu incelemiş, kadınla erkek arasında eşitsizlik yaratan ve çağlar boyunca korunan değer yargılarının değiştirilmesi gerektiğinden bahsetmiştir. Türkiye'nin imzaladığı ve ayrımcılığın önlenmesine dair uluslararası sözleşmelerden de bahsedilen kararda, söz konusu Kanun hükmünün kadının kişilik haklarını ve Anayasa'nın 10.maddesini (ve çalışma özgürlüğüne dair 49.maddenin) ihlal ettiğine karar vermiştir.⁵⁰

Anayasa Mahkemesi'nin evli kadının soyadıyla ilgili hükümlerin Anayasa'ya aykırılığı iddiasıyla açılan iptal davalarında yaptığı değerlendirmeler de yargının eşitlik algısı hakkında önemli veriler iletmektedir. 4721 sayılı Türk Medenî Kanununun 187. maddesine göre, “*Kadın, evlenmekle kocasının soyadını alır; ancak evlendirme memuruna veya daha sonra nüfus idaresine yapacağı yazılı başvuruya kocasının soyadı önünde önceki soyadını da kullanabilir. Daha önce iki soyadı kullanan kadın, bu haktan sadece bir soyadı için yararlanabilir.*” Bu hüküm, bu kanunla yürürlükten kalkmış olan 743 sayılı Türk Medenî Kanunu'nun (14.5.1997 günlü 4248 sayılı Kanunla değişik) 153. maddesinde⁵¹ de aynen yer almaktaydı. 153.madde ilk önce 743 Sayılı kanun döneminde iptal talebiyle Mahkeme'nin önüne gelmişti. Mahkeme, “*İtiraz konusu 'Kadın evlenmekle kocasının soyadını alır' kuralı kimi sosyal gerçeklerin doğurduğu zorunluluklardan ve yasa koyucunun yıllar boyu kökleşmiş bir geleneği kurumsallaştırmasından kaynaklanmaktadır. 'Aile hukuku' öğretisinde de kadının erkeğe göre farklı yaratıldığı, zorunluluklar ve toplumsal gerçekler karşısında kadının korunması, aile bağlarının güçlendirilmesi, evlilik birliğinde düzen ve uyum sağlanması, aile içinde iki başlılığın önlenmesi gerektiği gibi hususlarda görüşler bulunmaktadır... Kadının evlenmekle kocasının soyadını almasının cinsiyet ayırımına dayanan bir farklılaşma yarattığı savı da yerinde değildir. Anayasa'nın 10. maddesinde öngörülen eşitlik, herkesin her yönden aynı kurallara bağlı olacağı anlamına gelmez. Kişilerin haklı bir nedene dayanarak değişik kurallara bağlı tutulmaları eşitlik ilkelerine aykırılık oluşturmaz. Durum ve konumlarındaki özellikler kimi kişilerin ya da topluluklar için değişik kuralları ve uygulamaları gerekli kılabilir. Yasakoyucunun aile soyadı olarak kocanın soyadına öncelik vermesi belirtilen haklı nedenler karşısında eşitlik ilkesine aykırılık oluşturmamaktadır.*”⁵² Görüldüğü üzere Anayasa

49 “Madde 159. - Karı koca mallarını idare için hangi usulü kabul etmiş olursa olsun karı, kocanın sarahaten veya zımnen müsaadesi ile bir iş veya sanatla iştigal edebilir.

Kocanın izinden imtinaı halinde karı, kendisinin bir iş veya bir sanat ile iştigal etmesi birliğin veya bütün ailenin menfaati icabı olduğunu ispat ederse, bu izin, hâkim tarafından verilebilir.

Koca, karısının bir iş veya sanat ile iştigalden men ettiği takdirde keyfiyet kâtibiadil marifetiyle ilân edilmedikçe, hüsnüniyet sahibi üçüncü şahıslara karşı hüküm ifade etmez.”

50 Anayasa Mahkemesi, K.T. 29.11.1990, E.1990/30, K.1990/31, AYMBB (15.07.2017).

51 4248 Sayılı Kanunla değişmeden önceki hali “Kadın evlenmekle kocasının soyadını alır” şeklindeydi.

52 Anayasa mahkemesi, K.T.:29.09.1998, E.1997/61, K.1998/59, AYMBB (15.07.2017).

Mahkemesi, bu kararı verirken kadının erkeğe göre farklı yaratıldığı ve sonuçta da erkeğin soyadına öncelik verilmesinin haklı olduğu şeklinde özetlenecek ve hukuki argüman ve tekniklerle analiz edilip sonuca ulaşılmaktan ziyade, hatta hukuki olmaktan uzak bir üslupla söz konusu maddenin Anayasa'nın 10.maddesi (eşitlik), 12.maddesi (herkesin kişiliğine bağlı, dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez temel hak ve hürriyetlere sahip olması) ve 17.maddesine (herkesin yaşama, maddî ve manevî varlığını koruma ve geliştirme hakkına sahip olması) aykırı olduğu için iptal edilmesi talebini reddetmiş ve bu hükmü Anayasa'ya uygun bulmuştur.

Anayasa Mahkemesi'nin bu kararı vermesinden sonra; 2001 yılında Anayasa'nın ailenin korunmasına dair 41.maddesinde değişiklik yapılmış, maddenin ilk cümlesi olan "Aile, Türk toplumunun temelidir" ifadesine "ve eşler arasında eşitliğe dayanır" hükmü eklenmiştir. Ardından da Medeni Kanun değişmiş ama 153. Madde hükmü 187.maddede yer alarak aynı ifade korunmuştur. Öte yandan Anayasa Mahkemesi'nin bu kararının ardından aynı konuyla ilgili olarak AİHM "Ünal Tekeli v. Türkiye" kararını⁵³ vermiştir. AİHM, kararında önce bir temel hakkın kullanımının eşitlik ilkesinin ihlali teşkil edip etmediğini belirlerken kullandığı temel ölçüyü hatırlatmıştır: Farklı bir muamele ancak; demokratik toplumlarda geçerli ilkelere nesnel ve makul olarak kabul edilebilecek bir nedenle, meşru bir amaçla yapılması ve kullanılan yöntemle gerçekleştirilmesi hedeflenen amaç arasında makul bir oranın bulunması halinde 14.madde ihlal edilmemiş olur. AİHM, daha sonra kadın-erkek eşitliği hususunda Türkiye'nin Avrupa Konseyi içindeki yeri hakkında kısa bir değerlendirme yapmıştır. Türkiye de dâhil pek çok ülkenin kadının aile içindeki konumunun eşitleştirilmesini önemsedikleri ve bu hususta düzenlemeler yapıldığını belirtmiştir. Hatta yeni Medeni Kanun ile artık ailenin reisinin erkek olduğuna dair hükmün yasada yer almadığını, bu Yasayla ailenin temsilinde, ekonomik etkinliklerde, aileyi ve çocuğu etkileyen kararlar alınmasında kadının konumunun iyileştirilmiş olduğunu da belirtmiştir. Ancak yine de Türkiye'nin, Konsey üye ülkeler arasında, evli çift başka bir düzenlemeyi tercih etse bile, kadının kocasının soyadının almasını ve böylece de kadının evlenince otomatik olarak kendi soyadını kaybetmesini yasalarla öngörmüş tek ülke olduğuna işaret etmiştir. Mahkeme, değerlendirmesinde aile birliğinin yansıtılabilmesinin tek yolunun erkeğin soyadının kullanılması olmadığını, kadının soyadının ya da çift tarafından seçilebilecek ortak bir soyadının da aynı işlevi görebileceğini vurgulamıştır. Sonuçta AİHM, AİHS'nin ihlal edildiğine karar vermiştir.

Anayasa Mahkemesi, ilk kararından yıllar sonra evli kadının soyadıyla ilgili yasal düzenlemeyi tekrar değerlendirmek zorunda kalmıştır. Evli kadının soyadıyla ilgili hüküm, aynı ifadeyle, bu sefer yeni Medeni Kanun'un 187.maddesinde yer bulmuş ve bu sefer de bu maddenin Anayasa'nın 2, 10, 12, 17, 41 ve 90. maddelerine aykırılığı nedeniyle tekrar ele alınması gerekmiştir. Mahkeme, bu davada verdiği kararda⁵⁴ önce soyadı ile ilgili değerlendirme yapmıştır. Soyadı, belli bir ailenin bireylerini diğerlerinden ayırmaya yarayan, kuşaktan kuşağa geçen, kimliğin belirlenmesinde en önemli unsur olan, vazgeçilmez, devredilmez, kişiye sıkı olarak

53 Ünal Tekeli v. Turkey, K.T.:16.11.2004, Başvuru No: 29865/96, <http://www.inhak.adalet.gov.tr/ara/karar/unaltekelit2004.pdf> (17.07.2017).

54 Anayasa Mahkemesi, K.T. 0.3.2011, E.2009/85, K.2011/49, AYMBB (17:07:2017).

bağlı bir kişilik hakkı olarak nitelendirilmiştir. Soyadının 2525 Sayılı Kanun'a göre kullanılması zorunluluğundan da bahsedilmiştir. Mahkeme, soyadının kişilik hakkı olmasının ona müdahale edilemeyeceği anlamına gelmediğini, yasa koyucunun kamu yararı ve kamu düzeni nedeniyle Anayasa'ya uygun müdahalede bulunabileceğini de belirtmiştir⁵⁵. Ardından da *"Bu kapsamda, yasakoyucunun aile soyadı konusundaki takdir hakkını, aile birliği ve bütünlüğünün korunması ve aile bağlarının güçlendirilmesi başta olmak üzere, kamu yararı ve kamu düzeninin gerektirdiği kimi zorunluluklar nedeniyle, eşlerden birisine öncelik tanıyacak biçimde kullanmasının hukuk devletine aykırı bir yönü bulunmamaktadır. Kaldı ki itiraz konusu kuralda kadının başvurusu durumunda önceki soyadını kocasının soyadının önüne ekleyerek kullanabileceği belirtilerek, kişilik hakkı ile kamu yararı arasında adil bir dengenin kurulması da sağlanmıştır. Kadının evlenmekle kocasının soyadını almasının cinsiyet ayırımına dayanan bir farklılaşma yarattığı savı da yerinde değildir. Durum ve konularındaki özellikler, kimi kişiler ya da topluluklar için değişik kuralları gerekli kılabilir. Belirtilen gerekçelerle yasakoyucunun takdir yetkisi kapsamında aile soyadı olarak kocanın soyadına öncelik vermesi eşitlik ilkesine aykırılık oluşturmamaktadır."* Bu kararda Mahkeme'nin önceliği ailenin korunmasına verdiği, konuyu kişinin ailesine ödevi ve devletin ailenin korunması vazifesi çerçevesinde yorumladığı çıkarılmaktadır. Ancak şu da hatırlanmalıdır ki; Anayasa'da ailenin korunmasında devlete ödev veren hüküm, aynı zamanda ailede eşitliğin sağlanması konusunda da görev vermektedir. Ayrıca Anayasa'nın 10.maddesi doğrudan doğruya kadın-erkek eşitliğinin sağlanması için devleti yükümlendirmektedir. Mahkeme bu konuları adeta unutmuş görünmekte, bu hükümler açısından değerlendirme yapmamaktadır. Bunun yanında Mahkeme kararda, soyadı kullanma zorunluluğuyla ilgili olarak AİHM'nin vermiş olduğu bir takım kararlardan bahsetmekle birlikte, doğrudan doğruya Türkiye'deki bu yasal düzenlemenin uygulanmasıyla ilgili olarak verdiği ihlal kararına nedense hiç değinmemektedir. Ayrıca yasal düzenlemenin amacının öneminde bahsetmekte fakat klasik bir hukuk tekniği olan ama-araç orantısıyla ilgili hiçbir değerlendirme yapmamaktadır. Yine erkeğin soyadının kullanılmasından başka hiçbir olasılığın olmadığına dair bir ön kabul hareket ettiğini, aile bütünlüğünün kadının soyadı ya da eşlerin ortak seçecekleri bir soyadıyla da sağlanabileceğini, bu hususta en azından eşlere seçenek sunulması olasılıklarını da hiç aklına getirmedeğini, düşündürmektedir.

Bu kararın ardından aynı konu bir defa daha AİHM önüne gitmiştir ve Mahkeme, 2013 yılında bir kere daha ihlal kararı⁵⁶ vermiştir. Kararda Ünal Tekeli v. Türkiye kararına gönderme yapılarak koşulların değişmediğine işaret edilerek aynı nedenlerle AİHS'nin ihlal edildiğine karar verilmiştir.

55 Bu noktada, Anayasa'nın 13.maddesi gereğince temel hakların sadece Anayasa'nın ilgili maddelerinde öngörülen nedenlerle kısıtlanabileceğini hatırlatan Öden-Esen, Anayasa'nın kişilik hakkına ilişkin 17.maddesinde "kamu yararı" ve "kamu düzeni"nin birer sınırlama nedeni olarak yer almadığını, bu nedenle de böyle bir sınırlamanın Anayasa'ya aykırı olduğunu belirtmektedirler. Öden Melih-Esen Selin, "Anayasa Mahkemesi ve Evli Kadının Soyadı", Prof. Dr. Erdal Onar'a Armağan, Ankara Üniversitesi Yayınları, Cilt: 2, 2013, s.818-819.

56 Leventoğlu Abdulkadiroğlu v. Türkiye, K.T. 28.05.2013, Başvuru No:7971/07, <http://www.inhak.adalet.gov.tr/ara/karar/leventoglu.pdf> (17.07.2017).

2013 yılında evli kadının soyadı meselesi Anayasa Mahkemesinin önüne tekrar gelmiştir ama bu defa iptal davası konusu olarak değil, bireysel başvuru konusu olarak. Mahkeme, konuyu bu sefer çok daha farklı yorumlamıştır: “Başvuruya konu yargılama kapsamında başvurucunun sadece evlenmeden önceki soyadını kullanmasına yetkili idari ve yargısal merciler tarafından izin verilmemesi şeklindeki uygulamanın, kişinin kimliğinin belirlenmesinde en önemli unsurlardan biri olan soyadının vazgeçilemezlik, devredilemezlik ve kişiye sıkı surette bağlı olma niteliklerinin kadının soyadı bakımından geçerliliğini etkilediği görülmekle, belirtilen uygulamanın Anayasa’nın 17.maddesinde tanımlanan manevi varlığın korunması ve geliştirilmesi hakkına yönelik bir müdahale olduğu açıktır.”⁵⁷ Görülüyor ki 2 yıl arayla Anayasa Mahkemesi’nin, AİHS ve Anayasanın ilgili maddeleri hakkındaki yorumu tümüyle değişmiştir. Ancak bu dava bir iptal davası olmadığı için sadece hakkın ihlal edilmesine ve dava masraflarının başvurucaya ödenmesine karar verilmiştir. Söz konusu hüküm yasadaki yerini korumaktadır.

4.2. Danıştay Kararlarında Kadın-Erkek Eşitliği

Kanun önünde eşitlik ilkesinin kadın-erkek ayrımcılığı yasağı olarak beliren yansımaları, çeşitli olaylarla Yüksek İdare Mahkemesi’nin de önüne gelmektedir. Ancak Danıştay kararlarının tümü ne yazık ki yayınlanmadığı için sınırlı sayıda karara ulaşmak mümkün olabilmektedir. Bu kararlardan yola çıkarak Danıştay’ın kadın-erkek eşitliği algısı çözümlenmeye çalışılacaktır.

Danıştay 8. Dairenin, Anayasa’nın 10. maddesine 2004 (“Kadınlar ve erkekler eşit haklara sahiptir”⁵⁸. Devlet, bu eşitliğin yaşama geçmesini sağlamakla yükümlüdür.”⁵⁹) ve 2010 yılında (“Bu maksatla alınacak tedbirler eşitlik ilkesine aykırı olarak yorumlanamaz.”) yapılan eklemelerden çok önce verdiği bir kararda, cinsiyet eşitliğinin hayata geçirilmesi için yapılabilecekleri ya da kısaca bu konudaki pozitif ayrımcılığı, eşitlik ilkesine aykırı görmediği anlaşılmaktadır. Dava, Bir

57 Anayasa Mahkemesi, Birinci Bölüm, Başvuru Numarası:2013/2187, K.T.19.12.2013, AYMBB (17.07.2017).

58 Gülmez, Anayasa madde 10/2’de geçen “kadınlar ve erkekler” ifadesinin, eşitlik ilkesinin kişiler bakımından uygulama alanını daraltıcı bir etki yarattığına dikkat çekmektedir. Bu ifade, yerleşik algılamalara uygun olarak sadece kadın ve erkeği kapsamına almakta ve farklı cinsel yönelimleri anayasal güvencenin dışına itmektedir. Gülmez Mesut, “Anayasal Eşitlik İlkesi ve Ayrımcılık Yasası: Eleştirel ve Aykırı Düşünceler”, Sosyal Haklar Uluslararası Sempozyumu (25-26 Ekim 2011, Kocaeli), Bildiriler III, İstanbul, 2011, s.73.

Yasamanın, ilk fıkrada kullanılan “herkes” ifadesi yerine ikinci fıkrada “kadın-erkek” ifadesinin kullanmasının anayasanın sağladığı koruyuculuğun dâhiline, kendini geleneksel cinsiyet rolleri dışında konumlandırmak isteyen bireyleri dâhil etmek isteyip istemediği hususu oldukça önemli bir tartışma konusu oluşturmakla birlikte bu çalışmanın kapsamını aşacağından daha detaylı ele alınamayacaktır. İdari yargının bu husustaki yorumunu örneklendirecek bir yargı kararına da ulaşamamıştır. Elbette, maddenin yargı tarafından bu noktada yorumlanması söz konusu olduğunda; eşitlik ilkesi ve ayrımcılık yasağı hususlarının, herkes için ve bütünsel olarak değerlendirileceği umulmaktadır.

59 Anayasaya 2004 yılında eklenen bu hükmün belki de en önemli özelliği, kadın-erkek eşitliğinin hayata geçirilmesinin devlete bir yükümlülük olarak verilmiş olmasıdır. Böylece, bu husus devlet için sadece yasal düzenlemelerdeki eşitsizliğin giderilmesiyle sınırlandırılmış değildir. Eşitliğin somut eylemlerle de ortaya konulması devletin görevidir.

Kısım Derslerin Öğretimini Yabancı Dille Yapan Resmî Okullar Özel Yönetmeliğinin Bazı maddelerinin Değiştirilmesine İlişkin Yönetmeliğin 10. maddesinin son fıkrasında yer alan “kız öğrenci ise 3 puan eklenir” hükmünün iptali talebiyle açılmıştır. Yüksek Mahkeme, iptal talebini reddederken detaylı bir açıklama yapmamış, bu hükmün eşitlik ilkesinin hayata geçirilmesine engel olmak bir yana destekleyici bir rolü olabileceğine değinmiştir (hatta cinsiyet eşitliğinin konu edildiği bir dava için şaşırtıcı bulunabilecek bir şekilde “Türk toplum yapısı gelenek ve göreneklere”nin söz konusu işlemi benimseyeceği ima edilmiştir). Gerçi bu kararda, temel düşüncenin pozitif ayrımcılık yardımıyla eşitliğin hayata geçirilmesi fikrinden ziyade; Türk geleneklerine göre kız öğrencilerin ailelerinin yanında okumasının erkek öğrencilerden daha hayati olduğu ve bu noktada gözetilecek kamu yararının, eşitliğin ihlali riskinin önüne geçmesine dayandığını ileri sürmek de olasıdır elbette.⁶⁰

8. Dairenin yukarıda bahsedilen kararından bir yıl önce, 5. Daire tarafından verilen bir kararda; kadınların kaymakamlık sınavlarına başvuramamasının eşitlik ilkesinin ihlali olup olmadığı meselesi ele alınmıştır. Mahkeme, cinsiyeti nedeniyle Kaymakamlık sınavı mülakat aşamasında elenen bir davacının eşitlik ilkesinin ihlali iddiasıyla açtığı davada, idarenin yaptığı; “Ülkemizin idari yapısı, kaymakamdan beklenen hizmetler, bu hizmetlerin fiziki yönden arzettiği zorluklar düşünülerek, bayanların başvuruları Bakanlığımızca kabul edilmemektedir” açıklamasını yeterli ve işlemi de hukuka uygun görerek davacının iptal talebini reddetmişti.⁶¹ Ancak bir kadın kaymakam için fiziki yönden zorluk arzedeceği düşünülen görevlerin ne olduğu nedense açıklanmamıştır. Oysa kaymakamlardan çok daha ağır koşullarda ve çok daha zorlu coğrafi birimlerde görev yapmak zorunda kalan kadın hekimler, öğretmenler, hemşireler,... için sakınca olmayan yerlere, kadınların kaymakam olarak gidememelerinin sorgulanması ve konunun ayrımcılık yasağıyla bağlantısının irdelenmesi beklenirdi.⁶² Anayasa’nın 70.maddesi hükmünün, her vatandaşın kamu hizmetine girme hakkına sahip olması ve hizmete alınmada, görevin gerektirdiği niteliklerden başka hiçbir ayırım gözetilemeyeceğine dair açık ifadesi karşısında kaymakamlık görevi için gereken niteliklerden hangisinin kadınlarda bulunmadığının irdelenmesini beklemek normaldi. Ancak Danıştay bunun yerine Bakanlığın tek cümlelik açıklamasını yeterli bulmuştu.⁶³

60 Danıştay 8. Daire, K.T.:9.1.1985, Esas No.:1983/826, Karar No.:1985/4, DBB (01.01.2013).

61 Danıştay 5. Daire, K.T.:15.11.1984, Esas No.:1980/9357, Karar No.:1984/3836, DBB (01.01.2013).

62 Birleşmiş Milletler Kadınlara Karşı Her Türü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi 7.madde de taraf devletlerden biri olarak Türkiye’ye kamu görevlerinde bulunmak konusunda kadınlara erkeklerle eşit şartlar sağlama yükümlülüğü vermektedir.

Madde 7: “Taraf Devletler, ülkenin politika ve kamu hayatında, kadınlara karşı ayırımı önlemek için tüm önlemleri alacaklar ve özellikle kadınlara erkeklerle eşit şartlarla aşağıdaki hakları sağlayacaklardır:

a-Bütün seçimlerde ve halk oylamalarında oy kullanmak ve halk tarafından seçilen organlara seçilebilmek;

b-Hükümet politikasının hazırlanmasına ve uygulanmasına katılmak, kamu görevinde bulunabilmek ve hükümetin her kademesinde kamu görevleri ifa etmek;

c-Ülkenin kamu ve politik hayatı ile ilgili hükümet dışı kuruluşlara ve derneklere katılmak.”

63 Türkiye’de ilk kadın kaymakam 1992 yılında, ilk kadın vali 1991 yılında göreve başlamıştır.

Ancak daha yakın tarihli bir kararda, mühendis kadrosuna yapılacak atamalarda “cinsiyeti erkek olma” ibaresinin eşitlik ilkesinin ihlali olarak nitelendirildiği görülmektedir. “Aynı hukuksal durumda bulunan kişiler arasında cinsiyet farklılığının hukuksal eşitsizliğe gerekçe olabileceği kabul edilemez. Bir yüksek öğretim lisans programına devam edilerek alınan mezuniyet diploması; diplomaya hak kazanan kişinin mesleği her koşulda yerine getirmeye hak kazandığını göstermektedir. Kamu hizmetine girmede cinsiyet ayrımcılığına dayalı engelleyici yönde getirilen koşullar eşitlik ilkesine aykırı olacağı gibi, işlevselliği kalmayan meslek unvanlarının dolaylı olarak kişilerin elinden alınması suretiyle hak kaybına yol açacaktır. ...Olayda, Anayasanın yukarıda anılan hükümleri gereğince, kamu kurum ve kuruluşlarına, personel alımlarında, başvuru şartlarının görevin gerektirdiği nitelikler ve hizmet gerekleri doğrultusunda eşitlik ilkesine uygun bir şekilde belirlenmesi gerekmekte olup, bunun dışında hiçbir ayırım gözetilemeyeceği kuşkusuz olduğundan, Tercih Kılavuzunda Anayasanın 10. ve 70. maddelerinin öngördüğü eşitlik ilkesine aykırı bir şekilde düzenlenen koşulda hukuka uyarlık bulunmamaktadır.”⁶⁴ Sonuç olarak Danıştay, mühendis olma yeterliliğini elde etmiş herkesin yapabileceği bir görev için “erkek olma” koşulunun aranmasını; hem eşitlik ilkesinin genel olarak düzenlendiği Anayasa’nın 10. maddesine hem de ilkenin daha özel bir yansımasının hükme bağlandığı kamu hizmetine girmede görevin getirildiğinden başka bir niteliğin aranmayacağına dair 70. maddeye aykırı olduğuna karar vermiştir.

Bu bölümde yer alan kararların zaman içinde gösterdiği çizgiye bakarak Yüksek İdare Mahkemesinin kadın-erkek eşitliği konusundaki yaklaşımının belki de daha eşitlikçi eğilim izlemeye başladığı düşünülebilir.

Sonuç

Binlerce yıl önce krallar ülkelerine eşitlik getirdiklerini iddia ederek övünüyordular, filozoflar eşitlik temelli fikirler üretiyorlardı, içinde eşitlik vaatleri olan ihtilaller yapıldı, eşitlik vadeden sözler verildi, kanunlar hazırlandı, uluslararası anlaşmalar imzalandı,... Dünyanın her yerinde onbinlerce şair, yazar, sanatçı, akademisyen eşitliği konu eden eserler verdiler, vermeye devam ediyorlar. Ama hala en demokratiğinden en antidemokratiğine, her sistemde eşitliğin en azından kanun önünde sağlanması için fazladan çaba harcanması gerekiyor.

1948’de Birleşmiş Milletler çatısı altında ilan edilen Evrensel Beyanname insanların eşitliğini haykırıyordu ama ondan önce, Türkiye de dâhil ülkelerin çoğu temel metinlerinde genel olarak kanun önünde eşitlik ilkesinden ve bunun ihlalinin önlemek için ayrımcılık yasağından bahsetmeye başlamışlardı bile. 1924’den beri her anayasasında eşitlik ilkesine yer veren Türkiye, bunun için uluslararası platformlarda da yükümlülük altına girmiştir. BM İnsan Hakları Sözleşmesi, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, Her Türlü Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Sözleşme, İstihdamda ve Meslekte Ayrımcılık Yasağı Sözleşmesi, Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesine Dair Sözleşme,... bunlardan sadece birkaç tanesidir.

64 Danıştay 12. Daire, K.T.:22.2.2006, Esas No.:2004/4382, Karar No.:2006/539, DBB, (01.01.2013).

Anayasa'nın Genel Esaslar kısmında 10. madde'de yer alan kanun önünde eşitlik ilkesi (ve ayrımcılık yasağı), 70. maddede yer alan kamu hizmetine girmede eşitlik, 49. maddede yer alan çalışma özgürlüğü ve eşitliği, 67. maddede yer alan seçme ve seçilme hakkı bakımından eşitlik, 73. madde'de yer alan vergi yükümlülüğü yönünden eşitlik, 2. maddede ifade edilen hukuk devleti ilkesiyle de birleşince 1982 Anayasa'nın genel olarak bu ilke bakımından yeterince hukuki taban sağlamış olduğu da söylenebilir. Bununla birlikte kanun önünde eşitlik ilkesi ve ayrımcılık yasağı hukuk sistemimiz için tümüyle halledilmiş bir mesele değildir. Aslında hiçbir sistem için konunun tümüyle çözülmüş olduğu söylenemez. Çünkü konu, sadece yasal düzenlemelerle halledilebilecek bir husus değildir. Konu, insanın, doğasından gelen farklılıklarla beslenirken başkasının farklılıklarına da saygı duyması ve bunu toplumsal yaşamın her alanında olgunlukla yansıtabilmesiyle de bağlantılıdır. Üstelik insanın bireysel olarak, ilkeyi sosyal ilişkilerinde yansıtabilecek kadar hazmetmiş olması da yetersizdir. Birey ve grupların farklılıklarının, hukukun terazisinde eşit tartılmalarına engel olmadan korunabilmesi, yaşanabilecek eşitsizliklerin sistemin telafi mekanizmalarıyla giderilebilmesini öngörmüş bir hukuk düzeninin de varlığı gerekir.

Bu çalışmada kanun önünde eşitlik ilkesi bakımından Anayasal sistemin öngördüğü eşitlik anlayışı ve yargının bunu yorumlayış biçimi ele alınmıştır. Konu eşitlik ilkesine yönelik en büyük ihlal risklerinin kaynağı olan devletin olası ihlallerinin denetlendiği Anayasa Mahkemesi ve Danıştay kararları üzerinden irdelenmiştir. Eşitlik ilkesi, önce genel olarak sonra da bu ilkenin özel ve gayet sorunlu bir bölümünü oluşturan kadın erkek eşitliği alanındaki yasal düzenlemeler ve yargı kararlarında irdelenmiştir. Görülmüştür ki yargı eşitlik ilkesi ve ayrımcılık yasağı konusunda pek istikrarlı ve sistematik bir yorum tekniği benimsememiştir.

Kaynakça

- Akilloğlu T. (2004). "İnsan Hakları ve Yönetim Hukuku: Avrupa Yönetim Hukukunun Oluşmasında Avrupa İnsan hakları Mahkemesi Kararlarının Rolü", www.idare.gen.tr/akillioglu-insan.htm (01.01.2013).
- Bakırcı K. (2012). *Cinsiyet Ayrımcılığı Yasağı İlkesinin İstisnaları ve Objektif Haklı Nedenler*, Seçkin Yayıncılık. Ankara.
- Baltacı C. (1996). "Demokratik Eşitlik İlkesi" Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi. 1(1). 199-211.
- Baş Z. B. (1996). *Hukukun Genel İlkeleri ve Danıştay*, Yetkin Yayınları. Ankara.
- Cin E. (2011). *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Türk Danıştay Kararları Işığında Kamu Hizmetlerine Girmede Cinsiyet Ayrımı*. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, 69 (1-2). 1051 – 1073.
- Çağlar S. (2012). *Anayasa Mahkemesi Kararlarında Eşitliğin Dar Yorumu*. Ankara Barosu Dergisi, 70(3). 41-86.
- Duterte G. (2003). *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarından Örnekler*. Avrupa Konseyi Yayınları, 291.
- Gemalmaz S. (2011). *Kadınlara Karşı Her Biçimiyle Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Sözleşmesi: Çekinceler Sorunu Işığında Haklar Analizi*. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, 69(1-2). 141-240.

- Giritli İ. (1957). *Türk Devlet Şurası İçtihadlarına Göre İdarenin Yetkisini Saptırması*, İstanbul.
- Gülmez M. (2010). *İnsan Haklarında Ayrımcılık Yasaklı Eşitlik İlkesi*. Çalışma ve Toplum Dergisi. 2. 217-265.
- Gülmez M. (2011). *Anayasal Eşitlik İlkesi ve Ayrımcılık Yasağı: Eleştirel ve Aykırı Düşünceler*. Sosyal Haklar Uluslararası Sempozyumu (25-26 Ekim 2011, Kocaeli), Bildiriler III, İstanbul, 51-84.
- Güriz A. (1990). *Adalet Kavramı*. Anayasa Yargısı. Cilt:7. 13-20.
- İnceoğlu S. (2001). *Türk Anayasa Mahkemesi ve İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Kararlarında Eşitlik ve Ayrımcılık Yasağı Çerçevesinde Af, Şartla Salıverme, Dava ve Cezaların Ertelenmesi*. Anayasa Yargısı. Cilt:18. 42-70.
- İnceoğlu S. (2006). *Türk Anayasa Mahkemesi ve İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Kararlarında Eşitlik ve Ayrımcılık Yasağı*. Çalışma ve Toplum Dergisi, Sayı:2006/5, 45-61.
- Karan U. (2011). *Eşitlik İlkesi ve Ayrımcılık Yasağı: Hukuksal Çerçeve*. <http://secbir.org/images/haber/2011/01/12-ulas-karan.pdf> (16.07.2017).
- Karavelioğlu C.- Karavelioğlu E. C. (2009). *Açıklama ve Son İçtihatlarla İdari Yargılama Usulü Kanunu*, Karavelioğlu Hukuk Yayınları, Ankara, 2009.
- Öden M.-Esen S. (2013). *Anayasa Mahkemesi ve Evli Kadının Soyadı*. Prof. Dr. Erdal Onar'a Armağan, Ankara Üniversitesi Yayınları, Cilt: 2. 817-836.
- Öndül H. (1989). *1789 Fransız Devrimi ve Etkileri*. Ankara Barosu Dergisi, Yıl:1989, Sayı:4, s.688-692.
- Özbudun E. (2011). *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yayınevi. 12. Baskı, Ankara.
- Sencer M. (1987). *İnsan Hakları Açısından Amerikan Devrimi*. İnsan Hakları Yıllığı, 9(1). 85-126.
- Serim B. (1994). *Yasa Önünde Eşitlik İlkesi*. Amme İdaresi Dergisi. 27(3). 13-25.
- Tosun M. (1973). *Sümer, Babil ve Asurlularda Hukuk, Kanun ve Adalet Kavramları ve Bunlarla İlgili Terimler*. Belleten. 37(148). 557-581.
- Ünal Ş. (1994). *İnsan Haklarının Tarihi, Felsefi ve Hukuki Temelleri*. Ankara Barosu Dergisi. 1994 (1). 41-74.
- Yetiş, Mehmet, *Antik Atina'da Demokrasinin Gelişimi: Soloncu Pasif Devrimden Peisistratos'un Tiranlığına*. [http://www.politics.ankara.edu.tr/dergi/pdf/54/2/ Mehmet-YETIS.pdf](http://www.politics.ankara.edu.tr/dergi/pdf/54/2/Mehmet-YETIS.pdf) (15.07.2017).

İnternet

www.anayasa.gov.tr

www.danistay.gov.tr

www.hudoc.echr.coe.int

www.ilo.org

www.unicef.org

“BİR KUŞAK, BİR YOL” PROJESİ’NİN JEOPOLİTİĞİ, TÜRK KUŞAĞI VE UYGURLAR

Mehmet Akif OKUR*

Öz

Çin’in “Bir Kuşak, Bir Yol” projesi, ilan edilen ekonomik büyüklükler ve kapsayacağı coğrafi genişlikle dikkatleri üzerinde topluyor. Bu girişimin potansiyelini doğru ölçmek ve başarı şansını layıkıyla değerlendirebilmek için arkasındaki jeopolitik mantığın anlaşılmasına ihtiyaç var. Bu makalede, realist teorinin değişik varyantlarının benimsediği güç geçişi ve güç dengesi kuramlarına ilişkin literatürün temel varsayımlarından hareketle, “Bir Kuşak, Bir Yol”u motive eden genel güvenlik denklemi ve bu projenin Batı’ya yöneleceği ana güzergahlar incelenmektedir. Çin’in büyük ve küçük komşularıyla ilişkilerinin doğası ve bunların evrilebileceği muhtemel doğrultu üzerinde durulmaktadır. Buna göre, ABD ile rekabetinin tırmanarak çatışmaya evrilebileceğini düşünen Çin, kendisine ekonomik ve askeri açılardan büyük zararlar verebilecek muhtemel deniz ablukası girişimlerine karşı kara güzergâhlarına yönelmektedir. Ancak, güç dengesi mantığının tesirlerini bu rotalarda da göstereceği anlaşılmaktadır. Rusya’nın orta vadede nasıl davranacağı belirsizdir. Benzer bir şekilde, İran üzerinden geçen yollarla ilgili jeopolitik risk de hayli yüksektir. Bu sebeple makalede, Çin’i Avrupa ve Ortadoğu’ya bağlayan farklı rotalar arasında Pekin açısından en güvenlisinin “orta koridor” olduğu ileri sürülmektedir. Ağırlıklı olarak Türk ve Müslüman nüfusla meskun bu “Türk Kuşağı”nda kamuoyunun “Bir Kuşak, Bir Yol”a desteğini etkileyecek faktörler arasında Uygur Türkleri’nin durumu da yer almaktadır. Makalede son olarak, Çin’in Türk kuşağı ve Ortadoğu’da daha iyi bir imaj inşa etmek için işe Uygurlara yaklaşımını güvenliksizleştirip yeniden tahayyül ederek başlaması gerektiği vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bir Kuşak, Bir Yol, Çin, Türk Kuşağı, Orta Koridor, Uygur Türkleri, Güç Geçişi Teorisi, Güç Dengesi

THE GEOPOLITICS OF “ONE BELT, ONE ROAD” PROJECT, THE TURKISH BELT AND THE UIGHURS

Abstract

China’s “One Belt, One Road” project attracts attention with its declared economic magnitude and geographical reach. To correctly evaluate the chances of success and the true potential of this attempt, the logic of geopolitics behind it should be understood. Relying on both the theories of power transitions and balance of power which have been constructed by different versions of the realist school of thought, the aim of this article is to analyze the global security equation which motivates

* Prof. Dr. Yıldız Teknik Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, mehmetakifo@yahoo.com

this project and the main western routes of it. The nature of China's relations with its small and big neighbors and the possible evolving direction of those relations are also discussed. Beijing thinks that its rivalry with Washington can turn into a kind of open conflict and looks to continental routes against the possibility of hostile actions limiting the China's access to the seas. Nevertheless, it is highly probable that the logic of the balance of power would also show its effect over these routes. How would Russia position itself in the fast changing international security environment is still not clear. Similarly, geopolitical risks related to transportation routes passing through Iran are so high. Thus, in this article, it is claimed that "the middle corridor" is the safest one for Beijing among the routes which connect China to Europe and the Middle East. The position of the Uighur Turks is among the factors which would affect the support of the public opinion in this "Turkish Belt" that is heavily inhabited by Turkish and Muslim populations. Lastly, it is underlined that China should begin taking steps by desecuritising and reimagining its approach toward the Uighur Turks to build a better image both in the Turkish Belt and the Middle East.

Keywords: *One Belt, One Road, China, Turkish Belt, Middle Corridor, Uighur Turks, Power Transition Theory, Balance of Power*

Jel Code: *F5*

Giriş

Çin tarafından ilan edilen "Bir Kuşak, Bir Yol" projesinin, ekonomik çehresi ve jeopolitik mahiyetiyle çok boyutlu olarak tahlil edilmesi, küresel dengelerin gelecekteki evriminin anlamlandırılması bakımından büyük bir ihtiyaç olarak karşımızda duruyor. Proje, Çin'in 60 kadar ülkede yüz milyarlarca dolarlık hacimde yatırımlar yapma ve yakın ticari ilişkiler yürüttüğü bölgelere inşa edeceği/ettiği ulaşım ağlarıyla daha güçlü biçimde bağlanma niyetini ortaya koyuyor. Söz konusu açılımın arkasında birbiriyle bağlantılı iki ana ekonomik motivasyon olduğu anlaşılıyor. Bunlardan ilki, dünyayla ticaretinde fazla veren Çin'in biriktirdiği sermaye için demir-çelik ve çimento gibi sektörlerdeki üretim fazlasını da emecek karlı yatırım alanları arayışı. Bu yönüyle bakıldığında, kapitalizmin güç ve zenginliği merkez ve çevre coğrafyalar arasındaki ilişkiler ağıyla temerküz ettiren mantığının Çin örneğinde tekrarlanışını görüyoruz. Çin, yakın çevresini ekonomik bakımdan kendisine eklemeyecek önemli bir dönüşüm sürecini başlatmış vaziyette.

Çin'in ikinci temel motivasyonu, bu dönüşümün kendisi açısından güvenli kılacağı güzergah üzerinden dünya sisteminin diğer önemli merkezi olan Avrupa'ya, Ortadoğu'ya ve Afrika'ya daha kolay ulaşma isteği. Bu arayış, yalnızca ekonomik sebeplerden kaynaklanmıyor. "Bir Yol, Bir Kuşak"la Çin, aynı zamanda ufkunda beliren büyük jeopolitik mücadele sürecine de kendisini hazırlıyor. Dolayısıyla, Çin'in projesi ekonomik olduğu kadar detaylarını aşağıda ele alacağımız jeopolitik bir karaktere de sahip. Bu yönüyle, "Bir Yol, Bir Kuşak"ı en iyi açıklayacak kavram, jeoekonomidir (Blackwill ve Harris, 2016). Projenin başarısını belirleyecek önemli faktörler arasında ise Türk kuşağı ve Uygur Türkleriyle kurulacak ilişki merkezi

bir yer işgal ediyor. Pekin’in çözmesi gereken en önemli problemlerden biri, 21. yüzyılın parametreleriyle yolunu kesebilecek yeni bir “Talas”ı, dışarda kuracağı ittifaklar ve içerde benimseyeceği Uygur politikasıyla önleyebilmek.

1. “ÇİN’İN YÜKSELİŞİ”NİN TETİKLEDİĞİ MÜCADELE SÜRECİ

Mao sonrası dönemde izlemeye başladığı politikalar ve küresel sermaye ile kurduğu ilişkilerin ürettiği sonuçlar, Çin’i dünyanın büyük ekonomik merkezlerinden biri olarak tarihteki konumuna yeniden yerleştirdi. Eriştiği aşamada Pekin, koruyarak geliştirmek istediği ekonomik zenginliğini siyasi ve askeri güce dönüştürebilmek için jeopolitiğin demir kanunlarıyla yüzleşmek durumunda. Bunlardan ilki, yükselen güçlerin komşularında meydana getirdiği güvensizlik hissi, ikincisi ise liderliğine yönelik bir meydan okumayla yüzleşebileceğini düşünmeye başlayan hegemon gücün “önleyici/sınırlandırıcı” stratejileri.

Büyük güçlerin yükseliş süreçlerini ve uluslararası sistemdeki güç geçişi dönemlerini inceleyen realist düşünce okulunun muhtelif kolları tarafından üretilmiş akademik literatür, önümüze iki önemli parametre koyuyor. Bunlardan ilki, sistemdeki maddi güç dağılımında meydana gelen değişimin, diğer oyuncuları yükselen ülkeyi dengeleyecek girişimlere sevk etme potansiyeli. Bu arayış, özellikle yükselen gücün yakın komşularında ve sistemdeki lider ülkede görülüyor. Yükselen gücün komşuları, aralarında ya da bölge dışından büyük oyuncularla ittifak kurarak dengeyi tesise çalışabiliyorlar. Yahut, dengeliyici ittifaklar, liderliğine meydan okunacağı kaygısını taşıyan büyük güç tarafından örgütlenebiliyor. Yükselen gücün komşuları üzerindeki tesirini kademeli biçimde arttırarak “çevreleme” çabalarını boşa çıkarması da mümkün. Ancak, komşu ülkelerin büyüklükleri gibi bir dizi faktör, yakın çevrede nüfus alanı oluşturma gayretlerinin başarısı hususunda tayin edici bir rol oynuyor. Eğer yükselen gücün etrafındaki devletler, nüfus, ekonomi, coğrafi genişlik vb sebeplerle aynı bölgede iddia sahipleri, rekabet dinamiklerinin ve dengeleme reflekslerinin devreye girmesi ihtimali artıyor (Paul, 2016), (Elleman, Kotkin ve Schofield, 2014).

Acaba maddi gücün dağılımındaki değişimler, her zaman aynı sonuçları mı doğuruyor? Yükselen güçlerin bölgelerinde ve küresel sistemde yüzleşebilecekleri meselelerin yorumlanışına kılavuzluk eden ikinci temel parametremiz, bu soruya devlet kimliklerinin güven verme düzeyleri ve kurulu düzenin “dahil etme/dışlama” ihtimalleri üzerinden cevap arıyor. Yükselen güç, devlet kimliğinin tarihsel, kültürel ve aktüel boyutlarının katkılarıyla komşularına ve hegemon güce karşı tehdit oluşturmayacağı mesajını ikna edici bir kudretle yayabiliyorsa rekabet iklimi yumuşayabilir, dengeleyici ittifak arayışları gevşeyebilir. Ancak bu, tek taraflı inşa edilerek başarıya ulaşabilecek bir tutum değildir. Mevcut düzeni kuran hegemon da, yükselen devletin komşuları da çatışmadan çok işbirliğine istekli olmalı, yeni güç merkezine sistemde artan kapasitesine uygun bir yer açmalıdırlar. Bu tavır, yükseliş sürecinin ilk evrelerinde gösterebilir, güç temerküzü arttıkça korumakta zorlanırlar. İç politikadaki dalgalanmaların ve dünya düzeniyle ilgili diğer gelişmelerin doğurduğu kaygılar gibi bir dizi değişken, gelecek beklentilerini farklılaştırarak iyi yürüdüğü düşünülen ilişkilerin çatışma zeminine doğru evrilmesine

sebepler olabilir. Bu yüzden, yükselen ülkelerin tetiklediği güç geçişi dönemlerinde aktörler, politikalarını her ihtimale karşı yedeklemek için inşası zaman alacak alt yapılara yatırım yaparlar. Hegemon ülke, yükselen devletin komşularıyla ittifaklar kurar, ekonomik ve askeri üstünlüğünü sürdürmesini sağlayacak tedbirleri alarak “çizgiden çıkacak” arayışlara karşı caydırıcılığı korumaya çalışır. Aynı durum, yükselen güç açısından da geçerlidir. Ekonomik büyüme ivmesinin muhtemel kriz ve çatışma dönemlerinde de muhafazası için yeni projeler tasarlanır, zenginliğin siyasi ve askeri imkanlara dönüştürülmesi amacıyla atılan adımlar hızlandırılır. Bir aşamadan sonra ise “güvenlik ikilemi” işlemeye başlar. Her taraf, diğerinin olumsuz gelecek ihtimallerine karşı aldığı tedbirlerin aslında kendisini hedeflediğini düşünmeye başlar, endişelerinin doğrulandığı kanaatine ulaşır. Algılardaki bu değişim istikrar kazanırsa, çatışmalı geleceği ihtimal olmaktan çıkarıp hakikat haline getirebilir (Organski, 1968), (Chan, 2007), (Lai, 2011).

Çin’in serencamını da bu çerçevenin yardımıyla ele almak, hali hazırda yaşananların yorumlanması ve Türk Kuşağı ile Uygurların gelecekteki yerinin tespiti bakımlarından faydalı olabilir. Öncelikle, Çin’in yükselişini başlatan gelişmelerin Hegemon güç olarak ABD’nin Sovyetlerle jeopolitik mücadele sürecindeki hamleleriyle Çin siyasi elitinin politikalarındaki değişimin kesiştiği noktada tetiklendiğini hatırlamamız gerekiyor. Nixon-Kissinger ikilisi, yukarıda özetlediğimiz jeopolitik mantığa uygun olarak, Çin’i sınır çatışmaları yaşadığı Sovyetlerin çevrelenmesi/dengelenmesi sürecine zamanla dahil edecek ilişkileri kurmuşlardı. Jeopolitik mahiyetli bu temaslar, Mao sonrası dönemde Çin’de başlatılan reform sürecinin desteklenmesiyle genişledi. ABD’nin temel jeopolitik hasmı Sovyetlerle ihtilaflı, güçlü ve tedrici de olsa ekonomisini küresel sisteme açan bir Çin, Soğuk Savaş’ın gidişatını etkileyeceği gibi karlı yatırımlara da ev sahipliği yapacaktı. Nitekim, Soğuk Savaş yıllarında başlayan dönüşüm 1990’larda hız kazanan yabancı sermaye akışıyla Çin’i “yükselişe” geçirirken küreselleşme döneminin en önemli başarı hikayesini de yazdı. Batılı yatırımcılar zenginleşirken, Çin’e de teknoloji ve sermaye taşıdılar.

ABD’de bu ilişkiye, Çin’in ekonomik büyümesinin yeni bir jeopolitik rakip doğuracağını söyleyerek kuşkuyla bakanlar da her zaman mevcuttu (Allison, 2017). Ancak, kurulan ticari ilişkilerin cazibesi ve özellikle Çin’le doğrudan/dolaylı iş yapan güçlü çevrelerin siyasete nüfuzu günümüze kadar bu kaygıların kısmen bastırılmasını sağladı. Bu süreçte, Çinli devlet adamlarının Washington’daki tartışmalarda lehlerine olacak tezleri kuvvetlendirecek şekilde “barışçıl yükselişe” vurgu yaptıklarını görüyoruz. Çin akademisi de bu dış politika söylemini desteklemiş, ülkelerinin tarihini, düşünce geleneğini ve mevcut siyasi kültürünü yorumlayarak sınırları dışına yayılma ve sistemik çatışma çıkarma eğilimi olmayan bir devlet kimliği tasarımı sunmaya çalışmıştır (Xiaoming ve Buzan, 2010).

Bununla birlikte, jeopolitik kaygıların silinmediğini ve ABD’nin en azından 2007’den itibaren askeri doktrininde açıktan yaptığı yeniliklerle Çin’le muhtemel karşılaşma için hazırlığa başladığını biliyoruz. Washington’daki stratejistler, uzun bir müddet şu soruya cevap bulmak için kafa yordular. Çin’le yaşanacak muhtemel bir çatışma nükleer savaşa dönüştürülmeden nasıl başarıyla sonuçlandırılabilir?

Tartışılan belli başlı stratejiler, ithal ettiği enerjinin ve ihraç ettiği ürünlerin önemli kısmını denizden taşıyan Çin’in ablukaya alınmasını öngörüyor. Bu senaryolarda, Çin ana karasına doğrudan saldırılmayacağı için Pekin’in nükleer bir mukabelede bulunmayacağı, deniz ablukasını kıramayınca ise yenilgiyi kabulleneceği varsayılıyor. Obama döneminde hızlandırılan Çin’in etrafındaki müttefiklerle ilişkilerin güçlendirilmesi ve bölgedeki Amerikan/müttefik askeri alt yapılarının tahkimi stratejisi, böyle bir çatışma ihtimaline hazırlık esasına dayanıyordu (Mirski, 2013). Geline nokta, ABD ile müttefikleri ve Çin denizlerdeki hazırlıklarını sürdürüyor, zaman zaman da tali krizlerle birbirlerini tartıyorlar (Biddle ve Oelrich, 2016).

Çin’in içinde serpiştiği sistemin mimarı olan ABD ile ilişkilerinin yanı sıra komşularının nitelikleri ve aralarındaki münasebetler de yukarıda özetlediğimiz “yükselen ülke jeopolitiği”nin dinamikleri açısından öneme sahiptir. Çin, dünya sisteminin önceki iki hegemonundan farklı olarak karadan ve denizden güçlü ve gelecek için iddia sahibi ülkelere komşudur: Rusya, Japonya, Hindistan, G.Kore. Bu ülkelerle arasındaki ilişkilerin mevcut durumu ne olursa olsun, gelecekte güç dengesi mantığının daha fazla işleyeceğine dair işaretler bulunmaktadır. Üstelik bu devletler, Çin’i çevrelemeye dönük arayışlarını keskinleştirecek bir Washington’un ilişkilerini güçlendirerek Pekin’e karşı cesaretlendirmeye çalışacağı ülkeler listesinde yer alıyorlar.

ABD-Japonya ittifakının böyle bir karşılaşma için zaten hazır olduğu düşünülebilir. Bush yönetimi tarafından Hindistan’ın nükleer gücünün onaylanmasıyla başlatılan sürecin uzun vadeli stratejik hedefleri arasında da Delhi’nin Pekin’e karşı tahkimi yer alıyordu. Çin’le 1962’de karşı karşıya geldiği kuzey sınırlarında yakın dönemde yeniden çatışma yaşayan Hindistan’ın askeri alt yapıyı güçlendirme gayretleri, Pakistan’ın ötesinde Pekin’i dengeleme niyetinin bir parçası olarak görülüyor. Bu adımları, ABD’nin dış politikada yüzünü Asya’ya çevirme yönündeki hamlelerinin Çin’e karşı üçlü ittifaka, (ABD-Japonya-Hindistan), zemin hazırladığı yorumlarıyla birlikte ele almak mümkün (Twining, 2015). Trump’ın Rusya ile ilişkiler konusundaki niyetlerinin akıbeti henüz meçhul. Ancak en azından, Washington’da Nixon-Kissinger’lı Soğuk Savaş yıllarında Çin’le Sovyetler’e karşı yapılan işbirliğinin orta vadede tersten tekrarlanması ihtimali üzerinde kafa yorulduğunu gösteriyor. Trump ekibinin dışından önemli isimler de bu gruba dahiller. Örneğin Brzezinski, ABD ile ilişkileri yumuşayan bir Rusya’nın Çin’le Sibirya gibi bölgeler üzerinden gerilim yaşayacağını varsayıyordu (Brzezinski, 2017).

Pekin’in Güney Asya’daki daha küçük komşularıyla ilişkilerinde de “yükseliş süreci”nde belirginleşen meseleler, Çin’e karşı çevreleme stratejisi izlemek isteyen muhtemel bir koalisyona nüfuz alanı açıyor. Bilhassa deniz alanları ve egemenliği tartışmalı adalarla ilgili ihtilaflar, Çin’e uzanan deniz yollarının güvenliği sorununu zaman zaman nükseden krizlerle güncel tutuyor.

Çin’in komşularıyla ilişkilerindeki kısaca işaret ettiğimiz muhtemel ve aktüel sorunlar manzumesi, ABD ile yaşanabilecek bir gerilim ve çatışma döneminin zorluklarını perçinleme potansiyeline sahip. Zenginleşmesini dünya ile ticaretine borçlu olan Çin’in deniz ticaret yollarına erişiminin kesilmesi yahut kısıtlanması ihtimali, ciddi bir güvenlik riski teşkil ediyor. Böyle bir kriz döneminin maliyetini

hafifletilebilecek en önemli şey, Çin'in alternatif güzergahlar üzerinden Avrupa, Ortadoğu ve Afrika ile irtibatını sürdürebilmesidir. Çin'in yüzünü denizlerden karalara çevirmesini gerektirecek bu doğrultudaki adımlar da karşımıza "Bir Kuşak, Bir Yol" projesini ve Türk kuşağını çıkarıyor.

2. YENİ İPEK YOLU, TÜRK KUŞAĞI VE UYGURLAR

Çin'in açık denizlere hakim olan güçlerle çatışma ihtimaline karşı, Avrupa, Asya ve Afrika ile ticaretinin önemli bölümünü kaydırma arayışıyla yaşanabilecek büyük dönüşümün anlam ve boyutlarını layıkıyla idrak için tarihsel jeopolitiğin yol göstericiliğine ihtiyacımız var. 1970'lerde dünya sistemi üzerine çalışan iktisat tarihçileri, bilim dünyasında o zamana kadar hakim olmuş bakış açılarını sarsan tezlerle ortaya çıktılar. Bunlar arasında, Türkistan'ın dünya tarihindeki yerine ilişkin eksik bilgiye dayalı kabuller de yer alıyordu. Bilim adamları, tarihi verileri yeni bir gözle inceleyerek erken dönemlerden itibaren Çin'i Avrupa'yla irtibatlandıran canlı bir dünya ekonomisinin varlığına dikkat çektiler. Türkistan, bu dünya ekonomisinin atan kalbi konumundaydı. Türkistan'da güçlü devletler kurulduğunda ticaret yolları emniyete kavuşuyor ve iki büyük ekonomik havza arasındaki bağlantıyı tesis etmek mümkün oluyordu. Ticaretin getirdiği zenginlik, ipek yolu üzerindeki şehirleri imar ediyor, kültürel etkileşim ve çeşitliliği arttırıyordu. O günlerin Semerkand'ını tahayyül edebilmek için günümüzün New York'unu gözlerimizin önüne getirebiliriz (Okur, 2011).

15. yüzyılın sonu ve 16. yüzyılın başlarından itibaren bir dizi gelişme, bu sistemi değiştirdi. Önce Çin'deki Ming Hanedanı açık denizlerle ilgisini kesmeyi denedi (Kong, 2016, s.8). Ardından, Ümit Burnu'nun keşfiyle Asya-Avrupa ticareti için deniz rotası Batılılar tarafından açılmış oldu. Asya'nın çekildiği denizler, Avrupa'yı zenginleştirdi ve dünya hakimiyetine taşıdı. Eş zamanlı olarak da Türkistan coğrafyasında siyasi birlik çözüldü, enerjilerinin önemli kısmını aralarındaki çekişmelerde harcayan Hanlıkların hüküm sürdükleri bir döneme girildi. Sanayi devrimiyle beraber Çin'in dünya üretimindeki payının hızla düşmesi ve akabinde maruz kaldığı sömürgeci baskılar, Asya-Avrupa'yı karadan birleştiren eski dünya ekonomisinin nihai kalıntılarını da yıktı. Açık denizlerdeki rotalara hükmeden Avrupalı sömürge imparatorlukları, dünya ekonomisini yeniden yapılandırdılar. İngiliz hegemonyasının hem askeri hem de ekonomik temelleri denizlerde kurulan üstünlüğe dayanıyordu. 19. yüzyıldan itibaren Washington da Londra'nın adımlarını izleyerek küresel sistemdeki yerini inşa etmişti.

Tarihteki zenginliğini karalar üzerinden yürütülen uzun mesafe ticaretiyle pekiştiren Çin, daha önce de denizler üzerinden defalarca saldırıya ve ablukaya maruz kaldı. Çin'in bu türden dönemlerde izlediği karşı stratejiler, bugün attığı adımları anlamlandırmamızı kolaylaştırıcı ipuçları barındırıyor. Örneğin, 1939'da Japonlar tüm Çin limanlarını işgal ettiklerinde, Milliyetçi Çin yönetimi Sovyetler'den kısmen İpek Yolu'nun kuzey rotasına denk düşen kara yolu hattı için yardım istemişti. Moskova da, Cengiz Aytmatov'un meşhur romanından tanıdığımız Kazakistan'daki Sarı Özek istasyonundan Çin'in içlerine kadar uzanan 3000 km'lik yolun açık tutuluşuna yardım etmişti. 1940'ta İngilizlerin Burma yönünü

kapatmalarıyla, Sarı Özek’ten geçen yol, Çin’in dış dünyadan yardım alabildiği tek güzergaha dönüşmüştü (Garver, 1988, s.39).

Ufkundaki tanıdık tehlikeyi sezen günümüz Çin’i de, hem ekonomik hem de yurtdışında çerçevesini çizdiğimiz stratejik gerekçelerle Asya-Avrupa-Ortadoğu-Afrika arasındaki taşımacılığın karadan yürütülmesine imkan verecek yoğun bir ulaşım alt yapısı kurmak için kaynaklarını seferber etmiş vaziyette. Çin, diğer yandan da tükettiği enerjinin mümkün olduğu kadar büyük bölümünü sınırlarına karadan ulaşan boru hatlarıyla tedarike çalışıyor. ABD, denizler üzerinden Asya’ya yönelirken, Çin’in “Bir Kuşak, Bir Yol”la Avrupa ve Ortadoğu’ya karadan ulaşma gayretleri sürüyor. Trump ABD’si ile Almanya arasındaki mesafe açılırken Berlin-Pekin ilişkilerinde gözlemlenen yakınlaşma, karalar üzerinden güçlendirilecek Avrupa-Çin bağlantısının ekonomik ve jeopolitik değerini daha da perçinliyor. Trump’ın seçilmesiyle ivme kazanan “Bir Kuşak, Bir Yol” projesinin Avrupa tarafından sahiplenilmesi yönündeki Alman girişimleri ile Çin devlet başkanının Davos’ta yaptığı “küreselleşmeyi koruma” çağrısını, bu açıdan da not etmek gerekiyor (Gaspers, 2016) (Fidler vd, 2017). Nitekim, Trump’ın Avrupa turunun ardından Paris Sözleşmesi’nden çekilişi, Atlantik ötesi ilişkilerdeki yarığın güçleneceğine dair tahminleri destekliyor. Merkel’in, “ABD ve Avrupa arasındaki güvenilir ilişki bir ölçüde sona erdi” açıklaması, beklentilerin ve gidişatın yönünü gösteriyor (Hansen, 2017). Dünya ekonomisinin iki önemli kutbu, ABD ile aralarındaki ilişkiler gerilirken birbirlerine yakınlaşmak ihtiyacını hissediyorlar. Bir dizi başka değişkenle birlikte, Trump’ın kalıcı olup olamayacağıyla, yahut Amerikan sistemi içindeki dengelerin ne tarafa evrileceğiyle ilgili belirsizlikler bu manzaranın netleşme sürecini etkileyecekler.

Genel çerçevesine işaret ettiğimiz ekonomik ve jeopolitik saiklerle tasarlanan “Bir Kuşak Bir Yol” projesinin şimdiye kadar belirginleşen ana güzergahlarını şu şekilde sıralamak mümkün. Bunlardan ilki, Doğu Türkistan-Kazakistan-Rusya-Beyaz Rusya üzerinden Avrupa’ya ulaşıyor. Bir diğeri, Doğu Türkistan-Kazakistan-Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye-Balkanlar üzerinden Avrupa’ya gidiyor. Bir başkası, Doğu Türkistan’dan başlayıp Batı Türkistan’daki Türk Cumhuriyetleri’nden geçen muhtelif rotalardan yahut Pakistan üzerinden İran’a ve Ortadoğu’ya bağlanan hat. Çin ayrıca, Kaşgar’dan Pakistan’ın Gwadar limanına uzanan bir güzergaha ciddi yatırımlar yapacak. Pekin, Pakistan’dan kiraladığı Gwadar limanını hem donanması için bir askeri merkez hem de Basra Körfezi, Süveyş ve Doğu Afrika rotalarından yürüttüğü ticaret için alternatif nakil yolu haline getirmek istiyor. Gwadar’ı, ABD ve müttefikleriyle yaşayabileceği krizlerde Malakka Boğazı’nın kendisine kapatılması senaryolarına karşı denize açılan, askeri açıdan savunabileceği bir bağlantı noktası olarak tahkime çalışıyor. Ancak, bu mevkinin de denizlerde yaşanacak büyük mücadelenin tesirlerinden uzak kalamayacağını hatırdta tutmak gerekiyor (Faisal ve Ayaz, 2016).

Çin’i Avrupa ve Ortadoğu’ya bağlayan diğer üç ana güzergahtan ikisi ise Pekin açısından “yakın” jeopolitik risklerle dolu. Kuzey yolu, Rusya’nın Çin ve ABD arasında yerleşeceği konuma göre anlam kazanacak. İkisi de Çin’in aleyhine sonuçlar doğurabilecek iki ana ihtimal söz konusu. Rusya, Çin’i çevrelemeyi kafaya koymuş

bir Washington'la anlaşırsa bu politikanın parçası olabilir. Ancak, Washington'daki siyasi kavgaların gidişatının da gösterdiği üzere böyle bir anlaşma gerçekleşmezse, ABD ve müttefikleri bu sefer Rusya'nın genişlemesini Doğu Avrupa'da durdurmak için daha kararlı hale geleceklerdir. Baltık Denizi'nde Rusya ile ortak deniz tatbikatı yapan Çin, bu senaryoya karşı Rusya'yı destekleyeceğini gösteriyor (Higgins, 2017). Ancak, bu tarzda bir Doğu-Batı kutuplaşmasının Avrupa dengeleri üzerindeki etkileri, Çin'in Berlin'den beklentilerini sarsacak sonuçlar doğurabilir. Dolayısıyla, her iki muhtemel senaryo da Çin'in Avrupa ile kara bağlantısını riske sokma potansiyeline sahip. Pekin açısından benzer bir tehlike, güney koridoru bakımından da mevcut. ABD Başkanı Trump'ın son Ortadoğu turunda Suudi Arabistan ve İsrail'de yaptığı açıklamalar, Körfez'deki İran karşıtı koalisyona yapılan silah satışlarındaki artış, çatışmacı bir dönemin habercisi. İran'ın izolasyonu ve hatta Ortadoğu'daki çatışma coğrafyasının doğrudan parçasına dönüşmesi senaryolarının önümüzdeki dönemde de hep gündemde olacağı anlaşılıyor. Bu durum, "Bir Kuşak, Bir Yol"un güney rotasını da tehlike menziline sokuyor.

Mevcut ve muhtemel riskler yakından incelendiğinde Çin'i Avrupa ve Ortadoğu'ya karadan taşıyacak en güvenli güzergahın, yoğun olarak Türk ve Müslüman nüfusla meskun "Orta Koridor" olduğu görülüyor. Bu kuşaktaki ülkeler arasında, yükselişinden rahatsızlık duyarak Çin'le görülebilir gelecekte rekabete girecek, nükleer kapasiteye sahip bir büyük güç bulunmuyor. Dolayısıyla, Çin'i Japonya, Hindistan ve Rusya ile gerilime sürükleyen/sürükleyebilecek dinamikler, Türk kuşağı ülkeleri açısından mevcut değil. Bu kuşaktaki ülkeler büyük güç statüsünde olmasalar da, büyük güçlerin baskılarına karşı bağımsızlıklarını koruyabilecek devlet yapılarına, kaynak ve imkanlara sahipler. Rusya ve ABD gibi güçlerle yakın ilişkileri, bu devletlerin Suriye/Irak örneğindeki gibi "operasyon alanlarına" dönüşmelerini engellerken hareket özgürlüklerini de bütünüyle ortadan kaldırmıyor. Bağımsızlıklarını daha da pekiştirmek için ise denge kurmalarını kolaylaştıracak Çin gibi yeni güçlerle ilişkiler geliştirmeye açıklar. Çin'in projesinin vadettiği kaynaklar devlet yapılarının kuvvetlenmesine katkıda bulunursa, şimdiden bütünüyle öngörülemeyen kriz dönemlerinde de dış müdahalelere karşı Batı'ya açılan yolların güvenliğini sağlayabilirler.

Türk Kuşağı'ndan geçen orta koridorun kimlik ve kültür özellikleri, uzun vadeli ve istikrarlı işbirliği zeminlerinin tesisi bakımından dikkate alınması gereken parametreler arasında yer alıyor. Uygur Türklerinin geleceği meselesi de bu çerçevede önem kazanıyor. Küre ölçeğinde milli ve dini aidiyetlerle ilgili duyarlılıkların yükseldiği bir dönemdeyiz. Türkiye başta olmak üzere, Türk kuşağı ülkelerinde de uzaktaki dindaş ve akraba toplulukların sorunlarıyla ilgilenen güçlü bir kamuoyu mevcut. Kısa vadede hükümetler Çin'le işbirliğini koruma güdüsüyle bu duyarlılıkları kontrol edebilseler de, en otoriter yönetimlerde bile kendine mahsus mekanizmalarla işleyen iktidar-muhalefet ilişkilerinin dinamikleri, Uygurlara yönelik insan hakları ihlalleri vb meseleleri gündeme taşıyacaktır. Ayrıca, Çin'in yolunu Orta Koridor'da kesmek isteyecek güçlerin de Uygur meselesiyle ilgili Türk kuşağındaki hassasiyetlere nüfuz etmeyi denemeleri muhtemeldir. Tüm bu faktörler, Pekin'in ilişkilerin zehirlenmesini önleyecek uzun vadeli bir Uygur politikasına ihtiyaç duyduğunu gösteriyor.

Bu doğrultuda bir değişim için ise Çin’in, Uygur meselesine yaklaşımını belirleyen dar güvenlik paradigmasının ürettiği gittikçe ağırlaşacak maliyetleri fark etmesi gerekiyor. Devlet eliyle asimilasyonu öngörürken temel kimlik değerleriyle ilgili özgürlükleri tahdit eden politikalar, gelecek dönemde Çin açısından iki temel sebeple ciddi sorunlar üretecektir. Bunlardan ilki, “Bir Kuşak, Bir Yol” projesinin mantığıyla ilgilidir. Çin, bu projeyi “yeni bir küreselleşme” anlayışı şeklinde takdim etmektedir. Eğer öyleyse, yeni bir küreselleşme sürecine hayat verme iddiasındaki güç, güvenlik vizyonunu tasarlarken ilişkiye geçeceği dünyalardaki kamuoyunu da dikkate almak durumundadır. Yalnızca sınırlarını ve içerdeki asayişini korumayı hedefleyen, bunun için de zora dayalı yöntemleri yaygın biçimde kullanan bir Pekin görüntüsü, Çin’in küresel imajını da riske atacaktır. Gelecekte Türk ve İslam dünyasından Çin’e doğru bakanlar Doğu Türkistan’da yeni bir “Filistin” görürlerse, “Çin tarzı küreselleşme” ile yalnızca Ortadoğu’ya değil, genel olarak dünyaya takdime çalışılacak mesajlar hızla itibarsızlaşacaklardır.

Farklı bir küreselleşme dönemine/tarzına liderlik iddiası, pek çok meselede yarınlara için yeni sayfalar açma, yeni başlangıçlar yapma imkan ve ihtiyacını Pekin’in önüne koyuyor. Böyle bir kavşağın ardından Uygurların baskıcı asimilasyon politikalarına muhatap olmaları, Çin’i dışarda sıkıntıya sokacağı gibi, içerde de daha güvenli kılmayacaktır. Öncelikle, farklı coğrafyalarda yaşayan Türk-İslam topluluklarının geçtiğimiz yüzyılda maruz kaldıkları deneyimler, zora dayalı asimilasyon politikalarının kimlik deformasyonu üretebildiğini, planlanan nihai hedeflerine ise ulaşamadığını gösteriyor. Terörizmle bağlantılı güncel tartışmalar da başarısız kimlik mühendisliğinin doğurabileceği vahim sonuçlara dikkatimizi çekiyor.

Özellikle Avrupa’da, DAES, el-Kaide vb. örgütlerin militanlarına ait biyografiler üzerinde yapılan çalışmalar, şu gerçeği önümüze koyuyor. Radikalleşerek bu örgütlere katılanların çoğu, içinden çıktıkları geleneksel müslüman toplumla bağları gevşemiş, ancak Batı kültürüne de tam anlamıyla adapte olamamış, arada kalmış gençlerden oluşuyor. Bu arada kalmışlık hali, radikalleşme için uygun bir psikolojik zemin meydana getirmekte. Radikalleşmeye hazır hale gelen gençler ise kendilerine uygun mesajları veren örgütleri bulmaktalar. Dolayısıyla, radikalleşmeyi geleneksel müslüman kültürler üretmemekte, bunların asimilasyonunu hedefleyen başarısız projelerin geride bıraktığı tahribat, radikalleşmenin önünü açmaktadır (Roy, 2017). Bu yüzden, Çin’in karşısındaki büyük tarihi kavşaktan dönerken Uygur Türklerine yönelik politikalarında yapacağı yanlış tercihler, radikalleşmeyi engellemek bir tarafa daha fazla önünü açacak sonuçlar doğurmaya gebe .

Çin’in iç istikrarını korurken Türk Kuşağı üzerinden Avrupa ve Ortadoğu’ya güvenle ulaşmasını kolaylaştıracak bir Uygur politikası için yukarıda ana hatlarına işaret ettiğimiz gerçeklerin göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Bu doğrultuda başarılı bir ilk adım için Pekin, Uygurlara her an isyan edebilecek potansiyel ve sürekli bir tehdit nazarıyla bakmamalı, onları Çin’in artan refahının ve dünyaya sunacağı projenin ortakları olarak “yeniden tahayyül” edebilmelidir.

Sonuç

Çin'in görkemli toplantılar ve medya kampanyalarıyla dünyaya takdim edilen "Bir Kuşak, Bir Yol" projesi, ilan edilen hedeflerine erişilirse 21. yüzyılın ilk çeyreğinin en önemli girişimlerinden biri olmaya aday. Yalnızca Çin ve "Bir Kuşak, Bir Yol" üzerinde doğrudan yer alan ülkeler açısından değil, dünya düzeninin geneli bakımından da önemli sonuçlar doğurabilecek bu girişimin sebeplerinin ve muhtemel sonuçlarının çok yönlü olarak incelenmesi gerekiyor. Makalemizde, "Bir Kuşak, Bir Yol"un jeopolitik mantığı değerlendirilirken Türk Kuşağı'nın artan önemine de dikkat çekilmeye çalışıldı.

Çin'in Avrupa, Ortadoğu ve Afrika'yla bağlantılarını güçlendirecek bu girişimin farklı güzergahları, Pekin açısından değişen düzeylerde jeopolitik riskler içeriyor. Bunlar, "güç değişimi" ve "güç dengesi" kuramlarının genel teorik çerçeveleri ile aktüel dengeler ve eğilimler dikkate alınarak karşılaştırıldığında, ağırlıklı olarak Türk ve Müslüman nüfusla meskun "orta koridor"un, Çin'e orta ve uzun vadede önemli güvenlik avantajları sunabileceği görülüyor. Pekin'in "Türk kuşağı" ile uzun vadeli sağlıklı ilişkiler kurabilmesi için dikkate alması gerekenler listesinin üst sıralarında ise Uygur Türkleri'ne bakışın güvenliksizleştirilmesi meselesi yer alıyor.

Kaynakça

- Allison, G. (2017). *Destined for War: Can America and China Escape Thucydides's Trap?* Boston-New York: Houghton Mifflin Harcourt.
- Biddle, S. ve Oelrich, I. (2016). *Future Warfare in the Western Pacific: Chinese Antiaccess/Area Denial, U.S. AirSea Battle, and Command of the Commons in East Asia*. International Security. 41(1).
- Blackwill, R. D. ve Harris, J. M. (2016). *War by Other Means: Geoeconomics and Statecraft*. Harvard University Press.
- Brzezinski, Z., (2017). *How To Address Strategic Insecurity In A Turbulent Age*, The Huffington Post. http://www.huffingtonpost.com/entry/us-china-russia-relationships_us_586955db4b0de3a08f8e3e0
- Chan, S. (2007). *China. the US and the Power-Transition Theory: A Critique*, Routledge.
- Elleman, B., Kotkin, S. ve Schofield, C. (ed.) (2014). *Beijing's Power and China's Borders: Twenty Neighbors in Asia*, Routledge.
- Fidler, S. vd. (2017). *China's Xi Jinping Seizes Role as Leader on Globalization*. The Wall Street Journal. <http://www.wsj.com/articles/chinas-xi-jinping-defends-globalization-1484654899>
- Garver, J. W. (1988). *Chinese-Soviet Relations, 1937-1945: The Diplomacy of Chinese Nationalism*. Oxford University Press.
- Gaspers, J. (2016). *Germany Wants Europe to Help Shape China's Belt and Road Initiative*. The Diplomat. <http://thediplomat.com/2016/12/germany-wants-europe-to-help-shape-chinas-belt-and-road-initiative/>
- Hansen, R. (2017). *Trump, Merkel and the future of the transatlantic relationship*. The Globe and Mail. <https://www.theglobeandmail.com/news/world/trump-merkel-and-the-future-of-the-transatlantic-relationship/article35188239/>

- Higgins, A. (2017, July 25). *China and Russia Hold First Joint Naval Drill in the Baltic Sea*. The New York Times.
- Javed, F. ve Ahmed, A. (2016). *Gwadar Port: Regional Strategic and Economic Interests*. Defence Journal. 19(7).
- Kong, Z., (2016). *The Making of a Maritime Power: China's Challenges and Policy Responses*. Springer.
- Lai, D. (2011). *The United States and China in Power Transition*, Strategic Studies Institute. U.S. Army War College.
- Mirski, S., (2013). *Stranglehold: The Context, Conduct and Consequences of an American Naval Blockade of China*. Journal of Strategic Studies. 36(3).
- Okur, M. A. (2011). *Yeni Çağın Eşiğinden Avrasya'nın Kalbine Bakmak: Tarihten Geleceğe Orta Asya'nın Jeopolitiği Üzerine Değerlendirmeler*. Ankara.
- Organski, A.F.K. (1968). *World Politics*, Alfred A. Knopf.
- Paul, T. V. (ed.) (2016). *Accommodating Rising Powers: Past, Present and Future*, Cambridge University Press. UK.
- Twining, D. (2015). *Asia's New Triple Alliance*. Foreign Policy. <http://foreignpolicy.com/2015/02/24/asias-emerging-triple-alliance-india-china-japan-modi-obama/>
- Xiaoming, Z. ve Buzan, B. (2010). *Correspondence, Debating China's Peaceful Rise*. The Chinese Journal of International Politics. 3(4).

HALK İSLAMI VE KIZILBAŞLIK

Günel RAHİMLİ*

Öz

İslam dininin farklı şekillerde yorumlanmasından dolayı farklı tarikatlar ortaya çıkmıştır. Bu tarikatlaşma Moğollar döneminde daha da yaygınlaşmıştır ki, bunun da en önemli sebebi Moğol saldırıları nedeniyle insanların maddi varlıklarının talan edilmesinin yanında manevi olarak da zulümlere maruz kalmasıdır. Manevi yönden baskı altında kalan insanlar çareyi dinî tarikatlara daha da sıkı şekilde bağlanmakta görmüş ve bu yöneliş de yeni tarikatların ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Bu tarikatlar arasında Safiyüddin İshak Erdebili tarafından Güney Azerbaycan'ın Erdebil şehrinde temelleri atılan Safeviyye tarikatı kendi devletini kurabilmiş olması nedeniyle farklı bir yere sahiptir. Zamanla etki çevresini genişleten tarikat Şeyh Haydar'ın liderliğiyle beraber Kızılbaş tarikatı olarak ünlenmiş ve tarihte derin izler bırakmıştır. Genel olarak tarikata bağlananlar Halk İslamı'nın yaygın olduğu bölgelerde yaşayan ahali olmuş, özellikle Anadolu'da bu tarikatın şeyhleri büyük rağbet görmüştür. Böylece Kızılbaş tarikatı Anadolu'nun yarıgöçmen Türkleri arasında yayılabilmektedir. Halk İslamı'nın taşıyıcıları olan Türkmenlerin Kızılbaşlığa çok kolay bağlanmasının sebebi Kızılbaşlık ideolojisi ile Halk İslamı'nın prensiplerinin birbirine benzerliği olmuştur. Halk İslamı'na dayanan Kızılbaşlığın hâlen Anadolu'da yayılmış en önemli tarikatlarından biri olan Aleviliğin ecdadı olması nedeniyle konu günümüzde de güncelliğini muhafaza etmektedir. Bu sebeple makalede Halk İslamı, onun nereden kaynaklandığı ve temel prensipleri hakkında malumatlar yer almış ve Halk İslamı ile Kızılbaşlığın ortak yönleri araştırılmıştır. Makalenin sonuç bölümünde bu bağlılığın nedenleri tahlil edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Safeviyye tarikatı, Anadolu Türkmenleri, Halk İslamı, Kızılbaşlık

FOLK ISLAM AND KIZILBASHISM (RED HEADS)

Abstract

Different tariqas have emerged due to the diverse interpretation of Islam. This tariqa movement gained considerable strength in the Mongol era, because people were subjected to not only material but also spiritual persecution as a result of Mongolian raids. The spiritually oppressed people found the solution in belonging even tighter to religious orders, which led to the emergence of newer tariqas. Among these tariqas, the Safaviyya Tariqa, founded by Safiaddin Ishak Ardebili in the City of Ardabil, South Azerbaijan, has a special place as a tariqa as it founded its own State. Widening its influence over time, the tariqa became famous as the Kizilbash Tariqa with the leadership of Sheikh Haydar and left deep traces in history. In general, the people belonging to this tariqa were those living in the regions where the

* Doktora öğrencisi, Bakü Devlet Üniversitesi, Azerbaycan Tarihi Bölümü, gunelrahimli1@gmail.com

folk Islam was widespread. The sheikhs of this tariqa became popular especially in Anatolia. Thus, the Kizilbash Tariqa spread among the semi-migratory Turks of Anatolia. The reason why the Turkmen, the bearers of folk Islam, were committed to the Kizilbash Tariqa was the similarity between the Kizilbash ideology and the principles of folk Islam. This issue is still relevant because Kizilbashism, based on folk Islam, is an ancestor of Alevism, one of the most important tariqas in Anatolia. Thus, the article tries to provide information about folk Islam, its origins and basic principles, while exploring the common issues of folk Islam and Kizilbashism.

Keywords: *Safaviyya Tariqa, Turkmens of Anatolia, Folk Islam, Kizilbashism*

Giriş

Yüzyıllar öncesinden günümüze kadar kurulmuş tarikatlar çok olsa da sadece insanların güvenini kazanan ve bu güveni muhafaza etmesini bilen tarikatlar tarihte kalabilmiştir. 1300 yılında Şeyh Safiyüddin İshak tarafından temelleri atılan Safeviyye tarikatını uzun yıllar ayakta tutan, ona gönülden bağlı insanların olması ve tarikat liderlerinin bu güveni muhafaza edebilmiş olmasıdır. Böylesine güçlü bir bağlılıktan güç alan tarikat çevresinde çok sayıda taraftar toplayarak zamanının büyük bir güç sahibine dönüşebilmiştir. Daha sonralar Kızılbaş olarak ünlenen bu tarikat, elde ettiği bu bağlılıktan yola çıkarak 2 asırdan daha uzun süre büyük devletlerin hesaplaşmak zorunda kaldığı güçlü Safeviler devletini kurabilmiştir. Kızılbaşlık kelimesi Safevilikle aynı anlamda kullanılmakla beraber tarikat üyelerine Kızılbaşlar denmiş ve hatta Safevi devleti de bazı kaynaklarda “devlet-i Kızılbaşan” yani Kızılbaş devleti olarak geçmiştir. Kızılbaşların İslam’ı yorumlama ve uygulama şekilleri İslam’ın buyurdıklarından farklıydı. Kızılbaşlık tarikatı Halk İslamı olarak adlandırdığımız İslam anlayışına daha yakındı. Tarikat liderleri de bu yakınlığı kullanarak Halk İslamının taşıyıcılarını çok kısa zamanda Safeviyye tarikatının müridlerine çevirebilmiştir. Günümüzde bile temelini eski Kızılbaşlık’tan alan tarikatların olması bu ideolojinin ne kadar etkili ve güçlü olduğunu göstermektedir. İslam’a güçlü baskı ve saldırıların olduğu günümüzde Kızılbaşlık gibi farklı İslami görüşlerin araştırılması çok önemlidir. Şöyle ki, bu gibi konuları bilimsel yönden araştırarak belki de İslam’a yönelik yanlış fikirlerin önüne geçebiliriz.

1. HALK İSLAMI VE ANADOLU TÜRKMENLERİ

Kızılbaş-Safeviliğin başkentinin Güney Azerbaycan’ın Erdebil şehri olmasına rağmen tarikat daha çok Anadolu’da rağbet görmüş ve bu bölgenin yarıgöçmen Türkmen obaları arasında yayılmıştır. Bunun sebebi de Anadolu’daki Türkmen ailelerinin İslam’ı anlama ve yaşama şekilleri ile Safeviyye tarikatının İslam’ı yorumlama şeklinde yakınlığın olmasıdır. Anadolu’da yaşayan Türkmenler Kur’an ve hadislere inanmanın yanısıra kalben inandıkları eski inançlarını da muhafaza etmekteydiler. İrana Melikoff ve Ahmet Yaşar Ocak bu durumu Halk İslamı olarak tanımlamakta ve izah etmekte (Melikoff, 1993; 2011; Ocak, 1996). Benzer şekilde Avrupa kaynakları da bunu “Folk İslam”, “Heterodoc İslam” olarak not etmiştir (Newman, 2006). Bu yüzden eğer Kızılbaş ideolojisini konuşacaksak mutlaka Halk

İslamı konusunu ayrıntılı olarak izah etmeliyiz. Zira Kızılbaş ideolojisinin temelini bu Halk İslamı oluşturmaktadır.

İslam'ın içinde yer alan Halk İslamı görüşü resmi İslam'dan farklıydı. Şöyle ki, resmi İslam anlayışında Kur'an ve sünnete dayanan ilkeler çerçevesinde İslam'ı anlayıp uygularken, Halk İslamı'nın taşıyıcıları İslam'ı kabul ettikleri hâlde onun kurallarını sosyal yaşamlarında tam olarak uygulamamaktaydı. Bu onların hem eski inançlarından tam olarak vazgeçememeleri, hem de İslam'ı derinden bilmemeleri ile de alakalıydı. Göçebe hayata bağlı Türkmenlerin sürekli hareket halinde olduklarından herhangi bir İslam âliminden ders alma veya mektep ve medresede İslam'ı öğrenme şansları yoktu. Bu nedenle de onlar İslam kurallarını detaylı bilmemekte ve İslam'ı kendi anladıkları gibi yaşamaktaydılar. "Heterodoks İslam" veya "Halk İslamı"nın temsilcileri olan Anadolu'nun yarıgöçmen Türkmen aileleri Moğol saldırıları döneminde Orta Asya'dan buralara kadar gelmiş ve Selçuklu sınırları dahilinde yaşamaya başlamışlar. Bu topraklara geldikten sonra ise yarıgöçmen hayat tarzına geçmişler.

Günümüzde resmi İslam'ın öğrenilmesinin daha kolay ve ulaşılabilir olmasına ve neredeyse tüm Müslümanların bu bilgilerden haberdar olmasına rağmen Kur'an ve sünnete dayanan İslam anlayışının yanısıra Halk İslamı da hâlen güncelliğini muhafaza etmektedir. Şunu da belirtmeliyiz ki, Heterodoks İslamı ifadesi hâlen Türkiye'de Alevi-Bektaşî topluluklarınca kabul gören İslami fikir tarzıdır. Tam da bu noktada dikkat etmemiz gereken bir konu var, bazı araştırmacılar şehirli İslam'ını Sünni, köylü ve göçmen İslamını ise heterodoks olarak tanımlarlar. Bu görüşü tam olarak doğru kabul etmek mümkün değil. Zira kaynaklara baktığımız zaman çok sayıda Halk İslamı'na bağlı Sünni kitleler olduğunu görebiliriz.

"Heterodoks İslam" tanımı ilk defa Fuad Köprülü tarafından kapsamlı olarak araştırılmıştır. Fuad Köprülü Osmanlıda Kızılbaşlar için kullanılan "rafizi" kelimesini sert bir ifade olması nedeniyle kullanmamış, onun yerine bazen heterodoks bazen de batını tanımlarını tercih etmiştir. O, Horasan'ın önemli tasavvuf merkezlerinden biri olduğunu ve göçebe Türkler arasında İslam'a farklı bakış açılarının geliştiğini not etmiştir (1976:17-18). Fakat Köprülü heterodoks ifadesinin İslami yönlerinin ne olduğunu ve politik, sosyolojik ve ideolojik özelliklerini yeterince açıklamamıştır.

Bu konunun önemli araştırmacılarından biri de İrene Melikoff'tur. O, heterodoks İslam'ın hem Orta Asyadaki köklerini hem de Orta Doğudaki mistik kültürlerle ilişkisini araştırmıştır. İrene Melikoff bu göçmen Türkmenlerin inancını "İslamlaşmış Şamanizm" olarak da izah etmektedir. Melikoff bu inancı eski inancılarını muhafaza ederek Hıristiyanlığı kabul etmiş; yerli Amerikalıların inancına benzetmektedir (Melikoff, 2011:20). O, Halk İslamı'na inananlar için şunları yazıyor: onların meşitleri yoktur, beş vakit namaz kılmıyorlar, oruç tutmuyorlar, içki yasağına uymuyorlar, kadınlarının başları kapalı değil, kutlamalara erkeklerle beraber katılırlar. Genellikle tek bir kadınla evlenirler (Melikoff, 2011:20-21). Tüm bu özellikleri dolayısıyla Sünni hanefiler tarafından aşağılanan bu insanlar kendilerini mağdur görür ve inançlarını gizli, uzak yerlerde ve geceleri yaşamaya başlarlar. İrene Melikoff'un anlattığı bu konuları aynı şekilde Fuad Köprülü de aktarmaktadır.

Köprülü şöyle yazıyor: Göçebe Türkler İslam'ı kabul etseler de eski dini inançları Şamanizm'den kalan alışkanlıklarını da muhafaza etmişlerdir. Şöyle ki, İslamı kabul ettikten sonra da kadınlar dinî törenlere tıpkı şaman toplantılarında olduğu gibi erkeklerle beraber iştirak ederlerdi. Fakat burada şamanların duaları yerine kendi öz dillerinde tasavvufi ilahiler dinlenirdi. Türk sufizmiyle ilgili bilgilerimiz arttıkça daha bir çok uygulamanın Türklerin eski inançlarıyla ilgili olduğunu ve aslında eski inançla ilgili alışkanlıkların İslamlaştırılarak devam ettirildiğini görmekteyiz (1996:2). Anton Jozef Dierl Orta Asya'dan batıya taşınan Türkmenler hakkında şöyle yazıyor: Onların İslamı tercih etmeleri çok uzun sürmedi. Fakat onların kabul ettiği din katı ve cansız ortodoks İslam değildi. Onların benimsediği İslamiyet Araik-Şamanist unsurlarla ve fantazilerle zengin, canlı ve elastik bir dervişlikti. Bu dervişliklerden sadece biri (Kızılbaşlık) şeriatin kurallarıyla ve Ortodoksluğun mekruh saydıklarıyla ters düşmüştür (1991:32-33). Mehmet Eröz ise bu konuyu şöyle anlatıyor: Şamanizmden ayrılarak müslümanlığı kabul eden Türkler arasında bu yeni din farklı algılanıyordu. Şehir merkezlerinde tüm şartlarıyla kabul edilip uygulanan İslam dini, eski gelenek ve göreneklerini hâlâ bırakamamış olan göçmen Türk obalarında eski dinî inançlarıyla yoğrularak kabul edilmekteydi (1976:141).

Halk İslamı'nın şamanizm izleri taşımasında Moğolların da etkisi çok önemlidir. Şöyle ki, Moğollar batıya doğru yürürken Şamanizm'e inanırdı. Onların sarayında Şamanlar olurdu. Hatta Moğol kökenli İlhanlı hükümdarlarının İslam'ı kabul etmesinden sonra da şamanlar faaliyyetlerini sürdürmüştür (Blochet, 1925-1926:70-71). Bu da İslamı kabul etmiş göçmen Türklerin Şamanizm'in bazı özelliklerini benimsemiş olabileceğinin işaretidir. Zeki Velidi Togan Türklerle Moğollar arasında yakınlaşmayı Türk sufi dervişlerinin faaliyyetiyle açıklamaktadır. O, sufilerin davul çalıp, şiir söylemelerinin Şaman "kam"larının ayinleri ile neredeyse aynı olduğunu, Moğol hükümdarlarının bu Türk dervişlerini kendi saflarına kabul ettiğini yazıyor (1981:267). Faruk Sümer, Orhon Abidelerine istinaden Göktürk hakanı Gültekin'in ölümü sonrası Türklerin saçlarını, kulaklarını keserek, gözlerinden kanlı yaşlar akıtarak günlerce ağır yaslar tuttuğunu yazıyor. Faruk Sümer'e göre bu merasim Şiilemiş Türklerin Muharrem ayının onuncu günü İmam Hüseyin'in şehid oluşuyla ilgili yapılan merasimin aynısıdır (1976:17). Sümer'in bu tespitinin doğru olabileceğini düşünmekteyiz. Bu merasimlerin dayanağı Türklerin eski inançları olabilir. Fakat bugün İran devleti de böyle merasimleri kendi siyasi amaçları için kullanmaktadır. Halbuki eskiden bu gibi merasimleri Türkler kendi kahramanına saygısını ve sevgisini göstermek amacıyla yapardı. Şunu da belirtmekte fayda var, şahsiyetlere aşırı sevgi göstermek Türklerin hiç değışmeyen özelliklerindedir. Zira Türkler bu alışkanlığını hâlen devam ettirmektedir.

Safeviler döneminde hükümdar oğullarının lalasıyla beraber dedeleri de vardı. Dede ünvanı taşıyan kişiler Moğolların meşhur kam ve şamanları gibi insanların dinî görüşlerini etkilemekte olduklarından çok önemlilerdi (Sümer, 1976:7). Burada şunu da not edelim, Moğolların bir kısmının İslamlaşmış Türklerin etkisiyle müslümanlığı kabul ettiği de bilinmektedir. Zeki Velidi Togan eserinde kaynaklara dayanarak şunları not ediyor, Coçu-Ulusunda Berke Han'ın ve başkumandanı şehzade Nogay'ın müslüman olması ve Hülegü ile savaşları kazanmaları hilafet için alınan

bir intikam ve İslamiyet'in zaferi gibi telakki olunmuştur. Bu münasebetle komşu müslüman ülkelerinden, Horasan'dan ve Anadolu'dan Berke ve Nogay'ın ülkesine gaziler gitmiş, Azerbaycan'dan Erdebil Şeyhi Safiyüddin Erdebili kendi müridleriyle birlikte Deşti Kıpçak ve Kırım'a gidip irşadatta bulunmuştur (1981:268).

Şunu kesin olarak söyleyebiliriz, bahsettiğimiz dönemde göçmen Türkler ne İslami kuralları tam olarak kabul etmiş, ne de kendi eski inançlarından tamamen uzaklaşabilmişler. Bu Türkmen grupları İslam'ı Kur'an ve sünnete uygun olarak kabul edinceğe kadar eski inançlarıyla beraber yaşamışlar. Ahmet Yaşar Ocak tüm zamanlarda Türklerin kabul ettiği dinlere eski inançlarını da katarak İslam'a kadar geldiklerini yazıyor. 10. yüzyılda İslam bu göçmen Türkmenlere kadar ulaştığı zaman onlar İslam'ı mevcut hayat tarzlarına uygun olarak kulaktan dolma bir kültürle yaşamışlar. Eski kamlar, yeni ozanlar, derviş ve şeyhler olmuşlar (2016:81). Tarihiç heteredoks İslam'ın 3 boyutunu anlatır:

1. Siyasi boyut: Sünni İslam Türk tarihinde genellikle devletin, siyasi otoritenin resmi tercihi oluşturmuştur (Tek istisna Safevi devletidir.). Oysa Heteredoks İslam, genellikle bu siyasi otoriteyle uyuşamayan sosyal çevrelerin ideolojisini teşkil eden "paralel İslam" konumundadır. Yani heteredoks İslam sosyal zıtlaşmayı da belirler.
2. Sosyal boyut: Sünni İslam genellikle yerleşik çevrelerin dinî tercihiyken heteredoks İslamı göçmen ve yarıgöçmen çevrelerin dinî tercihi olmuştur.
3. Teolojik boyut: Sünni İslam Kur'an ve sünnet temeline dayanarak gelişmiş, sistematik ve yazıya geçmiş bir teoloji ortaya koymuştur. Buna karşılık Heteredoks İslam ise sistematik olmayan, mitolojik, sözlü bir teoloji veya inanç oluşturmuştur. Bu İslam anlayışı mistik ve tasavvufi bir özelliğe sahiptir (Ocak, 1996:17-18).

Avrupalı tarihçi Hans Roemer ise gerçek Halk İslamı'nı mucizelere inanma, kahinlik, düşünce ilmi, evliyalarca kutsallaştırılma, popüler hac merkezleri ve çeşitli ve farklı mistik tecrübeleri içinde birleştiren büyük tarikatlar olarak izah etmiştir (2006:6). Şunu da unutmamalıyız ki, heteredoks İslam dediğimiz şey tarih boyu İslam'ı kabul etmiş farklı dinî, etnik ve kültürel özelliklere sahip halkların kendi köklerinden gelen bazı inanç ve mitolojik düşüncelerin etkisiyle İslam'ı farklı anlamları ve izah etmesi ile ortaya çıkmıştır.

Halk İslamı sözlü kültüre dayanması nedeniyle göçebe Türkler arasında yaygındı. Yerleşik Türklerde medrese eğitiminin olması Kur'an ve hadislerin doğru öğretilip İslami kurallara uyulmasını sağlamaktaydı. Göçebe Türklerin ise daima hareket hâlinde olmaları sebebiyle İslam'ın temel kuralları konularında bile bilgileri yüzeyseldi. İslam'la ilgili bilgileri duyduklarıyla sınırlıydı. Bu da onların eski inançlarından tam olarak uzaklaşamamalarının en önemli nedeniydi. Prof. Ahmet Turan ve Harun Yıldız'ın beraber hazırladıkları "Tarihten günümüze Anadolu Aleviliği" makalesine göre göçebe Türkler İslam dinini tam olarak bilmiyorlardı ve yaşam tarzlarından dolayı kitabı (Kur'an'ı) tam olarak öğrenme ve yaşama şansları yoktu. İslam'ı gerçekten samimi olarak kabul etmiş olan bu kesim onu gerçek manada

öğrenememesi dolayısıyla doğal olarak İslami inançları ile beraber eski dinî geleneklerini de devam ettirmek durumunda kalmıştı. Dolayısıyla bu kitlelerin müslümanlığı, dinin kurallarını yerine getirmekten uzak, eski inanç ve ritüellerinin ön planda olduğu bir halk müslümanlığı idi (2008:14). Faruk Sümer ise medresenin etkisinden uzak kalan göçebe Türkmenlerin büyük bir kısmının yüzeysel bir İslam bilgisi altında Orta Asya'dan getirdikleri eski dinî geleneklerini sürdürmekte olduğunu yazıyor (1976:7) .

Tüm bu bilgilere dayanarak şunu söyleyebiliriz, Safeviyye tarikatı İslam hakkındaki bilgileri yüzeysel olan bu kesimi hedeflerine yönlendirmekte zorlanmadı ve göçebe Türkmenlerin desteğini alabildi. Onları tek bir isimle - Kızılbaşlar olarak kendi çevresinde toplayabildi.

2. KIZILBAŞLIK

Safeviyye tarikatının sufi-derviş tarikatı olarak ortaya çıktığını biliyoruz. Fakat şeyhlikten şahlığa yürüyen tarikatın daha sonra İsmail'in liderliğinde şia prensiplerine dayanan bir devlete çevrildiğini görüyoruz. Peki ne oldu da, sufi-derviş tarikatı olarak kurulan bu tarikat Şiiliğe kaydı?

Bu konuyu tam olarak netleştirmek zordur. Safeviyye tarikatının Şiiliğe ne zaman kaymaya başladığı konusunda araştırmacıların farklı görüşleri mevcuttur.

Bazı tarihçilere göre Safeviyye tarikatının Şiiliğe yönelişi Hâce Ali'yle başlar. Örneğin, Mehmet Saray "Türk-İran ilişkilerinde Şiiliğin Rolü" adlı kitabında, Şeyh Safi ve oğlu Sadreddin döneminde tarikatın Sünni mezhebi çerçevesinde faaliyette bulunduğunu, zamanla Şiiliğe yöneldiğini ve Hâce Ali döneminde tam olarak Şiiliğin tebliğ olduğunu yazıyor (1990:11). Yıldırım Karadeniz de bu görüşü savunarak, başlangıçta Sünni cereyan olarak ortaya çıkan tarikatın Moğolların ve Teymurilerin himayesinde Şiiliğe yönelerek yayıldığını yazıyor (2014:33). Avrupa âlimlerinden Edward Browne (1928:19), Walter Hinz (1992:15), Alessandro Bausani (1971:136)'de tarikatın Şiileşmesinin Hâce Ali'nin şeyhliği döneminde başladığını yazıyorlar. Fakat günümüz araştırmacılarından Doğan Kaplan bu görüşü kabul etmiyor, Hâce Ali ile aynı dönemde yaşamış Sünnilik konusunda çok hassas olan meşhur hadisçi İbn Hacer el Esgeraninin Hâce Ali hakkında olumlu görüşlerini örnek göstererek Hâce Ali döneminde Şiileşmenin başlayamayacağı görüşünü savunuyor (2008:184). Dönemin araştırmacıları olan Azerbaycan tarihçileri Oktay Efendiyev (1993) ve Süleyman Aliyarlı'nın (2008) ise Şiiliğin Safeviyye tarikatının temel ideolojisine çevrilmesinin Şeyh Cüneyd'le başladığını savunduklarını özellikle not etmek istiyorum.

Tarikatın içinde Şiilik eğilimlerinin ani bir kararla ortaya çıkmadığını düşünüyoruz. Tarikatın içinde en başından Hazreti Ali sevgisi olmuştur. Hatta tarikatın içinde tüm mezheplerden müridlerin olmasının da tarikatın daha sonra yönünün değişmesinde etkili olduğunu düşünmekteyiz. Fakat Şiiliğe yönelme ve Ehli Beyt sevgisi aleni olarak Şeyh Cüneydle deklare edilmiştir. Şeyh Cüneyd öncesinde Safeviyye tarikatında Şii fikirler olmuşsa bile, gizli olmuştur. Cüneyd ise Anadolu'da olduğu zaman kendi görüşlerini açık bir şekilde ortaya koymuştur. Peki bu bölgelerde Safeviler öncesinde Şiilik var mıydı? Bu soru da izaha muhtaçtır.

Öncelikle şunu belirtelim, Safeviler öncesinde Azerbaycan ve İran'da Sünnilik yaygındı. Şiiliğin buralarda resmi mezheb olarak kabul görmesi ilk defa 10.yüzyılda, Büheyviler döneminde olmuştur. Daha sonra Selçukluların gelişiyle bu bölgede Sünnilik ağır basmaya başlamıştır. Yalnız, İlhanlı hükümdarlarından bazılarının Şiiliği tebliğ etmesiyle buralarda Şiilik taraftarları çoğalmaya başlamıştır ama yine de çoğu bölgelelerde Sünnilik ağır basmıştır. 16.yüzyılın başlarında Gilan ve Mazandaran hariç bölgenin neredeyse tamamı Sünnidir (Kaplan, 2008:189). Petruşevski'nin yazdıklarından bu dönemde İran'ın özellikle kırsal kesimlerde yaşayan insanların çoğunun Şiiler olduğunu, fakat bunu sakladıkları için resmi olarak Sünni olarak bilindiklerini anlıyoruz (1945:303). Yazar bunun yanısıra 14-15.yüzyılda Şiiliğin sadece Azerbaycan'da değil, İran, Arap-İraki, Suriye ve Küçük Asya'da da yayılmaya başladığının bilgisini veriyor. Bu dönemde imamiyye Şiileri daha çok ün yapmışlar. Onları mutedil Şiilerin temsilcileri olarak kabul edebiliriz. Bu Şiilik aslında Sünnilikten çok uzak değildir (Petruşevski,1994:97).

Bazı araştırmacılar tasavvuf ve Şiilik arasında paralellik olduğunu düşünmektedirler. Örneğin, Avrupa tarihçisi hakiki Şiilik tasavvuttur ve aynı şekilde hakiki tasavvuf da Şiilikten başka bir şey değildir, diyor (Mazzaoui, 2008:83). Petruşevski de bu görüşü savunarak İrandaki Şii hareketinin tasavvufi bir özelliğinin olduğunu, Şiilik ve mistisizmin beraber olduğunu yazıyor. Ayrıca, Petruşevski'ye göre, Moğol baskılarından bıkan kitleler itiraz olarak Şiilikle benzer olan sufizmde kendilerini ifade etmişler (1945:302). Mustafa Kara ise bu benzerliğin hangi konularda olduğunu kesinleştirerek, şiilik-tasavvuf bağlantısında imamın masum olması, velinin koruyucu (mahfuz) olması, kabirlerin kutsallaştırılması, hürufiye ve ikilik anlayışı, ayet ve hadisleri tevil etmek, imamlara ve şeyhlere kesin bağlılık, mehdilik, ilmin kaynağı anlayışı, ehli beyte aşırı sevgi, imamet-velayet gibi konuların şiilik ve sufulikte aynı görüşler olduğunu söylüyor (1922:243-244). Saffet Sarıkaya sufi tasavvufunda Ehli Beyt'e ve Hazreti Ali'ye sevginin yanısıra, diğer sahabelere de saygıyla yaklaşılması nedeniyle bunu "tasavvufi Şiilik" olarak tanımlıyor ve siyasi Şiilikten ayırıyor (2016:184).Bu araştırmalar bahsedilen dönemde tasavvuf ve Şiiliğin ne kadar iç-içe olduğunu gösteriyor. Tasavvufla Şiiliği birleştiren en önemli konulardan biri de Mehdiliktir. Heteredoks İslam'a göre son imam Mehdi ölmemiş, göklere yükselmiş ve adaleti sağlamak için geri dönecektir (The Cambridge History of Iran, 1986:295). Buna inananlar her zaman adaletli bir kurtarıcı arayışında olurlar. Bu inanışın Safevilerin şeyhlikten şahlığa giden yolda çok önemli bir yerinin olduğunu özellikle belirtmeliyiz. Savory kızılbaşların Safevi şahlarını, özellikle de Şah İsmail'i Mehdi olarak gördüklerini ve buna inanarak mücadeleye girdiklerini yazıyor (Savory, 1970:767). Safevilere zaferi belki de bu inanmışlık getirmiştir.

Tasavvuf ve Şiilikte olan diğer ortak konu Sünnilikte olmayan imamet anlayışıdır. Bu anlayışın da Safeviler devletinin kurulmasında özel bir yerinin olduğu bilinmektedir. Şiilere göre imamlar da peygamberler gibi günahsızdırlar, hiç günah işlemezler. Onlar da sınırsız bilgiye sahiptirler ve bu bilgiler de vahiy yoluyla gelmiştir. Bundan dolayı imamlara itaat mecburidir. Böyle bir ideolojiyle yoğrulan Kızılbaşlar İsmaili liderliğinin yanısıra hem de imam olarak görüyor ve onun emir-

lerini sorgu-sualsiz itaat ederlerdi. Hatta bazılarına göre Şah İsmail peygamber, bazılarına göre ise tanrının yer yüzündeki bir yansıması olarak kabul görürdü (Dalçıran, 2002:83). Şah İsmail de kendi siirlerinde bu özellikleri taşıdığını anlatıyor.

Allah Allah deyin gaziler
Gaziler dini şah menem
Karşu gelin, Secde kilun,
Gaziler dini şah menem,
Murtaza Ali Zatluyum (Aslanoğlu,1992).

Anadolu'ya gelen Cüneyd de bu benzerlikten ustaca yararlanmış ve Türkmen aşiretlerini kendi çevresine toplayabilmiştir. Fakat Cüneyd'in Anadolu'ya geldiği dönemde Şii olup olmadığı tam olarak bilinmemektedir (Sümer,1976:10). Cüneyd liderliğinde yukarıda bahsettiğimiz özellikleri içinde barındıran Kızılbaş ideolojisi neredeyse tam şeklini alır. Fakat tarikatın çevresinde toplanan ve bu ideolojiye sıkı bağlı olan topluluğun Kızılbaş ismini alması Şeyh Cüneydden sonra Safeviyye şeyhi olan Şeyh Haydar'ın adı ile bağlıdır. Girişte de belirttiğimiz gibi Safeviler devletin kuruluşunda benzersiz hizmetleri olan Kızılbaşlar Safevilikle öylesine özdeşleşmiş olacak ki, bazı kaynaklarda ve yazışmalarda devletin adı "Devlet-i Kızılbaş" olarak geçmiştir (Veliyeva, 2015:338). Şunu net olarak söyleyebiliriz ki, Safeviyye tarikatında Şiiilik prensiplerini ortaya koyan Şeyh Cüneyd olsa bile bu prensiplerin genel sınırlarını çizen Şeyh Haydar olmuştur.

Kızılbaş isminin ilk defa kullanılması da Şeyh Haydar'la bağlıdır. Bu konuda bilgi veren dönemin meşhur tarihçisi İsgender Bey Münşi, bir gece Şeyh Haydar'ın sonradan gerçeğe dönüşen bir rüya gördüğünü yazıyor. Rüyasında gaipten haber getirenler ondan iki imam alameti olarak 12 dilimli kırmızı takkeyle kendi taraftarlarının başını süslemesini istiyorlar. Bu rüyayı gören Şeyh o zamanlar yaygın olarak kullanılan Türkmen şapkasını on iki dilimli "Haydar takkesiyle ("tereke-i Haydari") değiştirir. Şeyhin peşinden giden ve ona itaat eden adamları da onun kararına uyuyorlar. Kısa sürede hanedanın tüm üyeleri o değerli takkeyi taşımakla herkesten seçilirler ve böylece "Kızılbaş" olarak ünlenirler (Münşi, 2010:69). Savory Haydarın bu kararının Uzun Hasan tarafından da desteklendiğini yazıyor (1980:243). Tarihçi Wolter Hinz bu konuyla ilgili olarak, peygamberle kan bağı olması sebebiyle sadece 12 imam onun selefleri sayıldığından adlarının 12 dilimin üzerine işlendiğini yazıyor (1992:65). Minorski ise bu takkeye "Tac-i Saadet" denildiğini aktarıyor (1940-1942:1037).

Toplum içinde insanların giyim kuşamlarına göre ayırt edilmesi eski geleneklerde de vardır. Aynı dönemde Avrupa'dan gelen seyyahların ve elçilerin yazılarında da doğudaki toplumlara giyimlerine göre adlar verilmiştir. Hatta Venedik elçilerinin raporlarında da Safevi elçileri "Della Testa Rossa"- yani Kızılbaş olarak aktarılmıştır. Osmanlı tarihçisi Müneccimbaşı Şeyh Haydar'ın Şirvan üzerine yürürken askerlerinin başına kırmızı sarıklar bağlaması nedeniyle onlara Kızılbaşlar dendiğini aktarıyor (1940:181). Ayrıca, on iki dilimli kırmızı takkelerin Safevilerden önce başka sufi derviş tarikatları tarafından kullanıldığı da bilinmektedir. Yani bu takkeyi ilk kullanan Şeyh Haydar olmamış, o, sadece daha öncesinden de kullanılan bu

takkeye yeni bir şekil vererek müridlerinden bu takkeleri kullanmalarını istemiştir. Safevilerden önce Bektaşiler ve Neymetullahiler de benzer takkeleri kullanmıştır (Floor, 2001:129).

Enver Behnan Şapolyoya göre Kızılbaş teriminin geçmişi ayinleri yönetirken başlarına kırmızı şapka takan şamanlara dayanıyor. Günümüzde de alevilerin (eski adıyla Kızılbaşlar) dede dedikleri liderler Alevi törenlerinde kırmızı külah takıyorlar (1964:255). Kırmızı külah konusunun menşeyinin Türkmenlerle ilgili olması ihtimali gerçekten çok yüksektir. Kırmızı takke konusunda Noyan ise farklı görüşe sahip. Onun yazdığına göre Osmanlılar ağ takke Türkmenler ise kırmızı takke kullanmışlar. Haydar kalesinin fethi sırasında Hazreti Ali'nin de başında kırmızı atkı varmış. Uhud savaşında Hazreti Muhammed'in yakın koruması Ebu Dukane de başını kırmızı çalmayla kapatmışmış. Eski Türkler de ölmeğe gitmek anlamında savaş sırasında başlarına kırmızı çalma takmışlar (Noyan, 1995:16-17).

Bazı araştırmacılar Kızılbaş teriminin menşeyinin kaynaklarda Zerrinkülah (Kızıl Külah) diye aktarılan, Safevilerin ecdadı sayılan Firuzşah'la bağlı olduğunu da yazmaktalar (Kaplan, 2008:87-88). Fakat bunun doğruluğunu ispat edecek hiçbir kaynak yoktur. Bu yüzden en gerçek görünen seçenek bunun sufi-Türkmen geleneklerinden kaynaklandığı olasılığıdır.

Kızılbaş adı tarihte Safevi müridlerinin adı olarak resmileşmiştir ve bu ad Safevi inancını ve on iki imamı temsil etmektedir. Mustafa Ekinci göre Şeyh Haydar müridlerine yeni bir üniforma bularak onları yeniden coşturmuştur. Zira onlar giydikleri bu takkeyle Erdebil Ocağı'na bağlılıklarını ifade etmiş ve bu aitlik duygusu onlara yeni bir manevi güç kazandırmıştır. Bu ad özellikle Şah İsmail'in işbaşına gelmesiyle meşhurlaşmaya başlamıştır. Erdebil Sufileri bu adı her zaman iltifatla, gururla taşımışlar (2002:100-101).

Adını kızıl külahtan alan Kızılbaş ideolojisinin Safeviler devletinin kurulmasında hizmetleri büyüktür. Hasan Onat Kızılbaşlığı Türk tarihinin en önemli göç dalgalarının sonucu olarak ortaya çıkan, temelinde Türk kültürü, Vehdet'ül vücud fikrini benimseyen ve mezheb kaygısını sırtlanmayan, sufilik anlayışı ile yoğrulmuş müslümanlık ve güçlü Ehl-i Beyt sevgisi olan sosyal-siyasi farklılaşma hareketi olarak tanımlamaktadır (Onat, 2003:113). Anton Jozef Dierl ise Kızılbaşların İran-Pers tarikatlarına mensup olmadığını, ibadet dillerinin ve ilahilerinin bile Türkçe olduğunu, özetle Kızılbaşlığın Anadolu Aleviliğinin Azerbaycan kolu olduğunu yazıyor (1991:60). Onun görüşlerinin doğru olabileceğini belirtmekle beraber, Kızılbaşlığın 19. yüzyıl sonrası yeni adının Alevilik olduğunu söyleyebiliriz.

Kızılbaş kelimesi Safevi yanlılarının ortak adı olması nedeniyle Osmanlıda ve diğer Safevi aleyhtarları arasında olumsuz anlamda kullanılmış ve özellikle Sultan Selim zamanında Kızılbaşlara tepki keskinleşmiştir. Anadolu'da yaşayan Kızılbaş şair-derviş Pir Sultan Abdalın şiirlerine de bu konular yansımıştır.

Yezid oğlu bize Kızılbaş demiş
Bahçede açan gül de kırmızı,
İncime ey gönül, ne derler desinler,
Kitabı derc eden dil de kırmızı (Şapolyo, 1994:255).

Ayrıca bu dönemde Osmanlıda Kızılbaşlarla mücadelenin vacipliği konusunda risaleler yazılmış ve fetvalar verilmiştir. Söz konusu risale ve fetvalar bugün de Osmanlı arşivlerinde muhafaza edilmektedir. Örneğin:

1. Risale fi Tekfiri Kızılbaş. Küçük Kasım Nahçıvani. İstinsah tarihi:1507. Süleymaniye kütüphanesi Murad Molla bölümü no 1826, 298-301

2. Risale fi Hakkı Kızılbaş. Şemseddin Ahmed İbn Süleyman İbn Kamal paşa.

Osmanlı kaynaklarında ve tarih kitaplarında Kızılbaşlar için bazen rafizi, zındık, mühlid gibi aşağılayıcı ifadelerin de kullanıldığını görmekteyiz. Kelimeye yüklenen bu tür olumsuz anlamlar onun taşıyıcıları tarafından kullanılmasını da zorlaştırmıştır. Kızılbaşlık zamanla farklılaşmıştır. Bu farklılaşmanın temelinde Türklük ve Safevi taraftarlığı yatıyor .

Zamanla Kızılbaşların Safevi topraklarına taşınan kısmı Şia-imamiyye mezhebini tam olarak kabul ederek burada yaşamaya devam etmiş, Anadolu'da kalan kısmıysa Kızılbaş ideolojisine tam sadık kalmıştır. Hasan Onat, Sultan Selim ile Şah İsmail arasındaki mücadele sonrasında Osmanlı topraklarında yaşayan Türk boylarının Kızılbaş olarak büyük zorluklarla varlıklarını devam ettirdiğini, Safevi idaresi altındaki tüm bölgelerde yaşayan Kızılbaşların ise gerçek anlamda Şiileştiğini veya Şiileştirildiğini yazıyor (Onat, 2003:116).

Osmanlı topraklarında yaşayan Kızılbaşlara 19.yüzyıldan itibaren Alevi, yani Ali yanlıları denmeye başlanmıştır. Bunun nedeniyse yukarıda anlattığımız gibi Kızılbaş kelimesinin olumsuz anlamlarda kullanılması olmuştur. İrene Melikoff Kızılbaşların "asi, zındık" kelimeleriyle eşdeğer olarak kullanılan adlarını Aliyle, Aleviyle değiştirdiklerini yazıyor (2011:10). Günümüz Türkiye'sinde birçok mesele'nin halledildiğini alevilerin inançlarını rahatlıkla yaşayabildiklerini söyleyebiliriz.

Bugün Alevilerin temel buyruğunun "Şeyh Safi buyruğu" olması bile onların ne kadar Kızılbaş olduğunu söylemek için yeterlidir. Kızılbaşlık her ne kadar sözlü kültür örneği olsa da, onun yaşayan temsilcileri olan Aleviler yazılı kültür oluşturmaya başlamışlar bile. Buyruklar da Aleviliğin temel yazılı kaynaklarından olup, hangi düzeyde olursa olsun, her bir Alevi'nin çok değer verdiği özel eserlerdir.

Aleviler kendilerini Şii olarak görmezler ve bunun doğruluk payı da var. Çünkü müslümanlığı kabul ettikleri ilk dönemden başlayarak kalplerinde hep Ali sevgisi, Ehli Beyt sevgisi olmuştur. Cüneyd'le Erdebil tekkesinde on iki imam Şiiliğinin kabulü ve İsmail'le bunun resmileştirilmesine rağmen tarikata hizmet eden bazı Türkmenlerin eski sufi inançlarına bağlılığı devam etmiştir. Gerçekten de Safevi sınırları dahilindeki Kızılbaşlar sonradan tam olarak Şiileşse de, bu sınırların dışında kalanlar eski tasavvufu ilgili inançlarını tam muhafaza etmişlerdir.

Safevi sınırları dahilinde olup eski inançlarına hâlen devam eden bazı Kızılbaş topluluklarının bulunduğunu da belirtelim. İrene Melikoff İran Azerbaycan'ında (Güney Azerbaycan'da) Tebriz yakınlarında Kırklar veya Cehelten olarak bilinen topluluğun yaşadığını ve onların inançları ve gelenekleriyle Türkiye Alevileri ile aynı olduklarını yazıyor. Onlar Aliallahidirler, yani tüm Aleviler gibi Ali'nin ilahlaştırılmasına inanırlar. Bu Kırklar veya Ceheltenliler Türktürler (1993:34). Alialla-

hilikte Allah'ın insan oğlu üzerinde tecellisine inanılır. Onların düşüncesine göre İslam döneminde Ali Allah'ın görüntüsüne bürünmüştür. Bu inanış Safevi Kızılbaş'larında da vardı.

Türkiye'de hâlen bulunan Bektaşiliğin de temelini Kızılbaşlık olduğunu belirtmemiz lazım. İrene Melikoff Alevilikle Bektaşiliğin köklerinin aynı olduğunu yazıyor. Bektaşilik de bir halk sufiliği, 12, 13, 14., yüzyıllarda Orta Asya'dan Anadolu'ya gelen Türkmen boylarının inancıdır (2011:9). İrene Melikoff ayrıca Bektaşilerin zamanla düzenli bir tarikat kurarak yerleşik düzene geçtiklerini, ama bunun yanında Alevilerin eski geleneklerine sahip çıkarak değişmediklerini de not ediyor (2011:20). O, aynı zamanda bazılarının sonradan Bektaşi olduğunu, Alevi olmak içinse Alevi doğmak gerektiğini de hatırlatıyor (2011:21).

Sonuç

Halk İslamı'nın beğeni gördüğü Türkmen taifeleri arasında Kızılbaşlığın yayılması bu 2 anlayışın (Halk İslamı ve Kızılbaşlık) bir birine ne kadar yakın olduğunu gösteriyor. Güçlü Ali sevgisi, "on iki imam"a bağlılık, İslamı eski âdetlerle beraber yaşamak, İslam'ı kendi anlayabildiği şekilde uygulamak Halk İslamı ve Kızılbaşlığın ortak yanlarıydı. Anadolu'ya gelen Safevi Şeyhi Cüneyd bu benzerlikten yararlanarak Halk İslamı'nın taşıyıcıları olan Türkmenleri Safevi tarikatının etrafında daha da sıkı şekilde birleştirir. Tarikat etrafında toplanan Kızılbaşlar Safevilerin başarılarının sebebkarı olurlar. Halk İslamı'nın ve Kızılbaşlığın benzer özelliklerinden olan lidere bağlılık ve güven duygusu onları zaferlere götürmüştür. Kızılbaş'ların desteği ile 1501 yılında Şah İsmail'in liderliğinde Safeviler devleti kurulmuştur. Devletin kuruluşu sonrasında da Safevileri uzun süre ayakta tutan ve bölgede güçlü devlete çevrilmesindeki temel neden bu güven, inanma ve bağlılık prensibi olmuştur. Kızılbaşlar ise bu devletin idaresinde mühim vazifeler tutmuşlar. Fakat zaman içinde Kızılbaşlıkta farklı fikirler ortaya çıkmıştır. Safevi devletinin siyasi etkisi altındaki bölgelerde zamanla Kızılbaşlık Şiiliğe dönüşse de Kızılbaşların hepsi Şii olmamıştır. Osmanlı topraklarında yaşayan Kızılbaşlar ve hatta Azerbaycan ve İran topraklarında yaşayan Kızılbaş'ların bazıları inançlarını günümüze kadar taşıyabilmiştir. Bugün Türkiye'de yaşayan Aleviler, Güney Azerbaycan'da yaşayan Aliallahiler aynı Kızılbaşların devamıdır. Bu aslında çok doğal bir süreçtir. Zira zaman ve siyasi gelişmeler ideolojilere kendi etkisini hep göstermiştir. Sonuç olarak şunu da belirtmeliyiz ki, Kızılbaşlıkla şimdiki İran Şiiliğini aynı tutamayız. Doğrudur, şu anda İran'da ve Azerbaycan'da mevcut olan bu Şii inancının temelleri Kızılbaş ideolojisine dayanır. Fakat Kızılbaş ideolojisi ilk dönemde marjinal Şii tarikatı değildi. Kızılbaşlığın ilk dönemlerine ait önemli kaynaklarda şimdiki Şiilik'ten farklı olarak Hazreti Ali dışındaki Raşid Halifeler hakkında saygısız ifadeler göremiyoruz. Kaynaklarda Şeyh Safi'nin Raşid Halifeler'in hepsine saygı duyduğu not edilmiştir. Hatayi'nin şiirlerinde de diğer Raşid Halifeler hakkında olumsuz görüşlerin olmaması bunun göstergesidir. Ayrıca Hatayi'nin ve diğer Kızılbaş dervişlerinin şiirlerinde de Kızılbaşlığın marjinal Şiilik değil tasavvufi tarikat olduğunu görmemiz mümkündür. Bu şiirlerde insana yüksek değer verilmesi, "En-El Hakk"çılık ifadeleri açıkça verilmiştir.

Şiilikle benzer özelliklerinin olmasına rağmen, Kızılbaşlığı belli bir mezhebe bağlamak doğru değil. Kızılbaşlığın Halk İslamı'nın içinde özel yeri olan sufi tari-katı olduğu kanaatindeyiz.

Kaynakça

- Aliyarlı, S. (2009). *Azerbaycan tarihi*. Bakü: Çırac.
- Aslanoğlu, İ. (1992). Şah İsmayıl Hatayi (Divanı,Dehname,Nasihatname ve Anadolu Hataileri). İstanbul: Der yayımları.
- Bausani, A. (1971). *The Persians,(Nations of the World)*. New York: Maerin`s press.
- Bloch, E. (1925-1926). *La Conquete desEtats nestoriens de l'Asie Centrale par les Shi`ites. Revue de l'Orient chretien*. Vol 25. 1-131
- Browne, E. G. (1028). *A literary history of Persian, Modern Times*. Cambridge: Cambridge university press.
- Dalkıran, S. (2002). İran Safevi devletinin kuruluşuna Şii inanclarının etkisi ve Osmanlının İrana bakışı. Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 18. Sayı. 49-96.
- Dierl, A. J. (1991). *Anadolu Aleviliği*. (Çev. F. Yiğit). İstanbul: ANT yayımları.
- Efendiyev, O. (1993). *Azerbaycan Safeviler devleti*. Bakü: Azereşr.
- Ekinci, M. (2002). *Anadolu Aleviliğinin Tarihsel Arka Planı*. İstanbul: Beyan yayımları.
- Eröz, M. (1976). *Türkiye'de Alevilik ve Bektaşilik*. İstanbul: Ötüken.
- Floor, W. (2001). *Safavid Government Institutions*. California: Mazda Publishers.
- Hinz, W. (1992). *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*. (Çev. T. Bryıkloğlu). Ankara: Türk Tarih Kurumu yayımları.
- Kara, M. (1922). *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarih*. Bursa: İletişim yayımları.
- Karadeniz, Y. (2014). *Safeviler döneminde tarikat - şariat mücadelesi*. Journal of Qafqaz university- History, Low and Political sciences,№ 1. Vol. 2. 33- 39.
- Kaplan, D. (2008). *Buyruğa göre Kızılbaşlık*. yayımlanmamış doktora tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Kaplan, D. (2008). *Şiiliğin İran topraklarında egemenliği*. Marife. 8. dizi. 3. Sayı. 183-203.
- Köprülü, M. F. (1976). *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*. Ankara: Diyanet İşleri Bakanlığı yayımları. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Körpülü, M. F. (1996). *Türk- Moğol şamanizminin tasavvufi islam tarikatları üzerinde tesiri*. (Çev. F. Tamir). Bilig dergisi. Bahar. 1. Sayı. 1-8.
- Mazzaoui, M. M (2008). *The Origins of The Safawids, Si`ism, Sûfism, and the Gulât*. Cambridge: Cambridge University press.
- Melikoff, İ. (1993). *Uyur idik uyardılar. Alevi -Bektaşi araşdırmaları*. (Çev. T. Alptekin). İstanbul: Cem yayımevi.
- Melikoff, İ. (2011). *Kırklar `in Cemi`nde*. (Çev. T. Alptekin). İstanbul: Demos yayımları.
- Minorsky, V. (1940-1042). *The Poetry of Shah Ismail*. in B.S.O.S. 10. vol. 1006-1053.
- Müneccimbaşı, A. (1940). *Sahaif-ül Ahbar -fi vekayi-ül-a`sar*. (Çev. İ. Erünsal). 1. cilt. İstanbul: Kervan Kitapçılık.

- Newman, A. J. (2006). *Safavid Iran rebirth of a Persian Empire*. New York: I.B Tauris.
- Noyan, B. (1995). *Bektaşılık-Alevilik Nedir*. İstanbul: ANT yayımları.
- Ocak, A. Y. (1996) *Türk Süfiliğine bakışlar*. İstanbul: İletişim yayımları.
- Ocak, A Y. (2016). *Babaîler isyanı, Alevîliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslâm-Türk Heteredoksisinin Tesekkülü*. İstanbul: Dergah.
- Onat, H. (2003) *Kızılbaşlık Farklılaşması Üzerine*. İslamiyyet dergisi. 3. Sayı. 111-126
- Petrushevski, İ. P. (1945). *İslam in İran*. (trans: H. Evan). London: SUNY press.
- Petruşevski, İ.P. (1994). *XV asrda Azerbaycan devletleri*. I cilt. Bakü: Azerbaycan EA Tarih ve Felsefe Enstitüsü eserleri.
- Roemer, H. (2006). *Kızılbaş Türkmenler. Safevi teokratisinin kurucuları ve kurbanları*. (Çev. H. Yıldız). Hacı Bektaş Veli Araştırma dergisi. 38. Sayı. 1-9
- Saray, M. (1990). *Türk-İran ilişkilerinde Şiiliğin rolü*. Ankara: Türk Kültürü Araştırmalar Enstitüsü Yayınları.
- Sarıkaya, M. S. (2016) *Anadolu Aleviliğinin Tarihi Arka Planı*. Isparta: Post yayınevi.
- Savory, R. M. (1970). *Safavid Persia in Cambridge History of Islam*. Vol 1 Cambridge: Cambridge University Press.
- Savory, R. M. (1980). *İran under the Safavids*. Cambridge: Cambridge University press.
- Sümer, F. (1976). *Safevi devletinin kuruluşu ve gelişiminde Anadolu Türklerinin rolü*. Ankara: Güven matbaası.
- Şapolyo, E. B. (1964). *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi*. İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- The Cambridge History of İran, the Timurid and Safavid period*. (1986). Ed. P. Jackson. vol 6. Cambridge: Cambridge University press.
- Togan, Z. V. (1981). *Umumi Türk tarihi`ne giriş*. 1.cilt. İstanbul: Enderun kitabevi.
- Turan, A-Yıldız, H. (2008). *Tarihten Günümüze Anadolu Aleviliği*. Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 2. Sayı. 6-27.
- Türkman, İ. Münşi. (2010). *Dünyanı bezeyen Abbasın tarihi*. (Çev. Ş. Ferzeliyev). Bakü: Şerk-Qerb.
- Veliyeva, Z. (2015). *Safevilerin menşei və Kızılbaşca*. Journal of Azerbaijani Studies . 1.Sayı. 332-344.

Makale Gönderim Tarihi: 19/06/2017 - Makale Kabul Tarihi: 26/12/2017

KRİZ LİDERLİĞİ VE KRİZLERİ FIRSATA ÇEVİRMEDE DÖNÜŞTÜRÜCÜ-VİZYONER LİDERLİK

Murat TOPCU*

Öz

Teknolojideki hızlı gelişmeler, iletişim ve ulaşım imkânlarının ucuzlaması, bireyler, örgütler ve devletler arasında etkileşimi arttırmış ve insanların sosyo-ekonomik yapısını, üretim sistemlerini değiştirmiştir. Bu değişim ile birlikte ortaya çıkan, inovasyon, sermaye eskime süresinin kısalması, küreselleşme ve yok edici rekabet, örgütleri ve yönetimlerini sıklıkla “yönetimsel krizlerle” karşı karşıya bırakmıştır. Krizi en az hasarla atlattırmak, bazen de fırsata çevirmek yönetim kadrosunun temel sorunu haline gelmiştir. Klasik yöntemlerin kriz yönetiminde yetersiz kaldığını fark eden yöneticiler krizleri daha iyi yönetebilecek liderleri keşfetme çabası içerisine girmişlerdir. Krizleri iyi yönettiklerinde fırsata çevirebileceklerini fark eden liderlerde krizlerle baş etmede yeni yöntemler keşfetmeye yönelmişlerdir. Yönetici ve liderlik arasındaki bu ortak arayış; krizleri en az hasarla atlatabilecek, dönüşümü gerçekleştirecek ve ilham verici vizyon ile örgütü bir üst mertebeye taşıyacak beceriye sahip “kriz liderliği” türünü ortaya çıkartmıştır. Bu noktadan hareketle “Liderlik kavramını” esas alan bu çalışma; kriz yönetimi ve kriz sonrası geleceğin inşası süreçlerinde lider ve yönetici arasındaki etkileşimi, lideri ortaya çıkartan sebepleri, krizde neden lidere ihtiyaç duyulduğunu, kriz yönetiminde liderliğin rolünü mevcut liderlik literatürü çerçevesinde ortaya koymak ve uzun dönemli yönetimsel süreçlerde dönüştürücü-vizyoner liderlik modelinin krizleri fırsata çevirmede etkili bir yöntem olabileceği tezini analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Lider, Liderlik, Kriz liderliği, Dönüştürücü-Vizyoner Liderlik.

CRISIS LEADERSHIP AND TRANSFORMER - VISIONAL LEADERSHIP IN TRANSFORMING CRISES TO OPPORTUNITY

Abstract

The rapid developments in technology and the reduction of communication and transportation facilities has increased the interaction between individuals, organizations and states and thus has changed the socio-economic structure and production systems of people. With this change, innovation, the decrease in the capital obsolescence, globalization and destructive competition have often confronted organizations and their managers with “managerial crises”. Overcoming the crisis with minimum damage and sometimes to turn it into an opportunity has become the main problem of management. Managers who realized that classical methods were inadequate in crisis management attempted to discover leaders who could manage crises better. Leaders who realize that

* İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Ana Bilim Dalı Doktora Öğrencisi, mtopcu587@hotmail.com

the crises may be turned into opportunities if they are well managed have turned to discover new ways to deal with crises. The mutual quest between manager and leadership has led to the emergence of the concept of “crisis leadership” that will handle the crisis with the minimum damage, carry out the transformation and move the organization with the inspirational vision to the upper rank. In this framework, this study which is based on “Leadership concept” aims to analyze the interaction between the leader and the manager during and after the crisis, the reasons that give rise to leaders, the role of leadership in the crisis, the reasons why leaders are needed in crises and the argument that leadership and transformer – visional leadership model may be an effective method for transforming crises into opportunities in the long-run managerial process.

Keywords: *Leader, Leadership, Crisis leadership, Transformation-Visionary Leadership.*

Giriş

Eski çağlardan beri sosyal bir varlık olarak insanoğlu ihtiyaçlarını karşılamak, yaşamını kolaylaştırmak ve hedeflerine ulaşmak için sürekli arayış içerisinde olmuştur. Bu arayış insanları gerek içeriden, gerekse dışarıdan, ekonomik, siyasi, askeri, coğrafi ve sosyal dengesizliklerden kaynaklı farklı türden krizlerle karşı karşıya bırakmıştır. İnsanların karşı karşıya kaldığı değişik türden krizlerle baş edebilme zorluğu onları iş birliği içerisinde toplu halde yaşamaya, ortak amaçlar ve hedefler belirlemeye zorunlu kılmıştır. Bu zorunluluk; toplumda ortak amaç ve hedefleri gerçekleştirecek yetenekte liderlerin ortaya çıkartılması ihtiyacını doğurmuştur. Bu sayede toplum kendi içerisinde krizleri başarıyla yönetecek, kendine özgü yönetim biçimi ve çözüm yolları olan liderleri ortaya çıkartmıştır (Güran, 2017:17; Kaya, 2016:29; Özçelik, 2010:33).

Günümüzde ise ulaşım ve iletişim alanlarında meydana gelen gelişmeler ile birlikte büyük miktarda bilginin bir yerden bir yere taşınmasını mümkün kılan network ağlarının ve bilgisayar kullanımının artması dünyayı; bireyler, örgütler ve ülkeler arasındaki ilişkilerin giderek karmaşıklaştığı küresel bir kriz ortamına dönüştürmüştür (Marşap, 2009:398). Son dönemde küreselleşme olarak tanımladığımız bu süreç birçok devlet, hükümet, işletme ve organizasyonu çok farklı türden krizlerle karşı karşıya bırakmıştır. Eskiden krizlerin ortaya çıkarttığı sorunlar ve örgüt içerisi başarısızlıklar stretejik düşünceden yoksun, etkisiz yönetim biçimi ve birbirini suçlama yöntemiyle aşılmaya çalışılırken, 21. yüzyılın başından itibaren, kriz yönetiminde ki başarı ve başarısızlıklar, ağırlıklı olarak liderlik yetenekleri ve becerilerinin geliştirilmesi yöntemiyle aşılmaya çalışılmaktadır (Lee, 2004:193). Bu nedenle günümüzde modern yönetim açısından belirsizliklerin ve bilgi eksikliğinin yoğun olduğu, çok hızlı kararlar almayı gerektiren kriz dönemlerinde ve kriz sonrası geleceğin yeniden inşa süreçlerinde liderlik becerileri büyük önem kazanmaktadır. Ancak krizlerin aşılmasında hangi tür liderlik becerilerinin daha etkili olacağı güncelliğini koruyan bir soru olmaya devam etmektedir.

Literatüre bakıldığında ise yaklaşık 35 türde liderlik çeşidi olduğu görülmektedir. Hizmetkar liderlik, vizyoner liderlik, yaratıcı liderlik, dönüştürücü liderlik,

stratejik liderlik, duygusal liderlik, öğretici liderlik, girişimci liderlik, siyasal liderlik, bilgi liderliği, sistem liderliği, kabile liderliği, kültürel liderlik, katılımcı liderlik, antrenör tipi liderlik, karizmatik liderlik, otokratik liderlik, demokratik liderlik, simbiyotik liderlik, yetki verici liderlik, takım liderliği, toplam kalite liderliği, iletişimci liderlik vb. (Bakan, vd., 2013; Akçakaya, 2010; Marşap, 2009; Ergezer, 1998 ve Ekici,2006). Bu kadar liderlik çeşidi arasında öncelikle krizleri fırsata dönüştürme de örgüte avantaj sağlayacak liderlik modelinin ortaya çıkartılması gerekmektedir. Bu amaçla araştırmanın evreni olarak; EK-1’de belirtilen ikincil kaynaklardan 100 ile 700 yıl arasında dönemi kapsayan, örgüt ve toplumsal ilişkilerin üç temel yapı taşı oluşturdu ve liderlik becerilerinin gelişiminde etkili olduğu düşünölen siyasi, askeri, iktisadi olaylar ve süreçler seçilmiştir. Bu kaynaklar “literatür taraması ve nitel analiz yöntemleri” kullanılarak incelenmiştir. İncelemede değişim ve dönüşümler ile liderlerin yönetim ve liderlik becerilerinin örgüt üzerinde ve toplumsal yapılar da ortaya çıkarttığı gerilimlerden bir çıkarım elde edilmeye çalışılmıştır.

İnceleme sonucunda ilk olarak; zaman kesitleri içerisinde değişim, dönüşümün dinamik bir süreç olarak her zaman devam ettiği görölmüştür (Arrighi, 2000:532-535; Sönmez, 2005:441). Bu değişim ve dönüşümün liderlerin “yönetmel kapasitelerinin alt ve üst sınırı” ile yakından ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Liderin vizyonu olarak tanımlayabileceğimiz bu sınırlar içerisinde hedeflerini gerçekleştirmek için değişik zamanlarda birçok kararlar aldığı, alınan kararların “yönetim sistemi içerisinde” sürecin belli noktalarında, siyasi, askeri, ekonomik, sosyal ve psikolojik gerilimler oluşturduğu sonucuna ulaşılmıştır (Braudel, 2004:36). Gerilimin yarattığı durumu sistem taşıyamayacak seviyeye geldiğinde, diğer bir anlatımla sistem “yönetmel kapasitesinin maksimum sınırına” ulaştığında, gerçekleşen kopma ile birlikte kriz olarak tanımlanan belirsizliğe doğru süröklendiği çıkarımı elde edilmiştir.

İkinci olarak; örgütlerin ve toplumların krizle yüzleştikten sonra bir daha eski konumuna dönemediği veya döndürölemediği, gerilimin kopma noktasından itibaren iki çatallanma ile karşı karşıya kaldığı. Birincisi; sistemin kendi içerisinde dönüşümü gerçekleştirebilecek vizyona sahip lider çıkartamaması. Bu durumunda örgütün yok olmaya kadar varan kriz ve belirsizlik içerisinde süröklendiği, ikincisi; sistemin kendi içerisinde lider çıkartması durumunda krizi fırsata çevirebildiği çıkarımı elde edilmiştir (Pamuk, 2014:283).

Bu çıkarım çerçevesinde lider ve kriz ilişkisi kurularak EK-2’de tasarlanan “Krizlerin Evrilme Süreci ve Liderlerin Yönetmel Kapasitesi Arasındaki İlişi Matrisi” elde edilmiştir. Matris ve çıkarımlar sonucunda, krizlerle karşılaşan yöneticilerin, diğer liderlik özellikleri yanında dönüştürücü-vizyoner lider olmalarının; krizleri fırsata çevirmede ve yeni bir vizyon ile geleceği inşa etmede örgüte avantaj sağlayabileceği tezi oluşturulmuştur. Ayrıca literatürde vizyoner liderlik ve dönüştürücü liderlik iki farklı liderlik türü olarak incelenmesine karşın bu iki liderlik türünün birbirini tamamlayan süreçler olması ve dönüştürücü liderliğin içerisinde bir vizyon oluşturma sürecini barındırması, vizyoner liderliğinde çoğu noktalarda dönüştürücü liderlik ile ortak özelliklere sahip olması nedeniyle makalede; bu iki liderlik tarzı bütünleştirilerek dönüştürücü-vizyoner liderlik modeli olarak kullanılması tercih edilmiştir.

Bu kapsamda; “lider ve yönetici kimdir?” “Arasındaki ilişki ne tür bir ilişkidir?” “Lideri ortaya çıkartan sebepler nelerdir?” “Krizde neden bir lidere ihtiyaç duyulur?” “Kriz yönetiminde liderin rolü nedir?” “Krizleri fırsata dönüştürmek mümkün müdür?” “Eğer mümkünse hangi tür liderlik becerileri krizleri fırsata çevirmede avantaj sağlar?” bu çalışmanın başlıca sorularını oluşturmaktadır. Bu sorular doğrultusunda makalede; öncelikli olarak lider ve yönetici arasındaki karşılıklı etkileşim, lideri ortaya çıkartan sebepler, krizde niçin bir lidere ihtiyaç duyulduğu ve kriz yönetiminde liderliğin rolü ortaya konularak krizleri fırsata çevirmede örgüte avantaj sağlayacak liderlik modelinin ortaya çıkartılması amaçlanmıştır. Liderlik modeli belirlendikten sonra kriz ve lider ilişkisi çerçevesinde Dönüştürücü-Vizyoner liderlik modelinin krizleri fırsata çevirmede ve geleceğin yeniden inşasında bir yöntem olabileceği tezi incelenmiştir.

1. LİDERLİK KAVRAMI VE YÖNETİCİ ETKİLEŞİMİ

Liderlik ve yöneticilik insanlığın var oluşundan beri var olmasına rağmen, Liderlik kelimesi dünya literatürüne 14. yüzyılda girmiş son iki yüzyılda sıklıkla kullanılmaya başlanmıştır (Stogdill, 1974:3). Yönetim literatüründe ise yıllar boyunca liderlik ve yöneticilik kavramlarının tanımlanması ve nasıl olması gerektiği sürekli gizemini koruyan bir konu olmayı sürdürmüştür (Bakan ve Doğan, 2013:4). Bunun nedeni lidere ve yöneticiye duyulan ihtiyacın kökeninde yatmaktadır. Eski çağlardan beri insanların, istek ve ihtiyaçlarını karşılamak ve tehlikelere karşı kolektif korunma ihtiyacı onları grup halinde yaşamaya yönlendirmiştir. Bu yönelik örgütlenme gereksinimini ve yönetici ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Diğer taraftan belirli amaçlara yönelmiş grupların oluşturulması harekete geçirilmesi, yönetilmesi ve motive edilmesi de liderlik kavramlarını ortaya çıkartmıştır (Baltaş, 2015:11). Bu bağlamda yöneticinin görevi insanlar ile birlikte örgütsel hedeflere ulaşmayı gerçekleştirmek iken liderin görevi ise örgütsel hedefe ulaşmada, insanların performanslarını en yüksek seviyede göstermeleri için onları motive etmek olmuştur. Bu nedenle yöneticilik amaç iken, liderlik etmek bir amaç değil sadece araç olarak görülmüştür (Werner, 1993:69). Yöneticilik ve yönetim örgütsel hedeflere ulaşmaya yönelik, yönetimin başarısı için bir statü ve otorite sorunu olarak görülürken, liderlik ise lider ve takipçileri arasındaki karşılıklı etkileşimin kalitesi ile ilgili bir işlev, bir nevi kişileri etkileme sorunu olarak görülmektedir. Bu nedenle başkalarını yönetme hakkı yöneticiye üst makamlar tarafından verilen bir hak iken, liderlik etme hakkı takipçiler tarafından verilen bir armağandır (Werner, 1993:16). Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlüğü’de yöneticiyi yönetme gücünü elinde bulduran kimse, yöneten kişi, idareci olarak tanımlarken liderliği ise geleceğe yönelik duyguları da içinde barındıran önderlik etmek, öncülük etmek olarak tanımlamaktadır (2009: 1308,2195).

Liderlik kavramını açıklamaya çalışan çok sayıda araştırma olmasına rağmen liderlik konusu gerek kavramsal olarak gerekse kuramsal olarak henüz tam olarak açıklığa kavuşturulamamıştır. Günümüzde ise üzerinde uzlaşmaya varılmış tek bir liderlik tanımı henüz mevcut değildir (Stogdill, 1974:259, Aktaran: Bakan, 2008:3). Lider ve liderlik konusuna yeni bakış açıları kazandırmak maksadıyla bazı araştır-

macı ve yazarlarda kendi bakış açılarından bazı değişkenleri dikkate alarak değişik tanımlar geliştirmişlerdir (Avcı ve Topaloğlu, 2003:3). Bu bağlamda liderlik bir grup insanı belirli hedefleri gerçekleştirmek için belirli amaçlar etrafında toplama ve hedeflere ulaşmak için insanların davranışlarını etkileme sanatı, insanları istenilen yönde, davranışta bulunmak için motive etme ve yönlendirme yeteneği olarak tanımlamıştır (Zel, 2001:91). Krausz ise liderliği güç kavramı çerçevesinde değerlendirerek insanların faaliyetlerinin etkilemek için kullanılan kişisel birtakım özelliklerden kaynaklı güç olarak görmektedir (1986:86). Roberts ise liderliği yönetim temelinde ele alarak, değişik yetki düzeylerinde çalışan kişilerin, amaçları gerçekleştirmek üzere başkalarının hareketlerini yönetme sorumluluğu ve ayrıcalığı olarak tanımlamıştır (1989:15). Genel işlevsel bir tanım yapılacak olunursa; liderlik örgütün ortaklaşa yarattığı vizyona yönelik olarak bireylerin bir araya gelmesini, coşkulu ve istekli ortak hedefler belirlemesini ve bu hedefleri gerçekleştirmek için herkesin tüm gayreti ile çalışmasını sağlayan dinamik bir süreç olarak tanımlanabilir (Çetin-Beceran, 2007:119).

Shelton'da kriz durumlarında örgütlerin yöneticilerden çok, liderlere ihtiyacı olduğunu belirterek, lider ve yönetici arasındaki farkı olaylara bakış açıları yönünden değerlendirmekte, yöneticilerin sistemler, denetimler, süreçler, politikalar ve yapı üzerinde yoğunlaşırken var olanı sürdürmeyi tercih ettiğini, liderlerin ise yaratıcılık, uyum sağlama ve çeviklik üzerine yoğunlaştığını, güven uyandırma ve insan ilişkileri üzerinde çalıştığını, ufuk çizgisine ve daha ötesine baktığını vurgulamaktadır (1997:12). Bennis'de liderlik özellikleri ve yönetici özellikleri arasındaki en büyük farkın tablo:1'de belirtildiği gibi, liderin yenilik, dönüşüm ve geleceği tasarlamak için bir vizyona sahip olmasından kaynaklandığını belirtmektedir (2016:39).

Tablo 1: Yönetici ve Lider Özellikleri (Bennis, 2016:39)

Yönetici Özellikleri	Lider Özellikleri
Sadece Yönetir.	Yenilikler yapar.
Düzeni korur.	Farklılık yaratır.
Koruyucudur.	Geliştiricidir.
Sistem ve yapı merkezlidir.	Birey merkezlidir.
Kontrol eğilimlidir.	Güvene önem verir.
Kısa bakış açısına sahiptir.	Uzun bakış açısına (vizyona) sahiptir.
Nasıl? ve Ne zaman? Sorularına önem verir.	“Ne ?” ve “Niçin?” soruları ile ilgilenir
Alt yönetsel sorunlarla ilgilenir.	Gelecekteki sorunlarla ilgilenir.
Mevcut durumu kabul etme eğilimindedir.	Mevcut durumu sorgulama eğilimindedir.
Yerleşik normlara göre iş görür.	Kendisi ve elamanlarına göre iş yapar.
İşi doğru yapar.	Doğru işi yapar.

Ayrıca lider ve yönetici kapsam ve konu bakımından da farklılık göstermektedir. Kapsam bakımından liderlik; insan davranışları ve işle ilgili bir konu iken

yöneticilik liderlik ile birlikte tüm yönetsel faaliyetler de içerisine alan bir kavramdır (Güney, 2007:359). Konu bakımından yöneticinin, kendisine verilen resmi yetkilerle örgütü ortak amaçlar doğrultusunda yönetsel fonksiyonları kullanarak yönlendirmesi, onun lider olduğunu göstermez. Bunun yanında yol göstericilik, etkileme, motive etme, cesaretli olma vb. liderlik özelliklerini de kullanabilmesi gerekir. Bu bağlamda yöneticilik bir makamı elde bulundurmanın sağladığı bir hak ve yetki iken liderlik kişinin bazı güçleri kullanabilme yeteneğidir. Yöneticiler gücünü bulunduğu konumdan alırken liderler güçlerini kişisel özelliklerinden ve davranışlarından alırlar (Durmuş, 2001:7). Liderler olaylar karşısında yaratıcı, kendiliğinden oluşan hareket tarzlarını uygulayıp kendine özgü koşulları oluşturup yönlendirirken, yöneticiler önceden çerçevesi çizilmiş kurallar ve yönergeler çerçevesinde bürokratik kurallara göre hareket ederler ve üstündeki yöneticiye karşı sorumludurlar (Toduk, 2017:51; Özgen, Öztürk ve Yalçın, 2001:161-162). Yöneticilik öğrenilen, eğitimi alınabilen bir konu iken liderlik insanın kendi doğal yapısından ve içten gelen bir olaydır (Altaylı, 2004:10). Watson'a göre de yöneticilik 3S ile tanımlanan strateji, strüktür (yapı) ve sistemlere dayalı olarak iş yapmak iken, liderlik 4S ile tanımlanan tarz (style), yetenekler (skills), insanlar (staff) ve ortak hedeflere (shared goals) dayalı olarak insanları yönlendirmektir (Koçel, 2011:574).

Liderlik ve yöneticilik arasındaki başka bir tartışma ise elde edilmiş biçimlerinden kaynaklanmaktadır. Liderlik belli bir anda, belli koşullar altında, bir grup üzerinde örgütün ortak hedeflerine ulaşmada gönüllü çaba sarf etmeleri için onları etkileme süreci olarak tarif edilirken, yöneticiler ise ancak kendisine bağlı insanlar düşünce, tutum ve davranışlarını etkilemesine izin verirlerse onların lideri olabilmektedirler (Werner, 1993:17). Gerçek lider, ideal bir rol ve organizasyon şeması yerine durumun gerçekliklerini esas alan kişidir. Liderlik doğuştan hak değil, bir kazanımdır. Her insanda bir liderlik potansiyeli vardır. Liderin becerilerinin kaynağı ilhamdan çok döktüğü terdir. Liderlik karizmatik olmaktan çok insan özelliklerine yoğunlaşmış ve insan yeteneklerini motive eden, bu yönde kendi yeteneklerini bilemiş olmaktan geçer. Liderlikte başkalarını etkilemede uygulanacak reçeteler, izlenecek formüller yoktur, Liderlik yöneticilikten farklı olarak daha çok bir sanattır. Etkileme yeteneği hak edilir ve kazanılır, hiçbir zaman talep edilemez ve dayatılamaz (Werner, 1993:27). Ayrıca bazen kendisine yetki verilmediği halde toplumu etkileyen liderler olabileceği gibi, kendisine resmi anlamda birçok yetki verilmesine rağmen bunu kullanamayan yöneticilerde mevcut olabilmektedir (Ertürk, 2006:104).

Tanımlardan da anlaşıldığı gibi liderlik ve yöneticilik birbirini tamamlayan kavramlar olsada birbirinin aynısı değildir (Bakan, 2007:111). Bazen liderlik yeteneklerine sahip olmayan yöneticiler olabileceği gibi yöneticilik rolü olmayan liderlerde olabilmektedir. Liderler örgütte ne olması gerektiğine dair kararları alan, bu amaç doğrultusunda insanların davranışlarına yön veren, onlara vizyon kazandıran böylece kriz koşullarını başarıyla yöneterek fırsata dönüştüren kişilerdir. Lider bu başarısını örgütün çevre ile uyumunu geliştirerek, örgüt kültürünü derinleştirerek vizyonun gerçekleştirilmesinde katalizör işlevi görerek sağlar (Agbor, 2008:39-40). Lider bu işlevini örgüt içerisindeki makamından kaynaklı biçimsel gücü, ödüllendirme gücü, zorlayıcı (cezalandırıcı) gücü, görevi ile ilgili bilgi ve tecrübelerinden

kaynaklı uzmanlık gücü ve diğerleri üzerinde sahip olduğu güçlü etkiye dayanan karizmatik güç unsurlarını kullanarak en önemlisi yönetici ve liderlik özelliklerini kullanarak gerçekleştirir (Bakan ve Doğan, 2013:9).

Bu çerçevede kriz ortamında kararlar alan ve bu kararları uygulamaya koyan kişilerin iyi bir lider olmanın ötesinde yönetici de olması gerekmektedir. Çünkü liderlik insan davranışı ile ilgilenirken, yönetim liderliği de içine alarak, insan davranışını etkilemeyen planlama, örgütleme, koordine, yöneltme, yönlendirme ve kontrol gibi fonksiyonları da kapsamaktadır. Yönetim hiyerarşik bir oluşum olarak örgütün devamlılığı ile ilgili bir süreç iken liderlik değişim, dönüşüm, eylem ve etkileme ile ilgili bir kavramdır. Bu nedenle krizleri yönetmede ve örgütün hedeflerine ulaşmasında başarı için iyi bir liderin yanında iyi bir yönetim tecrübesi olan, hem liderlik hem de yöneticilik özelliklerini bünyesinde barındıran LİDER-YÖNETİCİ'ye gereksinim duyulmaktadır (Baltaş, 2015:12; Güney, 2007:359). Diğer taraftan iyi bir lider olabilmek için önce yetenekli bir yönetici olmak gerekir, krizlerle baş etmenin sırrı da hem yönetim hem de liderlik becerilerinin birleştirilmesinde yatmaktadır (Heim ve Chapman, 1997:7).

2. KRİZ VE KRİZDE LİDERE DUYULAN İHTİYAÇ

Yönetim bilimi açısından kriz kavramı; örgütün belirlenmiş hedeflerini tehdit eden, zamanında tedbir alınmadığında örgütün yaşamını tehlikeye sokan, örgütün kriz belirleme ve önleme sistemlerinin yetersiz kaldığı acil durumlardır (Güney, 2007:55). Örgütü ve yöneticiyi sıkıntıya sokan, doğru, tam ve güncel bilginin toplanamaması sağlıklı iletişim kurulamaması, haberleşme engellerinin giderilmemesi, sonuçta örgütsel ve yönetsel faaliyetlerin yeterince yerine getirilmemesi durumudur (Tutar, 2000:17). Önceden beklenmeyen ve sezilmeyen, örgüt tarafından ecele cevap verilmesi gereken, örgütün önleme ve uyum mekanizmalarını yetersiz hale getirerek mevcut değerlerini, amaçlarını ve varsayımlarını tehdit eden sebeplerdir (Tağraf, 2003:150). Mitroff ve Anognan'a göre ise kriz örgütünün tümünü etkileyen ya da etkileme gücüne sahip olaylardır (Aktaran Korkmazıyürek, 2009:3). Önceden bilinemeyen, beklenmeyen ve sezilmeyen ya da öngörülemez bazı gelişmeler, birdenbire meydana gelen kötüye gidiş yönündeki gelişmeler ve tehlikeli anlardır (Dinçer, 1992:313). Ayrıca risk, belirsizlik, sosyal ve teknik sorun, endişe, korku, panik, gerilim, bunalım, buhran, dengesizlik, felaket, iflas, çatışma, ayrıca nükleer tehdit, doğal afetler, uçak kazaları, vb istenmeyen ve beklenmeyen birçok olay da kriz olarak adlandırılmaktadır (Can, 1999:315).

Değişik disiplinler açısından tanımlanan kriz kavramı genel anlamda örgütün belirlenmiş hedeflerini tehdit eden, zamanında tedbir alınmadığında örgütün yaşamını tehlikeye sokan, örgütün kriz belirleme ve önleme sistemlerinin yetersiz kaldığı acil durumlar olarak tanımlanmaktadır (Şimşek, 1999:312). Örgütlerin büyüklükleri, hizmet alanları, kültürel yapıları, içinde buldukları çevre, maddi yapısı ve diğer değerleri nasıl olursa olsun kriz ortamı ile karşı karşıya gelebilmektedirler (Kuklan, 1986:40). Kriz, örgüt dışı çevresel faktörlere ve örgüt içi yapısal sorunlara bağlı olarak ortaya çıkabilmektedir (Tüz, 1996:7). Bazen de krizler iyi yönetildiğinde örgüt içi motivasyon sağlama ve karşılıklı güveni kuvvetlendirme-

sinin yanında, hedefe ulaşmada işbirliği sağlamada, lidere otoriter biçimde kararları verme ve uygulatma özgürlüğü tanımaktadır. Bu durum aslında liderlerin örgüt içerisinde normal zamanlarda yaratmaya çalıştığı ortak bilinç düzeyidir. Ancak normal zamanlarda liderler bu yöntem yerine hedefe ulaşma yolunda çevresindekilerle tartışarak ortak bir noktaya daha uzun zamanda ve daha büyük zorluklarla ulaşmaktadırlar (Tuğcu, 2004:20). Diğer bir anlatımla krizler liderin vizyonunu gerçekleştirmesi için gerekli olan şartları kolaylaştırmaktadır.

Yukarıda belirten bilgiler ışığında kriz bir nevi bozulan dengeye müdahale etme becerisindeki eksiklik olarak görülebilir. Kriz yönetimi ise kriz durumunda dengesi bozulan ve rotasından çıkan örgüt amaçlarının yönetici ve liderler tarafından tekrar yeni bir dengeye oturtulmasıdır (Güney, 2007: 56). Bu bağlamda bir nevi krizin sebep olduğu sonuçları düzeltme çabalarının lidere duyulan ihtiyacın da sebeplerini oluşturduğu görülmektedir. Bu konuda lidere duyulan ihtiyaca dini açıdan bakan Nizamü'l-Mülk, hükümdar olarak tabir ettiği liderin adeta tanrısal bir seçimle başa geçtiğini ve Allah Teâlâ tarafından bir takım özelliklerle donatılarak lider yapıldığını belirterek, Allahü Teâlânın yeryüzündeki kargaşa, dünya işleri, cihan ahalesinin kamu düzeninin fitne ve kargaşa esnasında yoluna konması için görevlendirildiğini savunmaktadır. Diğer bir anlatımla yeryüzündeki insanoğlunun çıkarttığı kargaşa, düzensizlikleri önleme, fitne ve fesatı ortadan kaldırma, işleri adaletle yoluna koyma ve düzenleme ihtiyacının lideri ortaya çıkarttığını belirtmektedir (2015:11).

İbni Haldun'da insanların kendilerini hayvanlardan gelecek tehlikelere karşı koruyabileceğini, ancak aynı düşünsel zekâya sahip olmaları nedeniyle kendi türünden gelen tehlikelere önlemede yetersiz kalacağını bu nedenle insanların birbirlerine karşı kendilerini koruyacak bir düzenleyici öndere gereksinim duyduğunu, bu ihtiyacın insanların doğasından kaynaklandığını savunmaktadır. Bunun için kendi içlerinden hepsinden farklı özelliklere sahip eziciliği olan birisinin ön plana çıktığını, ancak onun yardımıyla birbirlerinin saldırısına karşı korunabileceklerini, herkes üzerinde egemen olan bu kişiyi o toplumun lideri olarak tanımlamaktadır (2016: 123). Bennis'de krizlerin yarattığı zorluk, stres, meydan okumaların içerisinde daha fazla bilgelik barındırdığını belirterek, krizlerin yarattığı bu zor koşulların liderin ortaya çıkmasında büyük rol oynadığını savunmaktadır (2016:135).

Diğer taraftan Wallerstein'da eski çağlardan beri krizlerin ve onun neden olduğu belirsizliklerin, örgütleri ve toplumu istikrarsızlaştırdığını, insanların zihninde tehlikeleri güçlendirdiğini, insanların tehlikeleri azaltmak için kendilerinden farklı özelliklere sahip kominal otoritelerden, büyücülerden, değişik tanrısal figürlerden ve onların temsilcilerinden oluşan liderlere ihtiyaç duyduğunu belirtmiştir. Bu tür liderlerin kesinlik duygusu veren kararlarının bazen belirsizlikleri azalttığını toplumda istikrar sağlamaya yardımcı olduğunu, öngörülerin yanlış çıktığı durumlarda ise toplumda gerginlik, güven kaybı ve belirsizlikleri arttırdığını, bu durumdan kurtulmak için insanların lidere ihtiyaç duyduğunu savunmaktadır (2013:45).

Konuya tarihsel sorumluluk açısından bakan Roberts'de toplumda bozulan huzur, moral ve disiplinin yeniden inşa etmek, yenilgiden sağ çıkabilmek, savaşlarda ganimet toplamak, saygı görmek ve geriye dönüp bakıldığında gelecek nesillere “soylu bir elveda” bırakabilmek için her zaman iyi bir lidere ihtiyaç duyulduğunu

nu belirtmektedir (1989:55). Bloch ve Whiteley'de belirsiz ve buhranlı ortamlarda stratejilerin ve hedeflerinin yeterince açıklık taşımadığını, ileriye dönük görüş mesafesinin muğlak hale geldiğini, sorumluluklar konusunda farklı görüşler ortaya çıkabildiğini, bu tür durumların lidere duyulan ihtiyacı artırdığını savunmaktadır (2010:189).

Bennis'de bir yerde kriz çıkmaması için mutlaka lidere ihtiyaç olduğunu, iki kişiden fazla insanın olduğu her yerde, mutlaka bir lidere ihtiyaç duyulduğunu, eğer lider olmazsa o zaman kaos çıkacağını belirtmektedir (2003:17). Arıkan'da örgütsel tasarım eksikliklerinden kaynaklı karmaşıklıklar, değişen çevresel koşullara uyum sağlayamama, örgütün devamlılığını sağlamada oluşan karmaşık yapılar nedeniyle yeni politikaların üretilmemesi, örgüt içerisindeki insanların gereksinimleri, güdüleri ve özel tepkileri ve biçimlerinde meydana gelen değişmelerin bir lidere gereksinimi ortaya çıkardığını belirtmektedir (2001:288).

Bazı yazarlar ise dünyada gittikçe yaygınlaşan, demokrasi hareketleri, katıllı yönetim biçimleri, bilimsel gelişmelerdeki hızlı ilerleme, iletişim araçlarındaki gelişmelerin lidere olan ihtiyacı azalttığını öne sürmektedir. Ancak, her zaman insan çabalarının birleştirilmesi ve bir hedefe yönlendirilmesi, örgütün devamlılığını sürdürebilmesi için gerekli koşulların oluşturulması ve insanların önceden tahmin edilemeyen çeşitli davranışlarının yönlendirilebilmesi için mutlaka bir lidere ihtiyaç duyulduğunu savunmaktadırlar (Zel, 2001: 93; Akçakaya, 2010: 57).

Günümüz dünyasında teknolojideki gelişmeler, çevresel faktörlerin hızlı değişimi, politik değişimler, terörizm benzeri ülke ve örgüt yöneticisine yönelik tehditler gibi dış etkenlerin yanında yöneticilerin karar verme sürecinde yetersizlikleri, iş ortamından hoşnutsuzluk gibi iç iletişime bağlı belirsizlikler de kriz durumunda lidere duyulan ihtiyacı önemini artırmaktadır. Bruce C. Clarke, liderliğin sırları (Leadership Secret) hakkındaki yorumlarında insanların liderin bugünün ve yarının koşullarını değiştireceğine olan inançları ve liderlerin umutları gerçekleştirecek özelliklere ve yeteneklere sahip olmalarının örgütlerde lidere duyulan ihtiyacı duygusal temelini oluşturduğunu vurgulamaktadır (Aktaran: Roberts, 1989:8). Liderliğin duygusal yönlerini inceleyen Gloman, Boyatzıs ve Mckee'de her toplumda, tehlike veya kaosla karşılaştığında veya yapılması düzene konulması gereken bir iş olduğunda, ötekilerin güven ve düzen için başvurduğu, duygusal olarak bağlandığı kişilerin liderler olduğunu belirterek, bu durumun "kriz liderliğini" ortaya çıkarttığını, kriz durumunda ortaya çıkan liderlerin de aynı zamanda örgütlerin ve toplumların duygusal rehberleri olduğunu savunmaktadır (2002:17).

Lidere duyulan ihtiyacı örgüt yapısı yönünden inceleyen Güney'de örgütün gerçekleri ile planlarının tam uyuşmamasından kaynaklanan tasarım eksikliğinin, açık bir sistem olan örgütün değişen çevre koşullarına (teknolojik, kültürel, yasal, iklimsel, demografik, vb.) uyum sağlayamamasının, yönetsel alanın genişlemesi sonucu yeni yapılara ve politikalara ihtiyaç duyulmasının, insan doğasında var olan her koşulda kişilerin sergilediği farklı davranış şekillerinin, örgütlerde her zaman etkili bir lideri gerekli kıldığını savunmaktadır (2007:360). Bu bağlamda örgütteki unvanların ve kuruluş yapılarının; her şeyin problem çıkartmadan devam etmesini sağladığı ve düzeni kontrol altında tutmaya yaradığı

görülmektedir. Ancak kriz ortamında bu yapı hiçbir işe yaramamakta, karar alma ve komuta etme mekanizmaları felç olmaktadır. Böylesi durumlar liderlere duyulan ihtiyacı ortaya çıkartmaktadır (Sharma, 2010:31). Diğer bir anlatımla olağan üstü durumlar lideri ortaya çıkartan koşulları oluşturmakta, olağan koşullarda ise lider ortaya çıkmamaktadır.

Gelişmelerin, meydana getireceği zorlukları ve fırsatları öngöremeyen, krizlerle başa çıkma stratejileri geliştirmeyen, geleceği planlayamayan liderler örgüt üyeleri ile birlikte, devamlılıklarını sürdüremeyerek yok olmaktadırlar. 711-1492 yaklaşık 800 yıl İspanya'da Avrupa topraklarında büyük bir medeniyet kuran, bilim ve felsefe gibi insanlığın ortak mirasını, medeniyetin tüm unsurlarını, karanlık ortaçağ Avrupası'na taşıyan (Ziya Paşa, 2012:633). Cebel-i Tarık'ta gemilerini sahilde yakarak askerlerini cesaret, sadakat, sabır ve sebat karşılığında Endülüs'ü fethedebileceklerine inandıran Tarık Bin Ziyad gibi lider ve komutanlar tarafından kuruluşu ve göz kamaştıran yükselişi ile aynı zamanda İslam Devleti Endülüs'ün; askeri, iktisadi, bilim kültür ve devlet sisteminde gerekli dönüşümü gerçekleştiremeyen, geleceği öngöremeyen liderlerin, kardeş, akraba kavgaları ve tahtı ele geçirmek için Yahudi ve Hristiyanlar ile işbirliği yapmaları gibi basit yönetim hatalarının yanında edebiyat ve bilimden uzaklaşma sonucu tarih sahnesinden silinmesi bu duruma örnek teşkil etmektedir (Ziya Paşa, 2012:529).

Tarihte birçok lider kriz süreçlerini doğru algılayarak aldıkları isabetli kararlar ile sahip oldukları örgütü, toplumu ve değerleri içinde bulunduğu durumdan daha ileri bir boyuta taşıyarak krizi fırsata çevirmeyi başarmışlardır. Bu liderlerin oluşturduğu yapılardan bazıları bugün hala devamlılığını sürdürürken, başarısız olanların yaptıkları ise arşivlerde durmaktadır. Bu nedenle insanları etkilemek, harekete geçirmek, yeni oluşan koşullara uyum sağlamak, örgütün zihinsel ve yapısal dönüşümlerini gerçekleştirmek, örgüte yeni bir vizyon çizmek ve vizyonu insanlara kabul ettirmek için farklı bir lidere ve liderlik becerilerine ihtiyaç duyulmaktadır. Krizlerin türü ve çeşidi nasıl olursa olsun krizden kurtulmak için her zaman bir lidere ihtiyaç duyulduğu açıktır. Krizlerin yarattığı belirsizlikler yaşamı ve yaşamın bir parçası olan örgütleri dönüşüme zorunlu kılmaktadır. Dönüşümü zorunlu kılan sebepler her ne kadar liderin kişisel yaşamının dışında cereyan etse de etkileri ve sonuçları itibariyle liderleri ve örgütleri yeni gelişmelere uyum sağlamaya ve oluşan yeni koşullara göre yeni beceriler geliştirmeye zorlamaktadır (Baltaş, 2008:5). Bu bağlamda krizler yıkıcı olduğu kadar, iyi yönetildiğinde bazen örgütlerin kendini yenilemesi ve dönüşüm için fırsatlar yaratabilmektedir (Güney, 2007:54). Bunun iyi bir örneği; Dünyada ve Osmanlı devletinde imparatorluk yapılarının yok olmasına başlaması ile birlikte ulus devlet modeline geçiş sürecinin hızlanması ve sonrasında yeni Türkiye Cumhuriyeti devletinin kuruluş aşamalarında ortaya çıkan siyasi, askeri, iktisadi krizlere rağmen Atatürk ve arkadaşlarının ortaya koyduğu liderlik tarzıdır. Bu kadrolar imparatorlukların yıkış krizini Osmanlı İmparatorluğunun toplum ve kurumlarını yeni bir vizyon ile ulus devlete dönüştürerek fırsata çevirmişlerdir (Dural, 2002:366).

3. KRİZ YÖNETİMİ VE FIRSATLARIN ALGILANMASINDA LİDERLİĞİN ROLÜ

Bazı canlıların kabuk değiştirerek kendisini yenilediği gibi ortaya çıkan çok farklı tür ve yapıdaki krizler bazen yeniden üretimin, dönüşümün bir unsuru olarak yeni fırsatlar yaratmakta ve sisteme katkı sağlamaktadır (Marşap, 2009:405). Diğer taraftan kriz süresince kaotik ortam, kararsızlık, panik, gelecek endişesi krizin örgüt üzerindeki çok yönlü etkisini arttırmakta, krize maruz kalan tüm unsurları bu dönemde her yönü ile büyük bir sınavdan geçirmektedir. Toplular arasındaki ticari, sosyal, kültürel gelişim farklılıkları, ülkeler arasındaki bilişim ve teknoloji farkı, eğitim öğretim seviyesindeki farklılıklar, örgütlerin ve liderlerin de krizden farklı etkilenmesine ve krizlere karşı farklı tepki vermesine neden olmaktadır (Marşap, 2009:398). Bu bağlamda kriz yönetiminin en zor aşaması yönetim ve liderlerce mevcut durumun bir kriz olduğunun kabul edilmesi ve krizle yüzleşmeye hazır olmasında yatmaktadır. Bundan sonraki aşama ise krizin etkileri değerlendirilip, bir plan dâhilinde yapılması gerekenlerin belirlenerek harekete geçilmesidir (Baltaş, 2008:14).

Kadıbeşegil'e göre de krizler korkulacak bir durum değildir, bilakis yeni fırsatlar yaratmaktadır. Kriz süreçleri aynı zamanda liderlerin örgütün eksik noktalarını keşfetmelerini, yönetsel süreçte karanlıkta kalan noktaları görmelerini de sağlamaktadır (2001:62). Ayrıca krizler sistemdeki aksaklıkların fark edilmesi ve sistemin daha güçlü hale getirilmesi gerektiğini göstermesi açısından da bir yenilenme fırsatı olarak görülmektedir (Oktar ve Dalyancı, 2010:21). Bu sebeple liderlerin krizlere bakış açılarını değiştirmeleri gerekmektedir. Krizleri algılamada ve yönetmede hatta ortaya çıkan bazı fırsatları değerlendirmede zaman içerisinde geleneksel liderlik teorilerinin yetersiz kaldığı da görülmektedir. (Akçakaya, 2001:124). Dolayısıyla liderlik ve liderlik süreçlerinin sürekli olarak yeniden tanımlanması gerekmektedir. Geleceğin liderlerinin ayrıca krizleri öngörmesi, anlaması, yorumlaması ve olayları incelerken kriz sonrası geleceği yeniden şekillendirmede kullanabilmesi de gerekmektedir (Altun, 2001:465).

Diğer taraftan kriz döneminin aşılmasında liderin önemli rolü olduğu, ancak liderliğin tek başına yeterli olmadığı da görülmektedir. Liderin krizi aşılabilmesi için liderlik becerisi yanında etkin bir kriz yönetimi tecrübesine de sahip olması gerekmektedir. Etkin bir kriz yönetiminin temel unsurları, en iyi ifadesini krizin Çincedeki sembollerinde bulmaktadır. Kriz kelimesi Çincede iki sembolü bir araya getirir: "Meydan okuma ve fırsat". Çinliler her krizin içerisinde bazı fırsatları barındırdığını söylemektedirler. Bu anlamda liderlerin krizle başa çıkabilmeleri için, hem meydan okumayı hem de fırsatları değerlendirmeyi iyi bilmeleri gerekmektedir (Henry, 2000:2). Bu anlamda kriz yönetimi liderlik gerektirdiği gibi aynı zamanda yeni liderleri de doğurmaktadır (Bennis, 2016:183). Marşap'de kriz yönetiminde farklı ve özgün çözümler için daha önceden çözüm alternatifleri hazırlanmış olmasının liderin zihnen bu alternatiflere hazırlıklı olmasını sağladığını, bu durumun liderin kriz ortamında ortaya çıkan fırsatları algılamasını kolaylaştırdığını vurgulamaktadır (2009:405). Baltaş'da kriz yönetiminde aşağıda belirtilen beş aşamadan oluşan hal tarzına vurgu yapmaktadır. Liderlerin bu hal tarzlarında bazı aşamaları erken kavramasının krize karşı geliştireceği çözüm tarzında kendisine zaman avantajı kazandırarak kriz esnasında üzerindeki zaman baskısını minimuma indirme

şansını elde edebileceğini bu sayede krizin ortaya çıkarttığı fırsatları fark etmede avantaj sağlayacağını belirtmektedir (2008:11).

a. İnkâr; her şeyin eskisi gibi olacağı beklentisi,

b. Kabullenme; her şeyin eskisi gibi olmayacağını kabullenmek,

c. Durum tespiti; bilgi toplama, içinde bulunduğu durumun belirlenmesi, güçlü zayıf yönlerinin analizi, kaynak ve kısıtların saptanması, (SWOT analizi) (GÜÇLÜ/ZAYIF YANLAR (SW) ile FIRSAT/TEHDİTLERİN (OT) analizi),

ç. Karar alma; değişime uyum sağlamak için neler yapılması gerektiği konusunda karar alma,

d. Uygulama ve takip; alınan kararların sistematik olarak uygulaması sürecidir.

Lewis’de kriz durumunda karar alma süreçlerinin daha kolay işlediğini, bu nedenle birçok kötü niyetli liderin kişisel amaçlarına ulaşmak için, olmayan suni krizler yarattıklarını. Hatta bazı savaşların da bu tip liderler tarafından kötü yönetimlerini ve baskıcı stratejilerini örtmek için çıkarıldığını iddia etmekte, asıl liderliğin kriz bittikten sonra toparlanma aşamasında başladığını savunmaktadır (2002:36). Ancak krizler bazı zamanlarda kriz öncesini iyi değerlendiren, doğru insan gücü ile doğru politikalar uygulayan örgütler için bir fırsat olabilmektedir. Ayrıca kriz dönemlerinde oluşturulan ekiplerin birlikte çalışmanın inceliklerini kavradıkları, dolayısıyla örgütte birbiri ile birlikte çalışma kültürünün geliştiği ve doğal liderlerin bu evrede ortaya çıktığı görülmektedir.

Tuğcu (2004) Turner’a atfen bir krizin altı evresinden bahsetmekte, (Aktaran, Arslan, 2009:181) liderin bu aşamaları erken fark etmesinin krizi yönetmede ve fırsata çevirmede kendisine avantaj sağlayacağını vurgulamaktadır.

a. Başlangıç aşaması, geçmiş yaklaşımlarda ifade edilen kabul edilmiş kültürel inançlar ve normlardır.

b. Kuluçka dönemi, krize yol açacak olayların fark edilmeden birikmesidir.

c. Belirleme anı, krizin, karar vericilerin dikkatini çektiği ve algılanır hale geldiği andır. Zamanında sinyaller yakalanırsa, kriz planları devreye sokulur ve krizin seyri takip edilmeye başlanabilir.

ç. Hücum safhasında, kriz anlaşılır hale gelmiştir ve önlenemez durumdadır.

d. Kurtarma safhasında, krizin en önemli özellikleri ortaya çıkarılarak denetim altına alınmaya çalışılmasıdır.

e. Dönüşüm ve yeni bir vizyon oluşturma safhasında, örgüt tekrar istikrarlı hale getirilmeye çalışılır, önceden kabul edilmiş kurallar, inanışlar gözden geçirilerek ya yeni bir vizyonla bir üst mertebeye geçiş sağlanır ya eski konuma tekrar geri dönüşür yada başarısızlıkla sonuçlanan bir yok oluşa doğru gidiş başlar.

Bennis’de organizasyonlar ve liderlerin bir krizle karşılaştığında eski alışkanlıklardan ve içgüdülerden kaynaklı olarak ya krizi önlemeye veya onu kontrol altına almaya çalıştıklarını, liderlerin bunu bazen başarabildiğini bazen de başaramadığına vurgu yapmaktadır (2016:154). Buradan doğal olarak kaybeden liderlerin şu temel refleks davranışı ortaya çıkmaktadır. Galip gelene veya kaynak, motivasyon ve personel takviyesi sağlanıncaya kadar “sorunlar sizleri zorluyorsa sizde onları zorlayın”. Bu düşünce ile liderlerin işlerin dar kapsamı içerisinde kendilerini tuzağa

düşmüş hissetmelerinin tek nedeni, sorunları püskürtmeye çalışması veya bozulan işleri eski haline döndürmeye çalışması, dönüşüme direnmesi olduğu ortaya çıkmaktadır. Oysa lider sistemin yürümediğini ve sorunların çıkmaya başladığını gördüğu anda yüksek düzeyde tetikte kalarak mümkün olan durumlarda önsezisel bakış ile hareket etme imkânını yakalarsa yaklaşan pek çok problemi ve sıkıntıları üzerine gelmeden tespit edebilecek etkili bir erken uyarı sistemine sahip olabilecektir (Coper ve Sawaf, 1997:325).

Coper ve Sawaf, Drucker (1993)'e atfen liderlerin ve en iyi ekip elemanlarının sadece sorun çözen bir ruh halinde olmalarını “ölümcül bir davranış” olarak değerlendirmektedir. Krizlerin fırsatlar yarattığını fırsatların da gelişimi ortaya çıkardığını, sorun çözenin daha çok hasar tespiti yapmaktan öte gitmediğini vurgulamaktadır (1997:331). Gloman, Boyatzıs ve Mckee'de liderlerin hasar tespiti yapmak yerine, “ileriye yönelik denetimler” ile oluşabilecek kriz risklerini önsezisel ve analitik yoldan tespit etmesi, değişimin yönüne göre dönüşümü gerçekleştirmesi gerektiğini savunmaktadır (2002:256). Bu bağlamda bir örgütün gelecekte ortaya çıkabilecek belirsizlikleri, buhranı atlatacak kadar beceri sahibi olup olmadığı, büyük ölçüde liderlerinin köklü değişim karşısında kendi duygularını idare edip edememesine bağlı olmaktadır. Diğer bir anlatımla gelecek hakkında korkularını, kaygılarını, reflekslerini kontrol altında tutup tutamadıklarına bağlıdır. Bu konu ile ilgili Göktürk kitabeleri Doğu yönü çevirisinde geleceği öngöremeyen, bilgisiz, cesaretsiz, liderlerin Türk kaviminin başına geçtiğinde; toplumunun esaret altına girdiği ve iç çekişmelerin buhrana dönüştüğu, yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kaldığı anlatılmaktadır. Bu durumun ancak kavim içerisinden çıkan geleceği öngörebilen, bilge, alp, cesaret sahibi, liderlerle aşılabildiği aksi takdirde yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kaldığı belirtilmektedir (Öztürk, 1996:55).

Coper ve Sawaf, birçok liderin kriz ortamlarında kaygı ve korku nedeniyle düşünme becerilerini kaybettiğini, ilk önce değişime ve değişik bakış açılara direnç gösterdiklerini, bu nedenle etrafında dönen daha büyük ekonomik siyasal sistemleri fark edemediklerine dikkat çekmektedir. Oysa yapmaları gerekenin bu sistemlerle nasıl uyum sağlanacağını, onlara nasıl katkıda bulunabileceğinin yollarını aramak olması gerektiğini belirtmektedir (1997:332). Liderin duygusal davranışları üzerine çalışmalar yapan Gloman, Boyatzıs ve Mckee'de kaygının beynin anlama ve tepki verme yeteneğini zayıflattığını, korkunun ise liderin karar alma işlevini aksattığından dolayı bütün örgütü çökertebileceğini belirtmektedir. Bu nedenle liderlerin baskı altında açık zihinle düşünme yeteneklerini korumak için duygularına hâkim olabilmeleri gerektiğini vurgulamaktadır (2002:257). Liderler gereken değişimin katalizörü olmak için kriz dönemini beklememelidirler. Günlük krizlere tepki vermek yerine yönettikleri örgütten önce gerçek duruma kendilerini uyarlayarak esnek kalmalıdır. Bu nedenle büyük değişimlerin ortasında bile, daha parlak bir geleceğe giden yolu görebilir. Vizyonlarını ahenkle aktarabilir ve yol gösterebilirler.

Bloch ve Whiteley'da kriz yönetiminde sorunun az veya çok çalışma meselesi olarak görülmemesi gerektiğini belirterek, gerçekte sorunun “kaliteli ve iyi akıl

yürütme” meselesi olduğunu vurgulamaktadır. Süreç içerisinde işler olağan seyrinde giderken sorun olmadığını, ancak durumun tersine döndüğü kriz durumunda liderin tek başına kaldığında, zihninde dönüp duran problemlerin devasa boyutlara ulaştığını, bu durumun bazen liderin akıl yürütme yeteneğini köreltebileceğini savunmaktadır (2010:166). Bunun için liderlerin akıl danışabileceği (danışmanları, yakını, ailesi, arkadaşı, akıl hocası vb.) yanında bulundurması ve onlarla yapacağı fikir alışverişi buhranlı durumun üstesinden gelmede ufkunu genişletmede, bazen krizden çıkış için bir çözüm yolu bazen de kriz sonrasında ortaya çıkacak fırsatları algılamasına yardımcı olabileceğini savunmaktadır.

Wheatley’de örgütlerde en korkulan durumun dalgalanmalar, belirsizlikler, karışıklıklar ve dengesizlikler sonucu ortaya çıktığını, bunların aynı zamanda yaratıcılığın en temel kaynakları olduğunu, büyümenin dengede değil dengesizliklerde gerçekleştiğini, dalgalanmalar, karışıklıklar ve dengesizliklerin liderleri korkutmaması gerektiğini, liderlerin bunları fırsatların tespit edilmesi ve yaratıcılığın belirleyicileri olarak algılanması gerektiğini belirtmektedir (1992:28). Coper ve Sawaf’da her krizin beraberinde başka çıkış yolları sunduğunu, her gerilemenin yanında büyük fırsatları getirdiğini savunmaktadır (1997:334). Sharma’da krizlerin liderin yaratıcısı yeteneklerinin ortaya çıkardığını, diğer bir anlatımla krizleri kendi avantajına kullanabilme sanatının “kriz liderliğini” ortaya çıkarttığını savunmaktadır (2010:152). Bu nedenle en büyük ve en güçlü liderlerin hepsinin büyük belirsizlikler, karmaşa, dengesizlikler ve çöküşlerde ortaya çıktığı görülmektedir. Bu bağlamda uzun dönemli eğilimleri ve krizleri doğru şekilde yöneten, kriz sonrası dönüşümü yeni bir vizyon ile en az hasarla gerçekleştiren, içerisinde bulunduğu örgütü güven içerisinde bir üst mertebeye taşıyan kişiler, krizleri fırsata çeviren liderler olmuşlardır. Birinci dünya savaşının belirsiz, dengesiz ve karışık ortamı dünya sahnesine Atatürk gibi bir lideri çıkartmıştır. Onun zihninde tasarladığı devleti imparatorluktan ulus devlete dönüştürme vizyonu sayesinde Anadolu’daki belirsiz, karışık ortam kurtuluş savaşının kazanılması, Lozan Antlaşmasının imzalanması ve nihayetinde Türkiye Cumhuriyetin kurulması ile ortadan kalkmış. Atatürk’ün dönüştürücü-vizyoner liderliği sayesinde Osmanlı İmparatorluğu içerisinde bulunduğu durumdan bir üst mertebeye taşınarak yok olma tehlikesinden kurtarılmıştır (Dural, 2002:494).

Charan’da liderin olaylara alışılmış sınırlarının ötesinde bakmasının değişiklikleri erken fark etmesine yardımcı olacağını, liderin öncelikle değişimin türünü ve ana çizgilerini saptamakla işe başlaması gerektiğini, (Konjonktürel mi? Gelip geçici mi? Yapısal mı? Kalıcı mı?) bu değişim çizgisi içerisinde fırsatları araması gerektiğini vurgulamaktadır (2007:65). Baltaş’da kriz durumunda çözümleri üst kademelerden beklemenin kriz döneminin pasif olarak geçirilmesine ve sorunların büyümesine neden olabildiğini vurgulamaktadır (2008:11). Buna örnek olarak Kanuni Sultan Süleyman olaylara babası Yavuz Sultan Selim’in bakış açısından bakmamıştır. Gelecekte imparatorluk için krize dönüşebilecek konularda babasının tam tersi yönetim anlayışı ve liderlik davranışı ortaya koymuştur. Babasının şiddet siyaseti yüzünden yabancılaştıran tebaasının bağlılığını meydana getirdiği kanunlarla adalet ve erdemi yönetimde hâkim kılarak yeniden tesis etmiştir. Hal-

kı tarafından benimsenmeyen İnan ile yapılan ticaret yasağını kaldırmış, babası zamanında mallarına el konulan tüccarların malını tazmin etmiştir. Yine babası zamanında Mısır ve Azerbaycan'dan zorla getirilen sanatçı ve aydınlara, eğer isterlerse ölkelerine geri dönme serbestisi getirmiştir. Ancak ölkö kültürüne yapacakları katkıyı düşünerek dönmemeleri için özendirici önlemler almıştır (Altaylı, 2004:35; Kinross,2008:205)

Coper ve Sawaf'de liderlerin krizi istediği gibi yönetebilmek için karşılaştığı sorunları inkâr etmek yerine, onların varlığını kabul edip çevresindeki gelişmeleri duygusal, fiziksel ve ruhsal hareket açılarına göre değerlendirerek çok sayıda alternatif geliştirmesini önermektedir (1997:326). Bir diğer ifadeyle önsezisel "altıncı hissi" insan algısının ve zekâsının ulaşabileceği yedinci hissi "kuvvetli hissi" kullanmasını tavsiye etmektedir. Marşap'da liderin ancak bu şekilde şimdiki zamana dikkatini tam olarak verir iken şimdiki zamanın ötesini de hissedebilme imkânına kavuşmuş olacağını, krizin yakından değerlendirildiğinde ve doğru yönetildiğinde yeni bir yaşam modeline geçiş ve yeni açılımlar için fırsatlar yaratmada güçlü bir etken olabileceğini vurgulamaktadır (2009:401). Bu nedenle liderler konulara ve problemlere odaklanmak yerine, sorunların arkasındaki fırsatları aramalı, bilinçli olarak yeni bir şeyler keşfetmeli, bu çerçevede öğrenme ve gelişimlerini sürekli kılmalıdır. Bu bağlamda kriz süreçlerinde inisiyatif alan, herkesin inandığı yeni bir vizyonu ortaya koyan, karamsarlığa kapılmayan, örgütü tüm unsurları ile yeni hedefler doğrultusunda harekete geçiren, örgütün çalışanları ile arasında bağları ve iletişimi güçlendiren, diğer bir anlatımla güveni tesis eden liderler zor dönemleri atlattmakta yeni fırsatları algılamakta daha fazla başarılı olabilmektedirler.

4. KRİZLERİ FIRSATA DÖNÜşTÜRMEDE VE GELECEĞİN YENİDEN İNŞASINDA MODEL OLARAK DÖNÜşTÜRÜCÜ-VİZYONER LİDERLİK

Değerişim ve dönüşüm, yeni bir gelecek oluşturma hayali (vizyon) dünyada insanlığın başlangıcından beri var olan bir süreç olarak devam etmektedir. Bu süreç içerisinde insanöğlu tarım, endüstri ve bilgi ağı olmak üzere üç temel dönüşüm süreci geçirmiştir (Akçakaya, 2010:138). Her türlü sosyal, kültürel, teknolojik ve toplumsal yapıların sürekli değeriştiği bu ortamda değerişimin hız kazanması, her şeyin değerişime uğraması artık kalıcı, değerişmez kural olmuş, küçük değerişimler birbirleri ile etkileşime girerek fikirleri, becerileri değeriftirerek dönüşümü gerçekleştirmiştir (Demirci, 1998:8). Böyle bir ortamda liderlerin tüm ilişkilerini sadece geleceği tahmin ederek düzenlemeleri beklenmemelidir. Onunda ötesinde geleceğe ait vizyonlarını da oluşturmak zorundadırlar. Bu vizyonu; değerişimi bir engel olarak görüp direnç göstermektense, değerişim ve dönüşümü kabul edip fırsat olarak görmek üzerine kurmalıdırlar (Bennis, 2016:150). Bu kapsamda insanları birbirlerinin yerini alacak parçalar ve nesnelere olarak gören eski "konuma dayalı liderlik modelleri" günümüzde giderek başarısızlığa uğramakta, "tepeden yönet" anlayışına sahip, yetkilere göre biçilmiş olan eski gayri şahsi liderlik kalıpları yerini ahenkli dönüştürücü-vizyoner liderlere bırakmaktadır. (Gloman, Boyatzıs ve Mckee, 2002:257).

Bu anlamda post modern bir liderlik tarzı olan dönüştürücü liderlik; geleceğe, yeniliğe, değişime ve reforma dönüktür. Bu tip liderler, çalışanların yaratıcı ve yenilikçi yönlerini ortaya çıkartırlar. Örgütlerde değişimi ve yenilenmeyi gerçekleştiren, aynı zamanda örgütlerin kültürünü, gereksinimlerini, inançlarını ve yargularını da değiştiren kişiler dönüştürücü liderler olarak tanımlanmaktadır. Dönüştürücü liderler örgütleri için iyi olduğuna inandıkları şeylerin izleyenleri tarafından benimsemesini sağlamalarının yanında gelecek ile ilgili vizyonları da bulunmaktadır (Ergeneli, 2006:235).

Vizyoner liderlik ise yeni bir gözle geleceğe bakabilen, geleceği en iyi şekilde kestirmeye çalışan, içerisinde buldukları örgütlere ve takipçilerine her koşulda yeni ufuklar çizen, personelin potansiyelini iyi değerlendirerek onlara yaptıklarından çok daha iyi şeyler yapabileceklerine ikna eden, nerede olmak istiyorsunuz sorusuna gerçekleştirilmesi muhtemel gelecek hayalleri üzerinden cevap verebilen, isteyenleri bulunduğu durumdan geleceğe taşımaya çalışan bir tür ufuk liderliğidir (Özden, 1999:48). Bu anlamda liderin vizyonu yaşamın kendisi gibi dinamik bir süreç olarak örgütün gelecekteki resmini oluşturmaktadır. Bu vizyon sürekli geleceğe dönük olarak yenilenir, etkisini kaybedip muğlak hale geldiğinde ise ilham verici yeni bir vizyon ile değiştirilir (Bennis, 2016:164).

Dönüştürücü-vizyoner liderliğe ilişkin özelliklerin ve kapsamındaki eylemlerin en güzel örneklerini Atatürk'ün, tutkulu, tutarlı, güven veren, meraklı ve cesur düşünce ve eylemleri ile yol gösteren vizyonunda bulmak mümkündür. O kararlarını alırken içerisinde bulunduğu mevcut durumun hiçbir zaman kendisinin ve takipçilerinin moralini bozmasına ve düşüncelerini bloke etmesine müsaade etmemiş, her engelin nasıl aşacağını bir program dâhilinde gelecek vizyonu ile birleştirerek hayata geçirmiş, imparatorluk kültüründen gelen toplumun siyasi sistemini, örgütlerini, iktisadi yapılarını günün koşullarına uygun şekilde dönüştürmeyi başarmıştır (Dural,2002: 48).

Tablo:2'de görüldüğü gibi dönüştürücü liderlik ve vizyoner liderlik davranışları çoğu noktalarda ortak özelliklere sahiptir ve birbirini tamamlayan süreçler olduğu görülmektedir. Çünkü yönetim sürecinde lider bir vizyona sahip olmadan kriz sonrası nasıl bir değişim ve dönüşüm gerçekleştirileceğini ortaya koyamamaktadır (Pielstick, 1998:5). Diğer bir anlatımla dönüştürücü liderlik içerisinde bir vizyon oluşturma sürecini, vizyoner liderlik de içerisinde geleceğin inşasında dönüşümün nasıl gerçekleştirileceği sorusunun cevabını barındırmaktadır. Bu bağlamda günümüzde her gün değişen koşullar ve belirsizlikler, sıradan yönetim yaklaşımlarını ve liderlik anlayışlarını geçersiz kılmaktadır. Bu nedenle liderlerin geleceği kontrol etme ihtiyacı, dönüşüm talepleri, örgüt kültüründeki sosyal değişimler, sağlam bir gelecek inşa etme ihtiyacı liderin aynı zamanda dönüştürücü-vizyoner liderlik becerilerine sahip olmasını zorunlu kılmaktadır (Ekici, 2006:166).

Tablo 2: Dönüştürücü liderlik ve Vizyoner liderlik Özellikleri
(Ekici, 2006:239)

Dönüştürücü Lider Özellikleri	Vizyoner Lider Özellikleri
Süreçten çok fikirlerle ilgilenir.	Takipçilerini heyecanlandırırlar.
İlham vericilik görevi üstlenir.	Çalışanların tüm kapasitelerini ortaya koymalarını sağlarlar.
Takipçilerinin ilgi alanlarının üzerine çıkmada onları teşvik eder.	Takipçilerine geleceğe yönelik ufuk kazandırır.
Bireyleri cesaretlendirirler.	Bütünleştirici ve yol göstericidirler.
İnsanlara inanır ve güvenirlir.	Gücünün kaynağını vizyondan alır.
Bir ömür boyu öğrencidirler. (öğrenen organizasyonlar)	Geleneksel ast-üst ilişkileri yoktur.
Karmaşık ve belirsizliklerle uğraşma yeteneğine sahiptirler.	Vizyonlarını değişim ve dönüşüm üzerine kurmuşlardır.
Örgütsel değerleri sürdürürler.	Gelecek yönelimli düşünce yapısına sahiptir.
Değişimin temsilcisidirler.	Yenilikçi düşüncelerin temel çekirdeğini hayal güçleri oluşturmaktadır.
Vizyonerdiler.	Takipçilerini esinlendirir ve bağlılıklarını sağlarlar.
Buldukları ortama heyecan getiriler, kendileri ve astları arasında kuvvetli duygusal bağlar kurarlar.	Dönüştürücüdürler ve değişime hızla uyum sağlarlar.
Geleceğe yönelik bir vizyon yaratma ve değişimin sürecini yerine getiriler.	Yaratıcılık ve yenilikçiliğin destekçisidirler.
Dönüştürücü liderlik yaklaşımının ortaya çıkmasına etki eden faktörler: Kriz ortamı, Dönüşüm İhtiyacı, Çok boyutluluk, Bilgi birikimi ve iletişimidir.	Vizyoner liderlik yaklaşımının ortaya çıkmasına etki eden faktörler: geleceğin şekillendirilmesi, Yol gösterme ve yön çizme ihtiyacı, Kriz ortamı, Hızlı değişim ve dönüşüm ihtiyacı, Geleceğin soyut görüntüsünü ortaya koyma ihtiyacı, Çok boyutluluk.

Günümüzün dünyası sanayi çağından yeni bir çağ olan bilgi çağına geçiş yapmış, tüm örgütler kendilerini fikir-yoğun ve bilgi-yoğun yapılara dönüştürmek zorunda kalmışlardır (Bennis, 2016:148). Bu tarz dönüşümlerin gerisinde hep dönüştürücü-vizyoner liderler olmuştur. Bu anlamda günümüzde artık liderlik denilince değişimin temsilcisi, karmaşıklık ve belirsizlikle uğraşma yeteneğine sahip, vizyon sahibi, gelecekteki durumu öngörebilen, dönüştürücü-vizyoner liderlik anlaşılmaktadır (Ekici, 2006:134). Dönüştürücü-vizyoner liderler krize giren örgütlerin yeniden canlandırılması konusundaki kararlılıkları ve geleceğe yönelik yeni bir vizyon yaratma ve değişimin kurumsallaşması biçiminde sonuçlanan bir sürecin yönetilmesinde de önemli rol oynamaktadırlar. Diğer taraftan dünyada döngü haline gelen kriz ortamı, dönüşüm ihtiyacı, çok boyutluluk, bilgi birikiminin hareketliliği ve iletişim, dönüştürücü-vizyoner liderlik becerilerini gerekli kılmaktadır. Bu tarz

bir liderlik örneği tarihte Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethinde cereyan etmiştir. İstanbul şehrinin surlarını ve konumunu inceleyen Sultan Mehmet İstanbul surlarının kalınlığını ve daha önce karadan defalarca fethedilmek için girişimde bulunulmasına rağmen şehrin düşürülemediğini hemen fark etmiştir. Şehrin fethedilmesinin ancak her iki cepheden hem karadan hem denizden kuşatılarak yardım ve yiyecekten yoksun bırakılarak ayrıca yeni bir bilgi ve teknoloji sayesinde surları yıkarak başarılacağını öngörmüştür. Bu maksatla Urban adında bir Macar mühendise surları yıkacak güçte topları imal ettirmiş ve güçlü bir donanma inşa ettirmiştir. Bu sayede İstanbul'un surlarını özel olarak döktürdüğü güçlü toplarla tahrip ederken denizden şehri ablukaya alarak teslimi zorlamış, karadan kadirgamları yürüterek haliç'e indirmiş, 19 yaşında İstanbul'u fetheden Fatih Sultan Mehmet savaş alanında yeni bir gücü ortaya koymuş ve Avrupa tarihine Orta Çağ kapatıp Yeni Çağ açan hükümdar olarak geçmiştir (Kınross, 2008:99; Kızıltoprak, 2012:78) Rönesans hükümdarı olan Fatih Sultan Mehmet Ali Kuşçu gibi önemli matematik ve astronomi uzmanları ile âlimleri ülkesine getirterek bilime ve düşünceye büyük önem vermiş, bilimde, kültür, sanatta ve devlet yapısında, büyük dönüşümler gerçekleştirmiştir. İmparatorluğun devlet yapısı içerisinde kriz üreten bir çok sorunu (taht kavgası, yeniçeri isyanları..vb) Fatih'in yaptırdığı ilk kanun düzenlemeleri ile ortadan kaldırılmış, devlet teşkilatı bu günkü anlamında kurumsal bir yapıya dönüştürülmüştür. Ondan sonra imparatorluğun başına onun kadar bilime ve düşünceye önem veren başka padişah gelmemiştir (Afyoncu II. Cilt, 2010:33; Kızıltoprak, 2012:197)

Başarılı liderlerin özellikle bir vizyona sahip olmalarının yanında bu vizyonu motivasyonun bir aracı olarak kullanma becerisine de sahip olması gerekmektedir. Bu anlamda etkili liderler; her zaman kriz durumlarında etkili kararlar almalarında yol gösterici olan açık bir vizyona sahiptirler (Maxwell, 1999:34). Zaten liderliğin doğasında da bir vizyona sahip olma içgüdüğü daima var olmuştur, bunun olmaması durumunda zaten liderlikten de söz edilemez. Dolayısı ile vizyon liderliğin ayrılmaz bir parçası ve onun tamamlayıcısıdır (Doğan, 2001:83). Liderler, gelecekte ne yapacaklarına ve bunu nasıl başaracağını dair kararları sahip oldukları bu vizyon çerçevesinde veririler. Bu sayede belirsizlikleri başarılı bir şekilde analiz edebilecek imkanı veren düşünme gücüne sahip olurlar ve ortaya çıkan problemleri aşarak fırsatları yaratabilecek fikirleri ortaya çıkartırlar. Vizyoner liderler aynı zamanda oluşturdukları vizyon ile örgütlerini geleceğe hazırlarlar, bunu yaparken riskleri en aza indirerek ortaya çıkacak fırsatları en iyi şekilde değerlendirmeyi hedeflerler (Doğan, 2001:84-88). Geleceği doğru okuyamayan liderlerin oluşturdukları yanlış vizyonlar ise hem örgütü hem de takipçilerini geleceğe taşımayacağı gibi geleneksel yönetim anlayışının oluşturduğu sorunlarla da karşı karşıya bırakabilecektir (Akçakaya, 2010:111).

Dönüştürücü liderler günümüzün belirsiz ve çalkantılı ortamındaki değişimlere uyum sağlamakta gerek duyulan cesaret, güçlüklerle baş edebilme ve değişimi okuyabilme gibi özelliklere sahiptirler. Kurtuluş savaşını yöneten kadrolarda o günün şartlarında artık dünya üzerinde hanedan hâkimiyetine dayalı kırallıkların ve imparatorlukların sonunun geldiğini fark etmişlerdir. Devlet sistemindeki değişimi

iyi kavrayan bu kadrolar Osmanlı İmparatorluğunun ancak yeni bir devlet yapısına dönüşmesi sonucu yok olmaktan kurtulabileceğini görmüşler ve mücadeleyi bu çerçevede yürüterek başarıya ulaştırmışlardır (Dural, 2002:264). Dönüştürücü liderler, kendilerine bağımlı astlar yetiştirmekten ziyade bağımsız eleştirel düşünebilen ve böylece örgüte önemli katkıları olabilecek yenilikçi vizyoner astları da kazandırır. Riskleri göze alarak hata yapmaktan korkmazlar. Hatalarının kendileri için bir gelişme fırsatı olduğunu farkındadırlar (Tengilimoğlu, 2005:6). Bu sayede değişim ve dönüşümü kişisel vizyonları ile birleştirerek belirsizlik ve kaostan çok çabuk bir üst evreye geçebilirler (Gloman, Boyatzıs ve Mckee, 2002:134).

Akçakaya'da çevresel değişim, belirsizlik ve kaosun yönetimleri çözüm bekleyen sorunlarla karşı karşıya bıraktığını belirterek, mevcut uygulamaların değişime ayak uydurmayı güçleştirdiğini hatta imkânsız hale getirdiğini, dönüştürücü liderliğin dış çevrede ortaya çıkan köklü değişimlere karşılık vermede ve örgütü harekete geçirmede etkin rol oynadığını savunmaktadır (2010:139). Özalp ve Öcal'da dönüşümün gerçekleştirilmesi için örgütün geleceği ile ilgili vizyonun örgüt üyeleri ile paylaşarak örgütü canlandırmada ve yeni bir gelecek inşa etmede büyük öneme sahip olduğunu, bunun için dönüştürücü liderlik yeteneklerinin ve vizyoner liderlik yeteneklerinin bütünleştirilmesi gerektiğini savunmaktadır (2000:208). Diğer bir anlatımla Dönüştürücü liderlik ve vizyoner liderlik becerilerinin birleştirilmesi, krizleri yönetme de ve geleceğin inşasında sinerjik bir güç ortaya çıkartmaktadır. Tarihte bunun örneği göçebe yaşayan, bir sonraki yerleşim yerini seçmekten başka vizyonu olmayan, geçimlerini ganimet üzerine kurmuş hiçbir ticari faaliyeti olmayan, birbiri ile savaş halindeki hun boylarını kardeşlerinin ve amcasının kendisine ihanet etmesine, komutanlarından pek azının onun dünyayı fethedeceğine inanmasına rağmen Hun İmparatoru Atilla bir araya getirmiştir. Onun dünyayı fethetme vizyonu, boyları birleştirerek devlete dönüştüreceğine olan inancı boylar arasında yeni bir sinerji yaratmıştır. Bu sayede Atilla, sayıca kendinden üstün, eğitilmiş ve disiplinli ordulara karşı savaşarak Avrupa Hun Devletini kurmuştur. 434 yılında Bizans ile Margos anlaşmasını yapmış, Bizans'ın ödediği vergiyi iki katına çıkartmış, Ticari münasebetlerin belirlenen kasabalarda devam etmesini sağlamıştır (Roberts, 1989:17; Taşağıl, 2017:255).

Krizleri fırsata çevirmede liderliğin öneminin üç ana sebebi olduğu görülmektedir. Birincisi örgütün başarısı ve başarısızlığı karar alıcı liderlerin kalitesine bağlıdır. İkincisi bütünlüğün kaybolduğu yerde liderler birleştirici rol oynamaktadır. Üçüncüsü güvenin ve ümidin kaybolduğu yerde liderler ilham verip umutları canlandırır ve yeni bir vizyon oluştururlar (Bennis, 2016:5). Vizyon oluşturmada liderler çevresindeki ve dünyadaki var olan ekonomik, sosyal, politik, teknolojik eğilimleri dikkate alarak, örgütün temel amaçlarını ve yönünü tanımlar ve ortaya koyarlar. Çünkü vizyonu olan lider sınırları aşmakta zorlanmaz. Vizyon rüya değil henüz başarılmamış gerçekler, günlük cari işlerin ve hedeflerin ötesinde örgütün dönüşümünü gerçekleştirecek uzun vadeli planlardır (Özel, 1998:80). Ancak örgütlerde yapılmış mükemmel planlar, kontrol dışı, kaotik gerçekler ile karşı karşıya kaldığı anda bozulur. Çünkü bu bir belirsizlik halidir ve bu ortamda tüm kurallar işlemez hale gelir. Bu ortamda *“Her şeyi yapmak çok basitleşir, ancak basit şeyle-*

ri yapmak çok zorlaşır” (Kozlu, 2010:75). Liderin ortaya çıkışı ve sorumluluğu da burada başlamaktadır. Çünkü kriz döneminde sorunları aşmak, eskiye veya daha iyi bir duruma dönüşüm krizde liderin ortaya koyacağı liderlik tarzı ve vizyon ile yakından ilişkilidir (Akdemir, 1998:59). Bu aşamada lider krizin tüm sorumluluğunu üzerine alarak kafasında yarattığı dönüşümü ve vizyonu alt kadroları ile paylaşmalı, krizle baş etmede onların desteğini almalı, krizin yarattığı ruhsal çöküşü ortadan kaldırmalı, dönüşüm için güçlü sinerji yaratmalıdır (Akçakaya, 2010:113).

Liderin kriz ortamında çok az veri akışıyla karşı karşıya kaldığında akıllı tahmin yapması da çok önemlidir, verilerin neye işaret ettiği konusunda açık bir fikri olmamasının yanında, verileri kullanarak önceden tahmin edemeyeceği çok şey de vardır. Bu durumda liderin elinde kendisine yardımcı olacak “vizyon” ve “sezgileri” kalmaktadır. Lider bir konu hakkında verilerin ötesine geçerek akıllı bir tahminde bulunarak krizi fırsata dönüştürmeyi “vizyonu” ve “sezgileri” sayesinde başarabilir. Bu anlamda liderlerin sezgilerine güvenmeyi öğrenmeleri kriz durumlarında geleceği öngörebilmelerinde kendilerine büyük fırsatlar sağlayacaktır (Gloman, Boyatzıs ve Mckee, 2002:53). 1929 yılında Wall Street’te borsanın çökmesi ile başlayan ve tüm dünyaya yayılan kriz, tarım malları fiyatlarının aşırı düşmesine neden olmuştur. O dönemde Türkiye Cumhuriyeti’ni yöneten Atatürk ve arkadaşları dünyadaki ekonomik, sosyal, politik değişimin yönünü erkenden tespit ederek, bu durumun o dönemde tarım ülkesi olan ülkeyi çok derinden etkileyeceğini, mevcut iktisat politikaları ile krizin üstesinden gelinemeyeceğini ve dünyanın çok yakında bir savaşa doğru sürüklendiğini değerlendirmişlerdir. İktisat politikasında yeni bir dönüşüm ile içe kapalı, yüksek gümrük tarifeli, korumacı bir yapıya geçilmiştir. Bu yapı devletin özel sektöre ilham kaynağı olduğu, özel sektörün desteklendiği, devletin özellikle sanayi malı üretiminde daha çok etkin kılındığı devletçilik ilkesinin uygulanmasıdır. Bu uygulamalar sayesinde dönemin yöneticileri krizin üstesinden gelebilmişler, krizi fırsata çevirerek önemli sanayileşme hamlelerini gerçekleştirmişlerdir. İkinci dünya savaşı yıllarındaki ortaya çıkan büyük siyasi ve ekonomik kriz aynı şekilde devletçi politikalar sayesinde yönetilebilmiştir (Pamuk, 2014:191).

Diğer taraftan liderlerin geleceği yeniden inşa etme ve krizlerden fırsatlar yaratma düşüncesi stratejik bir düşünce biçimi olarak görülmemelidir. Stratejik düşünce tarzı şimdi neredeyiz? Nerede olmak istiyoruz? Aradaki mesafe nedir? Oraya nasıl ulaşırız? sorularına cevap arar. Oysaki krizden fırsat yaratma ve geleceğin yeniden inşa düşüncesi; Arzulanan nihai aşama nedir? Bu nihai aşamada ne gibi yenilikler ve olasılıklar bulunur? Gelişen olaylar durumumuzu nasıl etkileyecek? Geleceği nasıl yaratırız? Bu geleceği başlatmak ve sürdürmek için nelere ihtiyacımız var? Gelecekte bizlerden neler talep edilecek? Bu aşamalarda ne tür fırsatlar bulunmaktadır? sorularına cevap aramaktadır (Reffo,Wark; 2016:54). Bu tür düşünceye sahip liderler şimdi ve burada kavramlarıyla kendilerini kısıtlamadan, geçmiş, şimdi, gelecek arasında bağ kurarak olayların uzun vadeli etkileri ve geleceğin neye benzeyeceği üzerine düşünürler. Bu amaçla eyleme geçerler, vizyon ile gerçekliği kaynaştırarak somut sonuçlara odaklanırlar ve kendilerini ona göre hazırlarlar. Çünkü geleceğe ilişkin ipuçlarının birçoğu şimdide ve geçmişte yer almaktadır. Bu tür liderler her konuya anında tepki vermezler. Çünkü her konuya tepki verme

talebi liderin düşünme kapasitesinin çoğunu kısıtlar. Gelecek üzerine daha az zaman ayırmalarına neden olur. Bu durum liderin kendine güveni ve geleceğe ilişkin sorunlar üzerine kafa yorma, değer yaratma ve fırsatları algılama yetenekleri zayıflatabilir (Reffo,Wark; 2016:57).

Bu bağlamda kriz yönetiminde başarı için, krizlerin yarattığı fırsatları algılamada ve geleceğin yeniden inşasında liderlik becerileri büyük rol oynamaktadır. Kriz ortamlarında stratejilerin ve hedeflerinin yeterince açıklık taşımadığını, ileriye dönük görüş mesafesinin muğlak hale geldiği, sorumluluklar konusunda farklı görüşler ortaya çıktığı durumlarda, krizlerle ve belirsizliklerle başa çıkabilecek, örgütün önüne açık bir yol çizebilecek ve geleceği yeniden inşa edebilecek dönüştürücü-vizyoner liderlere ihtiyaç duyulduğu tarihte yaşanmış örneklerden anlaşılmaktadır. Son yıllarda yaşanan hızlı çevresel değişimlerin baskısı ve belirsizlikler örgütleri çok boyutlu krizler ile karşı karşıya bırakmakta ve değişim ve dönüşüme zorlamaktadır. Ayrıca örgütlerin kriz sonrası geriye veya eski konuma dönüşlerinin de çok zor olduğu görülmektedir. Krizleri fırsata çevirebilmek için örgütler dönüşümün olumlu ve olumsuz etkisine karşı hazırlıklı olması, mevcut durumun sunduğu olanakları fırsata dönüştürecektir, liderlere sahip olması da gerekmektedir. Bu liderlerin insanları esinlendirecek, kaybolan gelecek hayallerini tekrar inşa edecek Vizyoner liderlik özelliklerine, diğer taraftan ise güveni tekrar tesis ederek bozulan dengeleri daha üst mertebeye tekrar dengeye oturtacak Dönüştürücü liderlik özelliklerine sahip olması gerekmektedir.

Sonuç

İnsanoğlunun, yeni bir gelecek oluşturma hayali, sürekli kendisini, çevresini ve yaşamını yenileme merakı ilk çağlarından beri devam eden bir süreçtir. Bundan sonrası içinde devam edeceği görülmektedir. Bu süreç devam ettiği müddetçe teknolojik gelişmelere paralel olarak devletlerin, toplumların ve örgütlerin iktisadi, kültürel, sosyal hayatlarındaki değişim ve dönüşümlerde devam edecektir. Bu değişim ve dönüşümler çoğu zaman liderlerin yönetsel kapasitelerinin sınırına ulaştığında sonu savaşa varan siyasi, askeri, ekonomik krizlere neden olmaktadır. Her türlü devlet, toplum ve organizasyon yapılarının sürekli değiştiği dünyada liderlerin yönetsel kapasitelerinin sınırının neresi olduğu bilinemediğinden ne tür krizlerin ne zaman ve ne şekilde ortaya çıkacağı da öngörülememektedir. Ancak belirtileri liderlik becerileri sayesinde hissedilebilmektedir. Literatürden de anlaşıldığı üzere her kriz kendi liderini ortaya çıkartırken, krizlerin yarattığı fırsatları algılamak ve krizleri iyi yöneterek fırsata çevirmek de ayrı bir liderlik becerisi gerektirmektedir. Bu durum gelecekte örgütlerin ve toplumların krizleri atlattıklarında sahip oldukları liderlerin önemini her geçen gün artırmaktadır. Kriz yönetim tecrübesi olan, daha üstün liderlik becerilerine sahip liderleri yetiştirmelerini zorunlu kılmaktadır.

Kriz ortamlarında stratejilerin ve hedeflerinin yeterince açıklık taşımadığını, ileriye dönük tahminlerin muğlak hale geldiği durumlarda, krizlerle ve belirsizliklerle başa çıkabilecek, örgütün önüne açık bir yol çizebilecek ve geleceği yeniden inşa edebilecek liderlere ihtiyaç duyulmaktadır. Bu liderin yöneticilik özelliklerini bünyesinde barındıran, günümüzün sürekli değişen koşullarına uyumlu, geleceğin şe-

killendirilmesinde vizyon sahibi, takipçilerine kriz durumlarında yol gösterebilen, yön çizebilen, hızlı değişim ve dönüşüm ihtiyacına süratle cevap verebilen, geleceğin soyut görüntüsünü ortaya koyabilen dönüştürücü-vizyoner lider olması kriz yönetiminde, krizleri fırsata dönüştürmede ve geleceğin yeniden inşasında başarı için faydalı bir model olabileceği değerlendirilmektedir.

Krizler örgüt ve liderler üzerindeki çok boyutlu etkisini her geçen gün artırırken geleceğe yönelik tüm hayalleri yok etmekte, diğer taraftan da liderlerin gelişmesine büyük katkı sağladığı görülmektedir. Bu anlamda liderin bir çöküş döneminden geçmeden kriz yönetim tecrübesi kazanması ve geleceğe dönük bir atılım gerçekleştirilmesi de zor olmaktadır. Değişim ve dönüşüm de ancak bir krizden sonra dönüştürücü-vizyoner liderler sayesinde olabilmektedir. Bu nedenle çöküşler aynı zamanda yeni liderleri ortaya çıkartan ve yeni atılımları doğuran sebepler olarak görülmektedir. Yönetme sanatı ve liderlikte bu noktada ortaya çıkmaktadır. Liderler bu aşamada krizleri felaket olarak görmekten vazgeçip, öğrenme ve değişim için bir fırsat olarak görmeli ve krizi fırsata dönüştürecek yeni bir vizyon yaratmalı, vizyon ile gerçekliği kaynaştırarak somut sonuçlara odaklanmalıdır. Bunun için liderlerin insanlara; içerisinde bulunduğu karamsarlıktan bambaşka bir geleceğe taşıyabileceği ümidini veren karşı konulamaz sinerji ve yeni bir vizyon ile birlikte dönüşüm hareketini başlatmalıdır.

Bu amaçla geleceğin liderleri krizlerin düşüncelerini bloke etmesine, düşünce tarzını bozmasına müsaade etmemeli, hatalardan ders çıkartmalı, savunmacı düşünce tarzının, öğrenmeyi engellediğinin farkında olmalı, sürekli öğrenerek kriz dönemlerinden kendisine dersler çıkartmalıdır. Koşulların alt üst olduğu durumlarda belirsizliklerle uğraşırken aynı zamanda fırsatlara da odaklanmalıdır. Gerçek öğrenmeyi pratikle deneyimi birleştirerek gerçekleştirmeli, bu anlamda başkalarının deneyimlerinde de faydalanmalıdır. Diğer bir anlatımla krizleri fırsata çevirebilmek için liderlerin yeni fikirlere açık, öğrenmeyi yaşam boyu bir süreç haline getiren, kendisini geleceğin koşullarına göre sürekli yenileyen, dönüştürebilen bu amaçla kendi vizyonunu oluşturabilen dönüştürücü-vizyoner liderlik becerilerine sahip olmaları gerekmektedir.

Kaynakça

- Afyoncu, E. (2010). *1000 Soruda Osmanlı İmparatorluğu*. Ankara: Yeditepe Yayınevi.
- Agbor, E. (2008). *Creativity and innovation: The leadeship dynamics. journal of strategic leadership*. 1(1):39-45.
- Aksu, A. (2009). *Kriz yönetimi ve vizyoner liderlik*. Journal of Yaşar University. 4(15), 2435-2450.
- Akdemir, A. (1998). *Vizyon yönetimi*. Avrupa İnsan Hakları Merkezi, İstanbul: Bayrak Matbaası.
- Akçakaya, M. (2010). *21.Yüzyılda Yeni Liderlik Anlayışı*. Adalet Yayınevi, Ankara.
- Altaylı, T. (2004). *Kanuni Sultan Süleyman Han'ın liderlik sırları*. İstanbul: Okumuş Adam Yayınları.

- Altun, A. S. (2001). *Kaos ve yönetim*. Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi. Sayı.28, ss.451-469.
- Arıkan, S. (2001). *Liderlik, yönetim ve organizasyon*, (Ed. Salih Güney). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Arrighi, G. (2000). *Uzun yirminci yüzyıl, para,güç ve çağımızın kökenleri*. İstanbul: 1. Baskı, İmge Kitabevi.
- Arslan, A. (2009). *Kriz yönetiminde liderlik*. Akademik Bakış Dergisi. Sayı: Ekim- Kasım-Aralık 2009, Türk Dünyası Kırgız-Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü Celalabat – Kırgızistan.
- Avcı, U. ve Topaloğlu, C. (2009). *Hiyerarşik kademelere göre liderlik davranışlarını algılama farklılıkları: Otel Çalışanları Üzerinde Bir Araştırma*. KMU İİBF Dergisi. 11(16):1-20.
- Bakan, İ. (2008). *Örgüt kültürü ve liderlik türlerine ilişkin algılamalar ile yöneticilerin demografik özellikleri arasındaki ilişki: bir alan araştırması*. KMU İİBF Dergisi. 10 (14).
- Bakan, İ. ve Doğan, F. İ. (2013). *Liderlik: güncel konular ve yaklaşımlar*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Bakan, İ., ve Büyükbeşe, T. (2010). *Liderlik “türleri” ve “güç kaynakları” na ilişkin mevcut-gelecek durum karşılaştırması*. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 2010(2), 73-84.
- Baltaş, A. (2015). *Türk kültüründe yönetmek yerel değerlerle küresel başarılar kazanmak*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Baltaş, Z. (2008). *Değişimde değer yaratmak: kriz ve yeniden yapılanma sürecinde çalışanın el kitabı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Bennis, W. (2003). *Bir lider olabilmek*. (Çev. Utku Teksöz). 4. Basım, İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- Bennis, W. (2016). *Bir lider olabilmek*. (Çev. Utku Teksöz). İstanbul: Aura Kitap.
- Bloch, S. ve Whiteley, P. (2010). *Düz bir dünyada yöneticilik*. (Çev. Ümit Şensoy), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Braudel, F. (2004). *Maddi uygarlık*. (Çev. M.Ali Kılıçbay). Ankara: İmge Kitabevi.
- Can, H. (1999). *Organizasyon ve yönetim*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Charan, R. (2007). *Know how iyi iş çıkartanları diğerlerinden ayırt eden beceri*. İstanbul: Acar Basım.
- Coper, K.R. ve Sawaf, A. (1997). *Liderlikte duygusal zeka: yönetim ve organizasyonlarda duygusal zeka*. (Çev. Zelah Bedriye Ayman, Banu Sancar). İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- Çetin, N.G. ve Beceren, E. (2007). *Lider kişilik: Gandhi*. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 3(5):110-132.
- Demirci, M.K. (1998). *Dönüştürücü liderlik kuramının önderlik kuramları yönünden incelenmesi*. Doktora Tezi, Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Diñçer, O. (1992). *Stratejik Yönetim ve İşletme Politikası*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Drucker, P.F. (1993). *Drucker on management: the five deadly business sins*. Wall Street Journal. (21 Ekim 1993):A25.
- Doğan, S. (2001). *Vizyona dayalı liderlik*. Philip&Richard's İstanbul: İnsan ve İş Kaynakları Danışmanlığı Yayınları.

- Durmuş, A.E. (2001). *Kadın ve erkek yöneticilerin liderlik davranışları arasındaki farklar: türkiye’de seçilmiş bir grup yönetici üzerinde bir araştırma*. Yüksek Lisans Tezi, Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
- Dural, B. (2002). *Atatürk’ün liderlik sırları*. İstanbul: Okumuş Adam Yayınları.
- Ekici, K.M. (2006). *Vizyoner liderlik*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Ergezer, B. (1998). *Liderlik ve özellikleri*. Ankara: Nadir Kitap.
- Ergeneli, A. (2006). *Örgüt ve insan*, Ankara: Hacettepe Üniversiteleri Hastaneleri Basımevi,
- Erikson, H. E. (1982). *Major stages in psychosocial development*. The life cycle completed: A review :55-82.
- Gloman, D., Boyatzıs, R. ve Mckee, A. (2002). *Yeni liderler*. (Çev. Filiz Nayır, Osman Deniztekin), İstanbul: Varlık Yayınları.
- Güney, S. (2007). *Liderlik yönetim ve organizasyon*. (Edt. Salih GÜNEY). Geliştirilmiş ve Gözden Geçirilmiş 2 Baskı, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Güran, T. (2017). *İktisat tarihi*. İstanbul: Der Yayınları.
- Haldun, İ. (2016). *Mukaddime*. (Çev. Turan, Dursun). Cilt I, Ankara: Kaynak Yayınları.
- Henry, R. (2000). *You’d better have a hose if you want to put out the fire*. California: Gollywobblers Productions,
- Heim, P. ve Chapman, N. E. (1997). *Liderliği öğrenmek: liderler ve yöneticiler arasındaki farklar*. İstanbul: Rota yayınları.
- Kadıbeşegil, S. (2001). *Kriz yönetimi ve iletişimi*. Marketing Türkiye 11(241),1.
- Kaya, M.A. (2016). *İlk çağ tarihi ve uygarlığı*. 2. Baskı, Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Kızıltoprak, K. (2002). *Fatih Sultan Mehmet Han’ın liderlik sırları*. İstanbul: Okumuş Adam Yayınları.
- Kinross. L. (2008). *Osmanlı İmparatorluğu’nun yükselişi ve çöküşü*. İstanbul: Altın Kitaplar Yayımevi.
- Koçel, T. (2011). *İşletme yöneticiliği*. 13 Baskı, İstanbul: Beta Yayınları.
- Korkmaz yürek, H. ve Basım, N. (2009). *İş modeli ve kriz yönetimi*. Ankara: Siyasal Basın Yayın Dağıtım.
- Kozlu, C. (2010). *Liderin takım çantası araçlar ve yaklaşımlar*. 9. Basım, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Krausz, R. (1986). *Power And Leadership İn Organizations*. Transactional Analysis Journal 16.2, ss. 85-94.
- Kuklan, H. (1986). *Managing crises: challenges and complexities*. Sam Advanced Management Journal. Vol.51, No.4. Autumn.
- Lee, S.H. (2004). *Yenilikçilik ve kriz liderliği*. Kara Harp Okulu Uluslar Arası Liderlik Sempozyumu Bildirileri. 15-16 Nisan 2004, Ankara.
- Lewis, B. (2002). *Crisis management*. InfoWorld. 24(36).
- Marşap, A. (2009). *Yaratıcı liderlik: 21. yüzyılda yaratıcı liderişim ve yönetişim*. Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş İkinci Baskı, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Maxwel, C. J. (1999a.). *Liderlik yasaları: reddedilemez 21 liderlik yasası*. İstanbul: Beyaz Yayınları.

- Nizamü'l- Mülk (2015). *Siyasetname*. (Çev. M.Taha Ayar). 8. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası, Kültür Yayınları.
- Oktar, S. Dalyancı, L. (2010). *Finansal kriz teorileri ve türkiye ekonomisinde 1990 sonrası krizler*. Marmara Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi, Yıl 2010, Cilt XXIX, Sayı II, ss.1-22.
- Özalp, İ. Öcal, H. (2000). *Örgütlerde dönüştürücü liderlik yaklaşımı*. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. Cilt.3, Sayı. 4, ss. 207-226.
- Özçelik, N. (2010). *İlk çağ tarihi ve uygarlığı*. 5. Baskı, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Özden, Y. (1999). *Eğitimde dönüşüm: eğitimde yeni değerler*, 2.Baskı. Ankara: Pegem Yayıncılık.
- Özgen, H., Öztürk, H. A. ve Yalçın, A. (2001). *Temel işletmecilik bilgisi*. Adana: Nobel Kitabevi.
- Öztürk, A. (1996). *Ötüken türk kitabeleri*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Pamuk, Ş. (2014). *Türkiyenin 200 yıllık iktisat tarihi*. 3. Basım, İstanbul: Türkiye İş bankası Kültür Yayınları.
- Paşa, Z. (2012). *Endülüs tarihi*. 5. Basım, İstanbul: Selis Kitap.
- Pielstick, C.D. (1998). *The transforming leader: a meta-ethnographic analysis*. Community College Review. 26,3-15.
- Reffo, G. Ark, V. (2016). *Liderlik ve politik zeka*. (Çev. Ahmet Aksoy). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Roberts, W. (1989). *Hun imparatoru atilla'nın liderlik sırları*. (Çev. Yakut Eren). İstanbul: İlgi Yayıncılık,
- Sharma, R. (2010). *Unvansız lider*. İstanbul: Pegasus Yayınları.
- Shelton, K. (1997). *Sahte liderliğin ötesinde*. İstanbul: Rota Yayınları.
- Sönmez, S. (2005). *Dünya ekonomisinde dönüşüm sömürgecilikten küreselleşmeye*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Stogdill, R.M. (1974). *Handbook of leadership: a survey of theory and research*, New York: Free Prees.
- Şimşek, M.Ş. (1999). *Yönetim ve organizasyon*. Ankara: Nobel Yayınevi.
- Tağraf, H. ve Arslan, N.T. (2003). *Kriz Oluşum Süreci ve Kriz Yönetiminde Proaktif Yönetim*. C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi. (4-1).
- Türk Dil Kurumu. (2009). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Taşağıl, A. (2017). *Kök tengri'nin çocuklar: Avrasya bozkırlarında islam öncesi Türk tarihi*. 10. Basım, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayın Dağıtım.
- Tengilimoğlu, D. (2005). *Kamu ve özel sektör örgütlerinde liderlik davranışı özelliklerinin belirlenmesine yönelik bir alan çalışması*. Sosyal Bilimler Dergisi. Cilt.4, Sayı.14, Güz.
- Toduk, Y. (2017). *Türkiye'nin liderlik haritası; güncel yaklaşımlar ve türkiye'den örnekler*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Tuğcu, Ş.T. (2004). *Kriz yönetiminde liderlik kavramının önemi*. Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi. 3.2: 16-22.
- Tutar. H. (2000). *Kriz ve stres ortamında yönetim*. İstanbul: Hayat Yayıncılık İletişim Eğitim Hizmetleri.

Tüz, M.V. (1996). *Kriz döneminde işletme yönetimi*. Bursa: Ekin Kitabevi.

Zel, U. (2001). *Kişilik ve liderlik*. 1. Basım, Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Werner, İ. (1993). *Liderlik ve yönetim*. İstanbul: Rota Yayınları.

Wheatley, M. J. (1992). *Leadership and the new science: learning about organizations from an orderly universe*. San Francisco: Berrett-Koehler.

Wallerstein, I. (2013). *Bilginin belirsizlikleri*. İstanbul: Sümer Yayıncılık.

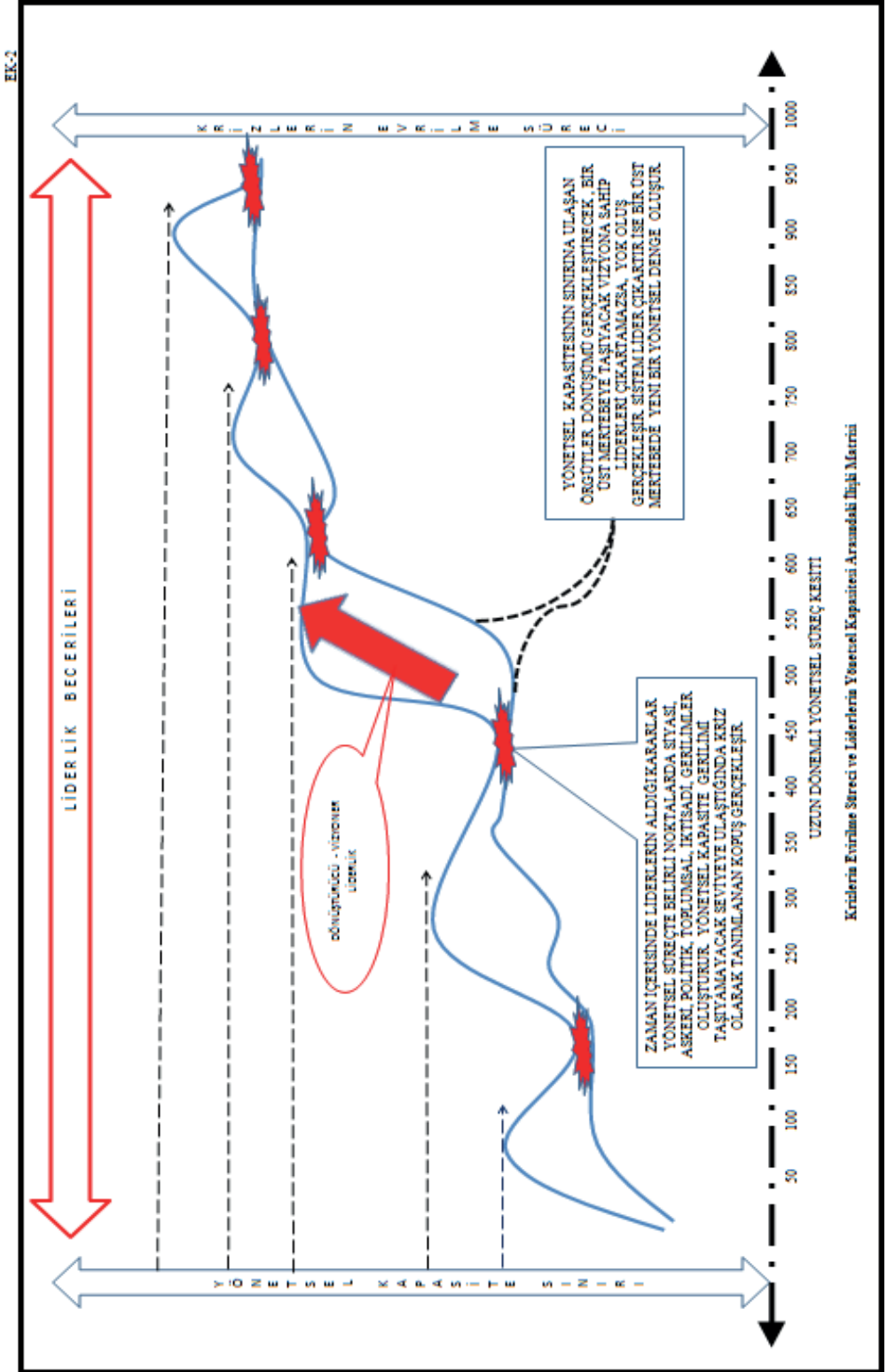
Watkins, M. (2007). *Yenilikçi liderlik anlayışı için çözümsel başarı stratejileri*. (Çev. Yelda Yıldız), İstanbul: Harvard Business School Press.

İNCELEME KONUSU	KAYNAK VE YAZAR	İNCELENME	EK-1
SİYASAL KRİZLER VE YÖNETİM SÜRECİ YÖNÜNDEN	<p>Göktürk Kitabeleri Ali ÖZTÜRK</p> <p>1000 Soruda Osmanlı İmparatorluğu Erhan AFYONCU</p> <p>Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküşü Lord KINROSS</p>	<p>Türk tarihinin en eski yazılı edebiyat metni olarak kabul edilen Göktürk Kitabelerinde ayrıntılı olarak anlatılan dört tarafı düşmanla çevrili Türk kavimi içerisinde geleceği öngöremeyen, bilgisiz, cesaretsiz, liderlerin başa geçtiğinde; toplumunun esaret altına nasıl girdiği, örgüt içi çekişmelerin buhrana nasıl dönüştüğü, yok olma tehlikesi ile karşı karşıya nasıl geldiği, bu durumun ancak toplum içerisinde çıkan geleceği öngörebilen, bilge, alp, cesaret sahibi, liderlerle aşılabildiği aksi takdirde yok olma tehlikesinin nasıl yaşandığı incelenmiştir.</p> <p>Osmanlı'nın kuruluşundan itibaren Cumhuriyetinin kuruluşuna kadar geçen yaklaşık 720 yıllık dönem içerisinde birçok Hükümdarın aldığı kararlar ve bu kararların Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal, iktisadi, askeri ve siyasal düzeninde yarattığı gerilimler, kopuşlar, değişim, dönüşüm ve yok oluşlar ile birlikte yaşanan liderlik çekişmeleri incelenmiştir.</p> <p>Lord Kinross'un "evrensel imparatorluk" (Kinross, 2008:625) olarak gördüğü, ortak kimlik anlayışı ve duyguları kuvvetli, savaşçı bir ırk olarak tanınan Türklerin orta Asya'dan çıkarak Anadolu'ya gelişleri ile başlayan sürecin, cesaretle, adaletli, halkı etrafında toplayan liderleri sayesinde önce devlete daha sonra büyük bir imparatorluğa dönüşmesi (Kinross, 2008:24-25), Rönesans Hükümdarı olarak gösterilen Kanuni Sultan Süleyman'dan sonra değişim dönüşüm ile çağın gerektirdiği askeri, siyasi, iktisadi dönüşümü gerçekleştirmeyen hükümdarlar ile gerileyerek yok oluşum eşiğine gelişi (Kinross, 2012:272). Kurtuluş Savaşı ile son bulan inişli çıkışlı yönetim süreçlerinin sonunda imparatorluk olarak yok oluş ancak millet olarak yeniden doğuşta liderliğin rolü (Kinross, 2012:634) incelenmiştir.</p>	

İNCELENEN ALAN	KAYNAK VE YAZAR	İNCELENME KONUSU	EK-1
LİDERLİK BECERİLERİ YÖNÜNDEN	Fatih Sultan Mehmet Han'ın Liderlik Sırları Kemal KIZILTOPRAK	Aynı yüzyıl içerisinde Endülüs'ün İspanyollar tarafından işgal edilip büyük insan ve kültür katliamları yaparken Osmanlı İmparatorluğu'nun başında bulunan Fatih Sultan Mehmet'in bir çağı açıp bir çağı kapatan İstanbul'un fethinde ortaya koymuş olduğu liderlik becerileri incelenmiştir.	
	Kanuni Sultan Süleyman Han'ın Liderlik Sırları Tariq ALTAYLI	Sultân Süleyman'ın kırk altı yıllık hükümdarlık döneminde kültür, uygarlık alanında ortaya koyduğu gelişmeler ve fetihlerle dolu seferleri ile kendisine Kanuni unvanını verdiren İslâm ve dolayısıyla Osmanlı Hukuk tarihinde, sınırlı yasama yetkisini kullanarak en çok ve en muntazam kanunlar oluşturulmasındaki liderlik becerisi incelenmiştir.	
	Atilla'nın Liderlik Sırları Wess ROBERTS	1500 yıl önce batının korkulu rüyası olan Bilgeligi ile ün salmış, zeki bir lider ve dahi bir toplum adamı olarak tanınan hırslı ve hünerli bir hükümdar olan Atilla'nın (Roberts, 1989:13), birbirinden farklı din ve kültürlerle sahip göçebe kavimleri bir amaç etrafında toplayarak güçlü bir Hun birlikteliği oluşturmasının, kendinden daha güçlü ülkeleri fethetmesinin sırları incelenmiştir.	
	Endülüs Tarihi Ziya paşa (2012)	711-1492 yaklaşık 800 yıl İspanya'da Avrupa topraklarında büyük bir medeniyet kuran, bilim ve felsefe gibi insanlığın ortak mirasını, medeniyetin tüm unsurlarını, karanlık ortaçağ Avrupası'na taşıyan (Ziya Paşa, 2012:633), Cebel-i Tarık'ta gemilerini sahilde yakarak askerlerini cesaret, sadakat, sabır ve sebat karşılığında Endülüs'ü fethedebileceklerini aksi takdirde düşmanın hepsini denize dökceğini söyleyen Tariq Bin Ziyad gibi lider ve komutanlar tarafından kurulmuş ve göz kamaştırıcı yükselişi (Ziya Paşa, 2012:36). Gırmata Üniversitesi kapsamında yazan; dünya dört temel üzerinde yükselir 1. Faziletli kişilerin ilmi, 2. Büyüklemin adaleti, 3. Salihlerin duası, 4. Yiğitlerin cesareti felsefesini kendisine rehber edinmiş liderlerin yanında (2012:11). İslam Devleti Endülüs'ün; askeri, iktisadi devlet sistemine gerekli dönüşümü gerçekleştiremeyen, geleceği öngöremeyen liderlerin, kardeş, akraba kavgaları ve tahtı ele geçirmek için Yahudi ve Hristiyanlar ile işbirliği yapmaları gibi basit yönetim hatalarının yanında edebiyat ve bilimden uzaklaşma sonucu tarih sahnesinden silinmesi (Ziya Paşa, 2012:529) incelenmiştir.	

İNCELEME KONUSU	KAYNAK VE YAZAR	İNCELENME EK-1
<p style="text-align: center;">İKTİSADİ KRİZLER VE İKTİSADİ DÖNÜŞÜMLER YÖNÜNDEN</p>	<p>Dünya Ekonomisinde Dönüşüm; Sömürgecilikten Küreselleşmeye Sinan SÖNMEZ</p>	<p>1875 ekonomik krizinden günümüze, sömürgecilikten küreselleşmeye uzanan zaman diliminde, küreselleşme olarak adlandırılan kapitalizmin en son evresinde ulus-devlet, küresel yönetişim, yerelleşme, Washington Uzlaşısı, Davos süreci, yapısal reformlar gibi kavramların ve bu temelde yükselen uygulamaların oluşturduğu yeni ekonomik-finansal-siyasal düzeninin, toplamların iktisadi hayatında yarattığı krizler ve dönüşümler incelenmiştir.</p>
	<p>Uzun Yirminci Yüzyıl Tarihi Para, Güç ve Çağımızın Kökenleri Giovanni ARRIGHI</p>	<p>Kapitalizmin 700 yıllık uzun dönemi kapsayan gelişim süreci içinde sermaye birikimiyle devlet kurma faaliyetleri arasındaki ilişkiler ile bu süre içerisinde dünya tarihini biçimlendiren uluslar arası kurumlar ve yapılarıdaki değişim ve dönüşümler ve bu değişim ve dönüşümlerin toplumsal hayatta ve iktisadi hayatta meydana meydana getirdiği döngüsel krizler incelenmiştir.</p>
	<p>Türkiye'nin "200 Yıllık İktisadi Tarihi Şevket PAMUK</p>	<p>Osmanlı Devletinin son yüzyılı ile onun devamı olan Türkiye Cumhuriyeti'nin iç içe geçen 200 yıllık iktisadi dönüşümler. Türkiye'nin toplumsal ve siyasal yapılarıdaki dönüşümleri gerçekleştirememesi sonucu karşılaşılan krizler. Siyasal yapılarıdaki bozuklukların iktisadi yapıları yansıması, siyasal liderlerin kişilik ve dünya görüşlerinin iktisadi politikalara yansıması, imparatorluğun son yüzyılında ve onun devamı olan Türkiye Cumhuriyeti'nde liderlerin ve kurumların bu anlamda oynadığı roller incelenmiştir.</p>
	<p>Maddi Uygarlık Dünyanın Zamanını Bernard BRAUDEL</p>	<p>Braudel'in "ekonomi-dünya" olarak tanımladığı dünyamızdaki iktisadi dönüşümlerin toplamlar üzerindeki etkileri, dönüşümlerin yarattığı kopuşlar ve düzensizliklerin insanların eylemlerinde ortaya çıkardığı davranışları toplumsal, kültürel ve siyasal çehresi incelenmiştir.</p>

Kriterlerin Evrimine Sürücü ve Liderlerin Yönetmelik Kapasitesi Arasındaki İlişki Matrisini

Makale Gönderim Tarihi: 17/04/2017 - Makale Kabul Tarihi: 26/12/2017

KALKINMA GELİR EŞİTSİZLİĞİ İLİŞKİSİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ*

Eray ÖZTÜRK** & Suat OKTAR***

Öz

Ülkeler kalkındıkça yaratılan refahın nasıl paylaşılacağı da iktisadi bir sorun olarak gündeme gelmektedir. Bu makale Türkiye için 1990 sonrası dönemde kalkınma ve gelir eşitsizliği ilişkisini incelemektedir. Bugüne kadar yapılan çalışmalar kişi başına gelir ile gelir eşitsizliğini ilişkilendirirken, bu makalede kişi başına gelir yerine Birleşmiş Milletlerin kalkınma ölçütü olan İnsani Gelişmişlik Endeksi (HDI) kullanılmıştır. İnsani Gelişme Endeksi bireylerin refahını ölçtüğü için kişi başına gelir kavramına göre kalkınmaya dair çok daha isabetli bir referans olmaktadır. İnsani Gelişmişlik Endeksi ile gelir eşitsizliği arasındaki ilişkiyi incelemek için ARDL sınır testi kullanılmıştır. Bulgular Türkiye’de kalkınma arttıkça gelir eşitsizliğinin düştüğünü ancak kalkınmanın ileriki safhalarında tekrar artma eğiliminde olduğunu göstermektedir. Kuznet ünlü makalesinde ülkelerin kalkınma seviyeleri arttıkça ülkedeki gelir eşitsizliğinin önce artacağı sonra tepe noktasına varıp düşme eğilimine gireceği savını ortaya atmıştır. Bu makalenin bulgularına göre ise, literatürde ters U hipotezi olarak bilinen Kuznet eğirisinin Türkiye’de tam tersinin geçerli olduğunu göstermiştir. Buna göre Türkiye’nin kalkınmışlık seviyesi arttıkça Türkiye’deki bireyler arasındaki gelir daha eşitsiz şekilde dağılma eğilimindedir. Ayrıca bu sonuç, gelişmekte olan ülkelerin kalkınma serüveninin gelişmiş ülkelerdekinden çok farklı seyredebileceği görüşünü desteklemektedir. Zira gelişmiş ülkeler kalkınırken, etraflarına teknolojisi ve verimliliği üstün ve zor rekabet edecekleri ülkeler olmadan kalkınmışlardır. Gelişmekte olan ülkelerin ise bu dezavantajı kalkınma serüvenlerini gelir eşitsizliğini şiddetlendirecek farklı bir rotaya sokmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kalkınma, Gelir Eşitsizliği, HDI, GİNİ, ARDL

INCOME INEQUALITY DEVELOPMENT RELATIONSHIP: THE CASE OF TURKEY

Abstract

Distribution of produced wealth in the process of development become one of the main topics to discuss in economics. This paper examines the relationship between development and income inequality in Turkey for after 1990. While studies so far have correlated the income per capita with income inequality, this article employed the Human Develop-

* Bu makale Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Teorisi Ana Bilim Dalı’nda hazırlanan “Kalkınma-Gelir Eşitsizliği İlişkisi: Türkiye Örneği” adlı doktora tez çalışmasından yararlanılarak yazılmıştır.

** Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi İktisat Teorisi Bölümü, eray.erayozturk@gmail.com

*** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat Bölümü, soktar@marmara.edu.tr

ment Index (HDI) from United Nations as a benchmark. Since Human Development Index measure individuals' welfare, it is a better reference than the concept of income per capita. ARDL bound testing method was used to study the relationship between Human Development Index and income inequality. The results indicate that the income inequality decreases during development process but also it is apt to increase in the further phase of development in Turkey. In his famous article Kuznet declared that income inequality in a country would first increase and then decrease after reaching its peak during the process of development. According to the findings of this paper, the reverse of Kuznet's inverted U hypothesis is valid in Turkey. Besides, these results support that developing countries' development path can be significantly different from that of the developed countries, for the developed countries have developed without the existence of other developed countries with high technology and productivity. This disadvantage of developing countries put their developing process on a path which deteriorates their income inequality.

Keywords: *Development, Income Inequality, HDI, GINI, ARDL*

Giriş

Ekonomik kalkınma ve gelirin adil dağılımı iktisat biliminin gerçekleştirmeye çalıştığı en temel iki amacdır. Toplumlar nüfuslarındaki artışı geçen bir oranda ekonomilerini büyütme ve üretilen refahı mümkün olduğunca eşit paylaşmaya, kalkınmışlığın nicel ve nitel göstergeleri olarak bakarlar. Ancak bu iki hedefe eşgüdümlü ulaşıp ulaşılamayacağı, bu iki hedefin birbiri ile yarışımı yahut ahengi göz önüne alınır, ciddi bir tartışma konusudur. Zira ahenk durumunda ekonomi yönetiminin işi kolayken, eğer bu iki hedef arasında bir çatışma hatta bir trade-off ilişkisi varsa otorite bir tercih ile karşı karşıya kalacaktır. Bu sebeple ekonomik büyüme ve gelir eşitsizliği ilişkisi analizi oldukça önemli hale gelmiştir.

Teoride bu iki iktisadi değer ilişkisine yönelik açıklamalar muhtelifdir. İlişkinin yönüne, istatistiki anlamına hatta hangisinin açıklayıcı değişken olduğuna dair alternatif çalışmalar mevcuttur. Literatürdeki bu zengin dağınıklık çalışılan ülke, zaman, metot ve veri seti farklılığından kaynaklandığı gibi, birçok kalkınma mefhumunda olduğu üzere, belki de bu ilişki konusunda da evrensel bir sosyal bilim yasasının olmadığından da kaynaklanıyor olabilir. Yine de bu ilişkiye dair en popüler teori Kuznet tarafından ortaya atılmıştır ki literatürün büyük bir kısmı Kuznet Hipotezi'ni doğrulamak ya da yanlışlamak üzerinedir.

Kuznet'e (1955:18) göre ülkeler, ekonomik büyümenin ilk aşamalarında gelir eşitsizliğinde bir artışı tecrübe ederken bu eğilim zamanla dinginleşip durağanlaşır. Nihayet ekonomi belli bir olgunluğa erince de tersine döner ve gelir eşitsizliği daha çok kalkınma ile birlikte düşmeye başlar.

Kalkınmanın ilk evrelerinde gelir eşitsizliğinin artmasının sebepleri muhtelifdir. Ekonomik büyüme ile tasarruf edebilenler toplumun sadece zengin kısmıdır ve sermaye de böylece bu kesimin elinde birikmeye başlar. Yine büyüme ile başlayan endüstrileşme sürecinde kırdan kente göç, hem kentteki gelir dağılımının bozulmasına hem de kıra göre daha dengesiz gelir dağılımına sahip kentlerin ekonomik baskınlığının artmasına sebep olur (Kuznet, 1955:6-8).

Buna mukabil ekonomik büyüme ile zuhur eden yeni imkânlar eşitsizliğin yumuşatılması için fırsat teşkil etmektedir. Kamu otoritesi vergi yolu ile yüksek geliri sınırlama ve bu yolla elde ettiği kaynak ile de alt gelir guruplarının yaşam kalitesini yükseltecek olanakları finanse etme şansına sahiptir. Ayrıca fırsat özgürlüğü sayesinde yeni girişimciler ve bireysel beşeri sermaye yüksek gelir elde etme olanağı yakalar. Yaratıcı yıkımla eski servet sahipleri yahut miras yoluyla servet edinenler değişime ayak uyduramadıkları ölçüde tasnif ya da ıslah olurlar. Böylece gelir miras ile değil kişi ile ilişkili hale gelir (Kuznet, 1955:8-11).

Kalkınmanın da temel sürükleyicisi olan ekonomik büyümenin gelir dağılımını önce dengesizleştirip sonra düzelterek fikri iktisat teorisinde oldukça ses getirmiştir. Kaynakları yetersiz ve piyasaları sığ ülkelerde kalkınmanın yolu pozitif dışsal ekonomilerin baskın olmasından geçer. Bir başka ifade ile uzun vadede varılacak bir kalkınma hedefi için kısa ve orta vadede dengeden, özellikle de gelir bölüşümündeki dengeden vazgeçilebilir. Sermaye birikiminin gerçekleştiği, kaynakların dengesiz şekilde aktığı bir sektör kalkınmanın lokomotifi ve bu şekilde dengesiz bir gelir dağılımı da kalkınmanın finansmanı olacaktır (Elmas, 2013:47-48).

Ancak Kuznet'in hipotezi gelişmiş ülkelerin kalkınma serüvenini açıklamakta ve bunu bir model olarak bütün ülkelere sunarak, yani her ülkenin kalkınma hikâyesinin aynı olduğu varsayımına dayanmaktadır. Oysa bugünün kalkınan ülkeleri kalkınırken, çevre değil merkez ülke olarak ve verimliliği çoktan düşmüş, ileri teknoloji ile sermaye yoğun üretime geçmiş ülkelerle değil eş koşullardaki denk ülkelerle rekabet ederek kalkınmışlardır.

Zira literatürde ters U eğrisi olarak bilinen Kuznet Eğrisi, evrensel geçerliliğinden çok açıklamaya çalıştığı soruna ışık tutuşu ile görevini hala sürdürmektedir. Tarihsel veriler, gelir eşitsizliğinin, ekonomi büyürken, önce artıp, sonra durağanlaşıp ve nihayetinde inişe geçtiği sürecini ancak Batı Avrupa medeniyetlerinde yakalamıştır. İngiltere için Gini katsayısı 1823 yılında 0.400, 1871'de 0.621 ve 1901'de 0.443 olarak hesaplanmıştır. Gelir eşitsizliği ve ekonomik büyüme arasındaki aynı ters U ilişkisi, Fransa, Almanya ve İsveç için de saptanmıştır. Buna mukabil Norveç ve Hollanda'da gelir eşitsizliği 19.Yüzyılın ortalarından itibaren monoton bir şekilde düşmüştür. Brezilya ve Kolombiya gibi Latin Amerika ülkelerinde ise hipotez bariz bir şekilde çalışmamaktadır; buna mukabil, Japonya, Tayvan ve Güney Kore gibi Asya ülkelerinde ise gelir eşitsizliği düşmüştür (Acemoğlu ve Robinson, 2002:183).

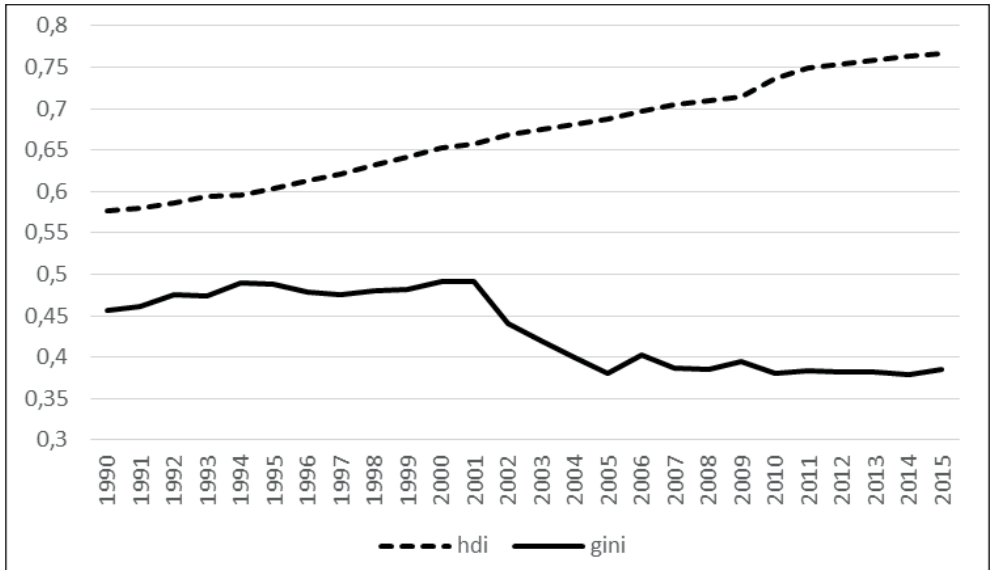
Üstelik hipotezin belkemiğini oluşturan ekonomiler için de ters U şekli bozulmaya yüz tutmuştur. Kuznet'in hipotezi 1913-1948 yılları arasında ABD'de eşitsizliğin düştüğü yönündeki bulgularca destekleniyordu. Ne var ki bu düzeltme büyük ölçüde arızı idi: ikinci dünya savaşının yaklaşan tesiri ve 1929 buhranının düzeltme etkisi. Kuznet'in daha erken sanayileşen ülkeler için zaten gerçekleşmiş ve ABD için de gerçekleşmekte olan (1950'lerde) kalkınmanın otomatik olarak eşitsizliği törpüleyeceği yönündeki görüşünü bütün ülkeleri kapsayacak şekilde genişletmesi, her ne kadar 1970'lere deyin doğrulansa da, soğuk savaşın gelişen ülkeleri kendi tarafında tutmak isteyen Batı'nın güçlü bir argümanı olmaktan öte, kırılğan veriler ve aşırı iyimserliğe dayanan bir genelleme idi. 1970'lerden itibaren Batı'da gelir

eşitsizliğin hızla tırmanışa geçtiği görülmektedir. Batı dışındaki coğrafyalar ise Kuznet'in çan eğrisinde tepeye hiç ulaşamamış olacaklar ki gelir eşitsizliğinde paradigma değişimini işaret edecek anlamlı bir düşüş yaşanmamıştır. Ya da Kuznet'in hipotezi her iki medeniyet için de yeterince açıklayıcı değildir. Zira emeğin kendi içinde üst düzey yöneticilerin alıp başını gitmesi ve genel olarak da sermayenin emeğe karşı ezeli üstünlüğünün pekişerek şiddetlenmesi ile gelir eşitsizliğini teşvik edecek mekanizmalar, bu eşitsizliğin otomatik olarak ortadan kalkacağı dengeli büyüme mekanizmalarından daha baskındır (Piketty, 2015:12-26).

Bu bağlamda makalede önce Türkiye'de kalkınma ve gelir eşitsizliğinin seyrine kısaca bakılacak, ardından literatürdeki gelir eşitsizliği-büyüme ilişkisine yönelik ampirik çalışmalara yer verilecek ve son olarak veriler ve ekonometrik metot sunulur ve takip eden bölümde de yapılan tahmin ve sonuçları değerlendirilecektir.

1. TÜRKİYE EKONOMİSİNDE KALKINMA VE GELİR EŞİTSİZLİĞİ

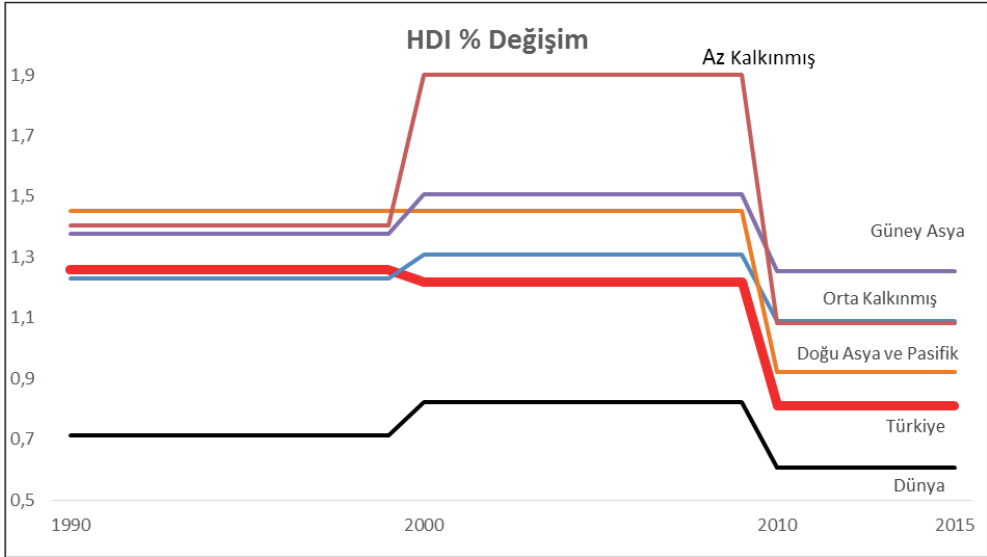
Türkiye ekonomisi ise Boratav'ın (2006) tabiriyle "kemale ermiş bir burjuva demokrasisi (olmak) yerine popülizm ile askeri rejimler arasında yalpalamıştır". Türkiye kimi zaman iç piyasaya dönük müdahaleci ve devletçi bir kalkınma politikası (1930-39 ve 1962-79) kimi zaman da hammadde ihracatı üzerinde daha liberal ve dışa açık (1948-61) çeşitli ekonomi politikalarını deneyimlemiştir. Ne var ki en ciddi paradigma değişikliği 1980 ve izleyen yıllarda serbest piyasa ekonomisinin peyderpey uygulanmasıyla yaşanmıştır. Türkiye 1990'ların ortasına AB ile Gümrük Birliğini gerçekleştirmiş ve dışarıya tamamen açık hale gelmiştir. Lakin bu keskin liberalleşme Türkiye ile gelişmiş ülkeler arasındaki kalkınmışlık farkını anlamlı şekilde azaltmamıştır. Türkiye her ne kadar bu dönemde insani ölçütlerde kalkınmış ve kişi başına gelirinde artış yaşamış da olsa Batı ile arasındaki fark sabit kalmıştır (Boratav, 2006:205-210).

Kaynak: UNDP

Türkiye'nin İnsani Gelişmişlik Endeksi'nde (HDI) meydana gelen artış HDI'nın bileşenleri dikkate alındığında, dünya genelinde meydana gelen teknolojik gelişme ve bilgiye erişimin kolaylaşmasıyla açıklanabilir. Alttaki grafikten de izlenebileceği gibi Türkiye'nin HDI'sı zaman içinde artmış, Gini ile temsil edilen gelir eşitsizliği de düşmüştür. Ancak gelir eşitsizliğindeki mütevazı düşüşün durduğu ve son yıllarda Gini katsayısının Türkiye için inatçı bir şekilde 0.40'lar seviyesinde takılı kaldığı söylenebilir.

Küresel baz da ve Türkiye ile benzer ülkeler nezdinde HDI trendlerine bakıldığında ise Türkiye'nin radikal bir ayrışma yaşamadığı, dünyada meydana gelen gelişmelerden istifade ettiği anlaşılmaktadır. Aşağıdaki grafikte ülke guruplarının 1990 yılından 2015 yılına kadar İnsani Gelişmişlik Endekslerinde meydana gelen yüzde değişime yer verilmektedir. Değişim iki on yıl (1990-2000 ve 2000-2010) ve bir beş yıllık ortalamalar için üç kere hesaplanmıştır. Buna göre Türkiye'nin HDI'sındaki artış oranı dünya ortalamasının üzerinde ancak Güney Asya, Doğu Asya ve Pasifik ülkelerinin ve orta ve az kalkınmış ülkeler ortalamasının altında seyretmektedir.

Kaynak: UNDP

Türkiye'de gelir dağılımına bakıldığında ise, Cumhuriyetin ilanının ardından yaşanan hızlı toparlanmanın bütün kesimlerin refahını arttırdığı gözlenmektedir. Aynı dönemde hızlı sanayileşme ile ücretlilerin katma değer içindeki payı bir miktar azalmıştır. 1961 yılına kadar da sanayi üretiminin ücretlerden daha hızlı büyüdüğü görülmektedir. Bu dönemde emeğin verimliliği artmış ancak ücretler aynı ölçüde artmamıştır. 1970'lerde ise hem bir anda ortaya çıkan hizmetler sektörünün milli gelirdeki payı artmış hem de sendikalar hareketleri sebebiyle reel işçi ücretlerinde yükseliş gözlenmiştir. 1980'den sonra ise rüzgâr tersine dönmüş, işgücü piyasası esnekleşmiş ve reel ücretler düşerken sanayi üretimi ve emek verimliliği artmaya devam etmiştir (Boratav, 2006:102-169).

2. LİTERATÜR

Kuznet'in bir ülke kalkındıkça ekonomik büyümeyi gerçekleştiren ilk dinamiklerin gelir eşitsizliğini arttıracak ancak, ekonomi belli bir olgunluğa eriştikten sonra büyümenin ikincil dinamiklerinin gelir dağılımını eşitleyecek şekilde işleyeceğine dair hipotezini doğrulayacak ampirik bulgular olduğu gibi tam tersi yönde bulgular da mevcuttur. Bunlardan farklı olarak ters ya da düz bir U'dan başka, bu iki değişken arasında negatif ya da pozitif doğrusal bir ilişki tespit eden ve hatta hiç ilişki saptayamayan çalışmalar da vardır. Ayrıca çalışmalar, kurulan modellerde bağımlı değişkenin gelir eşitsizliği ya da büyümenin olmasına göre de çeşitlenmektedir. Gelir eşitsizliği ölçütü olarak ağırlıklı şekilde Gini Katsayısı kullanılsa da farklı ölçütlere başvuranlar da mevcuttur. Lakin literatürde ikinci değişken olarak, bir çalışma hariç, kalkınama değil hep büyüme verileri kullanılmıştır.

2.1. Dünya'da Gelir Eşitsizliği-Ekonomik Büyüme İlişkisi

Kuznet'in Hipotezini doğrulayan bir çalışma 1980-2005 yıllarında Camila (2009:345-349) tarafından Brezilya için yapılmıştır. 1960-70 yıllarında ülke yılda yaklaşık %10 büyürken gelir eşitsizliğinde de önemli bir artışı deneyimlemiştir. Ancak 1994 yılından itibaren gelir dağılımı daha adil olma eğilimine girmiştir. Zaman serileri ile yapılan tahminde Brezilya için Kuznet'in hipotezi doğrulanmış, ekonomik büyüme ile gelir eşitsizliği arasında ters U şeklinde bir ilişki tespit edilmiştir.

1976 yılında Robinson (1976:437-440) tarafından yayınlanan bir başka makalede Kuznet'in hipotezi basit bir model ile test edilmeye çalışılmıştır. İki sektörlü bu modelde eşitsizliğin, Kuznet'i doğrular şekilde, önce artıp, maksimuma ulaşp ardından düştüğü sonucuna varılmıştır. Çalışma, ters U'nun tepe noktasında ülkelerin oyalanma ihtimaline dikkat çekerek, tam bu noktada gelir eşitsizliğini telafi edici politikalar uygulamazsa, ülkenin gelir eşitsizliğinin arttığı yahut değişmediği çok uzun süreli bir döneme girebileceği uyarısını yapmaktadır.

Gelir eşitsizliği-büyüme ilişkisi çalışılırken bu kadar zengin bir sonuç farklılığının olmasının müsebbiplerinden biri de gelir eşitsizliği verilerinin kalitesidir. Bu bağlamda UTIP (University of Texas Inequality Project) Projesi'nde Deininger ve Squire, tarafından (1996:565-588) belirli kriterlerin süzgecinden geçirilerek 95 ülke için 1963-2008 yıllarını kapsayan yeni bir veri seti oluşturulmuştur. Bu tarih aralığı içinde Gini katsayıları Batı Avrupa'da hafif yükselirken dünyanın geri kalanında ya mütevazı şekilde düşmüş ya da aynı kalmıştır. Bölgeler arası gelir eşitsizliği farkı da mevcudiyetini korumuştur. 1960'lardan bu yana dünyanın kişi başına gelirinin arttığı hesaba katılırsa düşen gelir eşitsizliği Kuznet'in kalkınmanın ileri safhalarında beklediği ile uyumludur. Yapılan ampirik çalışmada ise gelir eşitsizliği ile büyüme arasında çok zayıf bir ilişki tespit edilmiştir. Ancak eşitsizlik ölçütü olarak Gini değil %20'lik gelir guruplarının payı dikkate alındığında, eşitsizlik-büyüme ilişkisi daha açıklayıcı olmaktadır; bilhassa ekonomik büyümenin yoksulların gelirini arttırdığı sonucu dikkat çekicidir olmuştur.

Gelir eşitsizliği-ekonomik büyüme ilişkisini çift yönlü inceleyen bir başka çalışma'da Fielding ve Torres (2005:279-301), gelir eşitsizliğinin de ekonomik büyümeyi açıklama gücüne vurgu yapmaktadır. 95 ülkenin verileri kullanılarak yapılan tah-

minde gelir eşitsizliğinde gözlenen bir artış gelir seviyesinde düşüşe sebep olmaktadır. Nedensellik ilişkisi Kuznet'in mantığıyla kurulduğunda ise ters bir U ilişkisi tespit edilmiştir.

Gu ve arkadaşlarının (2013:850-856) yaptığı analiz Çin'de gelir eşitsizliği-tasarruf-büyüme oranı ilişkisini 1978-2009 yılları için incelemiştir. Yüksek tasarruf oranı büyümeyi güçlü bir şekilde arttırır ancak büyümenin tasarruf oranı üzerindeki etkisi sınırlıdır. Artan gelir eşitsizliği büyüme üzerinde olumsuz ancak tasarruflar üzerinde olumlu bir etkiye sahiptir. Gelir eşitsizliği tasarruflardan olduğu kadar ve daha çok büyüme tarafından belirlenmektedir. Esasen gelir eşitsizliği büyümeyi negatif, büyüme ise gelir eşitsizliğini pozitif etkilemektedir. Bu da Çin'in Kuznet'in ters U eğrisinde zirveye doğru tırmandığı anlamına gelmektedir.

Ülkeleri gelişmiş ve gelişmekte olan diye ikiye ayıran Savvides ve Stegnos (2000:207-208) tarafından yapılan bir başka çalışmada önce bu ayırım olmaksızın büyüme-gelir eşitsizliği ilişkisi test edilmiş ve Ters U şeklinde bir ilişkiye rastlanmıştır. Ne var ki eşik gelir seviyesi modele dâhil edilip ülkeler iki sınıfa ayrıldığında eşik gelir seviyesinin üstündeki gelişmiş ülkelerde bu iki parametre için herhangi bir ilişki tespit edilememişken gelişmekte olan ülkelerde ters değil düz bir U ilişkisi ortaya çıkmıştır.

Gelir eşitsizliği ile ekonomik kalkınma arasındaki ilişkiyi incelemek için panel verilerin kullanıldığı Malinen'in (2012:209-233) çalışmasında ise 53 ülkenin 37 yıllık verilerinden yararlanılmıştır. GSYH'nın bağımlı değişken olduğu modelde gelir eşitsizliğinin katsayısı ülkelerin tamamı dikkate alındığında negatif tahmin edilmiştir. Ülkelerin üç guruba ayrıldığı çalışmada gelir eşitsizliğinin katsayısı orta ve çok gelişmiş ülkelerde negatif, az gelişmiş ülkelerde pozitif tespit edilmiştir. Yani kalkınmanın erken evrelerinde gelir eşitsizliğinin büyüme üzerindeki etkisi pozitif iken kalkınma devam ettikçe bu etki negatife dönmektedir.

Gabraith ve Kum (2002:3-16) tarafından yürütülen çalışmada verilerin yetersizliğini telafi edebilmek adına gelir eşitsizliği ölçütü olarak Gini katsayısı yerine imalat sektöründeki işgücü ödemeleri kullanılmıştır. 1963-1999 yılları arasında 150 ülkeden toplanan veriler ile yapılan tahminde gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki gelir eşitsizliği farkı pek değişmezken küresel çapta sanayi ücretlerinde artan bir eşitsizlikten söz edilmektedir ve ücret ödemeleri ve gelir arasındaki ilişkinin çoğu ülke için negatif olduğu saptanmıştır. Zengin ülkelerin yoksullara göre daha dengeli dağılan geliri Kuznet'i destekler gibiyse de bazı zengin ülkelerde bu ilişkinin tersine döndüğü gözlenmiştir ki bütün bu bilgiler ışığında gelir ile gelir eşitsizliği arasında ortaya çıkan genel ilişki sağ kısmı oldukça mütevazı olan bir ters değil normal (düz) U şeklini ifade etmektedir.

Kuznet'in hipotezi daha çok endüstri öncesi dönemden itibaren bir ulusun geleneksel tarım ekonomisinden modern şehir/sanayi ekonomisine geçişi sırasındaki gelir eşitsizliğini irdelemektedir. Galbarith ve Kum'un (2002:8-16) çalışması ise zaten sanayileşmiş bir dünyada kalkınmış ve kalkınmakta olan ülkeleri ve son 40 yılı kapsamaktadır. Bu yüzden, küresel çapta bakıldığında Kuznet'in bahsettiği dönüşümün bir ölçüde tamamlandığı bir çağda isek, bu sanayi sonrası dönemde dönüşümden çok ülkelerin bölgesel olarak birbirini yakınsaması gibi etkilerin daha baskın olduğu bir

zaman dilimindeyiz denebilir. Bir başka ifade ile Kuznet'in ters U'sunun yükselen kısmının ampirik verilerce yansıtılmasının zor olduğu bir dönemdeyiz.

Gelir eşitsizliği ölçütü olarak sadece Gini değil toplumun en zengin ve fakir kesimlerinin payı da kullanılabilir. Voitchovsky'nin (2005:273-279) çalışmasında, Gini katsayısı ve toplumun en zengin ve en fakir kesimlerinin payı, 21 gelişmiş ve demokratik ülke ve 1975-2000 yılları için ayrı ayrı analize tabi tutulmuş bu ölçütler ile ekonomik büyüme arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. Ne var ki her üç ölçüt de belirli bir kombinasyonla analize tabi tutulduğunda istatistiki olarak anlamlı bir ilişki saptanmıştır. Buna göre toplumun en alt gelir gurubunun gelirden aldığı pay ile ekonomik büyüme arasında negatif, en üst gurubunun payı ile büyüme arasında ise pozitif bir ilişkisi vardır

Gelir eşitsizliğinin büyümeyi negatif etkilediği ve yoksullukla mücadele politikalarının etkisini erozyona uğrattığı görüşünü savunan bir başka çalışma, Jalles (2011:277-288) tarafından 1991-2006 yılları arasında 10 Bağımsız Devletler Topluluğu üyesi ülke için ekonomik büyüme gelir eşitsizliği ilişkisini incelemiştir. Özellikle doğal kaynağı olan Rusya ve Azerbaycan gibi ülkelerde hızlı bir ekonomik büyüme yaşanırken gelir eşitsizliği pek de Kuznet'in beklediği şekilde seyretmemiştir. Makalede gelir arttıkça yoksulluğun azaldığı ancak bu büyümenin alt guruplar arasında eşit paylaşılmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Dollar ve Kraay (2002:195-211) tarafından yürütülen bir başka çalışmada ise büyümenin farklı gelir gurupları üzerindeki etkisini analiz etmek için ortalama gelir ile toplumun en fakir beşte birlik kesiminin ortalama geliri arasındaki sistematik ilişki 137 ülkeden 796 veri ile araştırılmıştır. Yapılan tahminlerde, fakir kesimin ortalama kişi başına geliri ile en zengin kesimin gelirinin sistematik bir şekilde ayrılmadığı ortaya çıkmıştır. Yani yoksulların ortalama geliri toplumun genel ortalama geliri ile eş oranlı olarak ve aynı yönde değişmektedir. Ayrıca bu ilişkinin zamana, büyümenin pozitif ya da negatif olduğu (kriz yıllarına) yıllara ve ülkelerin gelişmiş ya da gelişmekte olan ülke olmasına göre değişmediği saptanmıştır. Dolayısıyla denebilir ki genel ortalama geliri arttıran mekanizmalar yoksulların gelirini de arttırmaktadır.

1960-1999 yıllarını kapsayan 38 ülkenin verileri kullanılarak yürütülen çalışma da Oğuş (2005:3-13), tarafından gerçekleştirilmiştir. Buna göre eşitsizlik ölçütünün Gini katsayısı yahut en zengin ve fakir kesimlerin gelirden aldıkları pay olarak alındığı her iki durumda da eşitsizlik ile büyüme arasında, büyümenin açıklanan değişken olduğu durumda, istatistiki olarak anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. Lakin gelir dağılımının açıklanan değişken olduğu bir modelde ise bulgular, literatürde büyüme volatilitesinin gelir dağılımını bozucu etkisi olur yönündeki görüşleri destekler niteliktedir.

Cheng (2006:125-129) ise çalışmasında, eşitsizlik-büyüme değerlerinin birbirini açıklamasından çok her iki parametreyi de açıklayan daha temel başka değerlere odaklanmıştır. Bir ekonomide bireylerin verimlilik seviyeleri arasındaki fark gelir farkının belirleyicisidir. Ekonomik kalkınma süresince düşük verimliliğe sahip olanlar da zamanla kendilerini geliştirirler ve gelir eşitsizliği düşer. Lakin yüksek verimliliğe sahip bireylerin önde gidişleri duraksamaz ve her seferinde uzmanlaşmada bir üst seviyeye sıçrayacak beceriyi gösterirler ki bu da gelir eşitsizliğini yine artırır. Bu sıçrama ve yakalama geri dönüşsüz bir süreç olarak işler. Böylece

ekonomik kalkınma ve gelir eşitsizliği işlem verimliliğindeki değişim sürecinin bir ürünü olarak karşımıza çıkar; bu iki değer arasında sistematik bir nedensellik ilişki yoktur; her ikisi de bir başka nedenin sonucudur.

Ekonomik büyüme ve gelir eşitsizliğini birbirinin açıklayıcısı olarak değil de her ikisinin de eğitim seviyesi tarafından açıklandığı üzerine kurulu bir başka analizde Rehme (2007:493-507), gelir eşitsizliği-büyüme ilişkisinin ekonominin hangi eğitim ve teknoloji seviyesine sahip olduğuna göre değiştiğini tespit etmiştir. Buna göre hem gelir eşitsizliği hem de ekonomik büyüme eğitim seviyesi ile ters U şeklinde ilişkilidir. Bu ilişkilerin temel belirleyicisi ise ülkenin politik kurumları, tarihi, emek piyasasının koşulları ve eğitimdeki fiziki ve beşeri sermayenin niteliğidir. Eğitim seviyesi ve teknolojinin çok düşük ve çok yüksek olduğu ülkelerde ekonomik büyüme ile gelir eşitsizliği pozitif ilişkilidir. Teknolojin orta halli olduğu ülkelerde ise bu iki değer negatif ilişkilidir.

Gelir dağılımı ve toplumların refahı ilişkisi literatürde, refahı temsilen kişi başına gelirin, gelir dağılımını temsilen de Gini katsayısının alınması ile çalışılmıştır. Hâlbuki kalkınma ekonomik büyümeden çok daha kapsamlı ve zengin bir mefhumdur; keza Gini'nin ölçmeye kifayetsiz kaldığı eşitsizlikler az değildir. Bu sebeple Mbaku'unn (1997:57-59) 1997 yılındaki çalışmasında kalkınma İnsani Gelişmişlik Endeksi (HDI) ve fiziksel yaşam kalite endeksi (PQLI) ile ve gelir eşitsizliği de en zengin ve en fakir kesimlerin gelirden aldıkları paylarla modele dâhil edilmiştir.

Çalışmada farklı ülkelerden 1965-1975 yılları arasındaki veriler kullanılmıştır. Gelir eşitsizliği ölçütü olarak kullanılan (en zengin %20'lik kesimin gelirden aldığı pay) TQ ile üç alternatif kalkınma ölçütü, kişi başına GSYH, HDI ve PQLI arasındaki ilişki tahmin edildiğinde her üç alternatif için de Kuznet'in hipotezi %1 anlamlılık düzeyinde doğrulanmıştır. Hatta kalkınma ölçütü olarak HDI ve PQLI alındığında R^2 değeri %60 daha yüksek çıkmaktadır. Benzer sonuçlar gelir eşitsizliği ölçütü olarak Gini ve TQ/BQ alındığında da tekrarlanmaktadır ve her seferinde kalkınma ölçütü kişi başına gelir dışında alternatiflerden biri olduğunda tahminin açıklayıcılık kuvveti artmaktadır (Mbaku 1997:58-63).

2.2. Türkiye'de Gelir Eşitsizliği-Ekonomik Büyüme İlişkisi Üzerine Çalışmalar

Dişbudak ve Süslü'nün (2009:156-161) çalışmasında gelir eşitsizliği ölçütü olarak Gini Katsayısı kullanılarak geliştirilen model ile ortaya çıkan sonuç Kuznet'in Ters U Hipotezinin Türkiye için geçerli olmadığı yönündedir. Türkiye'de 1960'lı yıllarla beraber tarım kesimi ve ücretli çalışanların gelirlerinde bir düzelme gözlenirken, 1980'den itibaren neoliberal politikaların devreye girmesiyle birlikte gelir eşitsizliğinde bir bozulma zuhur etmiştir. Bir başka ifade ile kalkınma ile birlikte gelir dağılımı, Kuznet'in Hipotezi'nin tam tersi şekilde, önce düzelmiş ardından bozulmuştur.

Bir başka çalışma Ak ve Altıntaş (2016:94-101) tarafından 1986-2012 yılları için yapılmıştır. Bağımlı değişken olarak Gini katsayısı, açıklayıcı olarak da kişi başına gelir ve karesinin alındığı modelde yapılan tahmine göre Gini katsayısını, kişi başına gelir negatif, karesi ise pozitif etkilemektedir. Yani, kişi başına gelir artışının ilk yıllarda gelir bölüşümü iyileşirken sonraki dönemlerde bozulmaktadır; bir başka

ifade ile Kuznet'in aksine gelir eşitsizliği ile büyüme arasında ters değil düz bir U ilişkisi mevcuttur

Türkiye'de uygulanan liberal politikaların gelir bölüşümü üzerinde beklenen gecikmeli düzeltici etkisi yerine, bilakis bozucu etkisi vardır. Bu da Türkiye'nin gelir dağılımını iyileştirecek yeniden dağıtıcı politika önlemleri almazsa daha keskin bir eşitsizlik ile karşılaşma ihtimali olduğunu ima etmektedir. Zira dışa açılma ile gelen büyümeden halkın geniş kitleleri istifade edememiş, krizlerle bu ayırım daha da depreşmiştir (Ak ve Altıntaş 2016:100-101).

Dişbudak ve Süslü'nün (2007:2-18) bir başka çalışmasında 1963-1998 yılları için UTIP Gini katsayısı verileri kullanılmıştır. Yapılan tahmine göre uzun dönemde, kişi başına gelirdeki artış gelir dağılımını düzeltici etkiye sahiptir ancak kısa dönemde gelirdeki artış gelir dağılımını bozar görülmektedir. Gini katsayısının büyümenin gerçekleştiği dönemden hemen sonra (kısa dönemde) yükselmesi ve uzun dönemde tekrar düşmesi, kısa dönemde modele dâhil edilmeyen gelir dağılımını etkileyen diğer unsurların büyümeye nazaran daha baskın olduğunu göstermektedir. Buradan hareketle, literatürde hâkim görüş olan, önce iktisadi büyümenin sağlanıp toplanan değerler sonra daha adil dağıtılmasına çalışılmasının beyhude bir iktisat politikası olduğu ortaya çıkmaktadır.

Aralarında Türkiye'nin de bulunduğu 7 ülkeden gelen panel verilerle 1995-2009 yılları için Mercan ve Azer'in gerçekleştirdiği (2013:165-166) çalışmada bu ülkelerde gelirden meydana gelecek bir artışın Gini katsayısını pozitif etkilediği ortaya çıkmıştır; gelirdeki %1'lik bir artış Gini'yi % 0.21 arttırmaktadır. Ancak Türkiye tek başına çalışıldığında gelir artışının gelir dağılımını iyileştirdiği görülmüştür.

Kişisel gelir eşitsizliği yerine bölgesel gelir eşitsizliğine bakıldığında ise Türkiye'de 1960'lara değin ciddi bir bölgelerarası eşitsizlik yoktur. Öztürk, (2012:120-123) çalışmada bölgelerarası gelir eşitsizliği ölçütü olarak ortalamadan sapmaları gösteren varyasyon katsayısı ve büyüme için de ulusal kişi başına gelir kullanılmıştır. İşletilen modelde Türkiye'nin planlı kalkınma yıllarını kapsayan 1960'larda artmaya başlayan bölgelerarası gelir eşitsizliği 1980'lerin sonunda zirve yaparak inişe geçmiş ve 1990'lar boyunca da düşmüştür. Yapılan tahminde eşitsizlik ölçütü ile ulusal gelir arasında ters U şeklinde bir ilişki saptanmıştır

Türkiye'de Tokathoğlu (2007:26-55) tarafından bölgesel gelir eşitsizliğinin incelendiği bir başka çalışmada ise Türkiye'nin farklı bölgeleri sanki Türkiye'nin farklı zamanlarını temsil eder gibi ele alınmıştır. Kuznet hipotezini açıklayan dört farklı modelle tahmin yapılmıştır. Üç modelde Türkiye için sonuç Kuznet'in iddia ettiğinin aksine ters değil düz U şeklindedir, birinde ise Kuznet'ininki gibidir. . Bölgelerin Gini katsayıları ve sanayinin istihdam içindeki payı arasındaki ilişki için geliştirilen modelde ise bulgu yine diz bir U şeklindedir

Kanberoğlu, ve Arvas'ın, (2014:106-119) Türkiye için finansal kalkınma ve gelir eşitsizliğinin incelendiği bir araştırmada bu ikisi arasındaki ilişki, finansal gelişmişlik arttıkça gelir dağılımında alt sınıflarda yer alanların gelirlerini arttıracak iş imkânları veya beşeri sermaye yatırımlarını finanse etme olanaklarının artması üzerinden kurulmuştur. Makaledeki bulgulara göre Türkiye'de özel kredi hacminde meydana gelen %1'lik bir artış gelir eşitsizliğini ortalama %0.041 azaltmaktadır

Çetin ve Şeker (2016:1-4) tarafından yürütülen gelir eşitsizliğini finansal gelişme üzerinden araştıran bir başka çalışmada ise bulgular finansal kalkınmanın gelir eşitsizliğini azalttığını göstermektedir. Kişi başına gelir ile gelir eşitsizliği arasında ise anlamlı bir ilişki saptanmamıştır.

3. KALKINMA ÖLÇÜTLERİ

Gelir eşitsizliği-büyüme ilişkisi incelenirken literatürde sıklıkla gelir eşitsizliği için Gini Katsayısı ve ekonomik büyüme için de reel GSYH verileri kullanılmaktadır. Ne var ki bu iki değişkenden özellikle büyüme rakamlarının, aslında ölçülmek istenen bir toplumun refahını yeterince yansıtmadığı tartışılmaktadır. Zira Kuznet'in de kast ettiği toplumların kişi başına gelirinin artmasından ziyade kalkınmasıdır; zira gelir eşitsizliğini azaltacak etkenler salt kişi başına gelirle değil daha çok ekonominin yapısal dönüşümü ile ilgilidir. Mekanik ve düz bir nedensellikten çok olgunlaşmış bir ekonomide emeğin verimliliğinin artması, tarım yerine daha verimli sanayi sektörünün ekonomide ağırlığı taşımaya başlaması ve yeniden dağıtım mekanizmalarının işlemesi gibi değişimlerin ön planda olduğu bir kalkınma sürecinden vurgulanmaktadır.

Bu bağlamda kalkınma ölçütleri kişi başına gelirin içermediği refaha ve kişisel yaşam standardına dair çok kıymetli bilgiler içermektedir. Örneğin kişi başına GSYH'nun kapsamadığı bebek ölümlerinin azalması parametresi belki de tüketim harcamalarının artmasının yarattığı pozitif dışsallığın sonucu olabilir; artan harcamalar ile sağlık harcamaları artmış ve su dağıtım sistemleri iyileştirilmiş ve bu da bebek ölümlerini azaltmıştır. Büyüme rakamlarının kapsamadığı ancak kalkınmanın bel kemiği olan insanın hayat kalitesine dair bu önemli göstergeler dikkate alındığı zaman kalkınma ile gelir eşitsizliği arasında çok daha anlamlı ve açıklama gücü yüksek bir ilişki kurulabilir (Mbaku, 1997:58-63).

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı tarafından hesaplanan İnsani Gelişmişlik Endeksi (HDI) sürdürülebilir bir kalkınmayı odağına alarak kalkınma mefhumunu tanımlar. Buna göre A. Sen'in (2000) tabiri ile kalkınmanın yolu özgürlükten geçer. Maddi ve manevi özgürlükleri artan bireyler insani olarak gelişme kaydeder. Böylece dar anlamda gelir artışından çok daha zengin bir muhteva ile kalkınma, teknolojik gelime, sanayileşme ve sosyal olarak modernleşmeyi saptayabilecek eğitim olanakları, sağlık hizmetleri, siyasi ve sivil haklar gibi paradigmalara ölçülebilir. Üç gösterge, sağlık, eğitim ve kişi başına gelir seviyelerini temel alan HDI bireylerin yaşam kalitesini ölçmektedir. Bu bağlamda sağlıklı bir yaşamı doğumda yaşam beklentisi, bilgiye erişimi yetişkin okur-yazar oranı ve okula kayıt oranı ve kişi başına geliri de satın alma gücü paritesinden hareketle hesaplayarak endeks oluşturulmaktadır (Şahin, 2016:4-6).

Ampirik çalışmalarda kişi başına gelir kullanımının başka bir sakıncası da genelde panel verilerle çalışılmasıdır. Panel verilerle yapılan çalışmalarda gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler beraber analize tabi tutulurken kalkınma ölçütü olarak alınan kişi başına GSYH aralarındaki kalkınma farkını doğru yansıtmaya kifayetsizdir. Zira aynı kişi başına gelire sahip ülkelerde yaşam standardının dramatik şekilde farklılaşabildiği, hatta daha düşük kişi başına gelire sahip kimi ülkelerin va-

tandaşlarına demokratik bir yönetim ile daha yüksek kalitede bir hayat sundukları yadsınamaz bir gerçektir.

Üstelik büyüme yerine kalkınma verilerinin kullanılması ile literatürde üzerinde en anlaşılamayan konulardan biri de aydınlatılmış olur. Zira kalkınma-gelir eşitsizliği ilişkisini tespit eden de edemeyen de, ayrıca negatif tespit eden de ve pozitif eden de mevcuttur. Bu farklılaşmanın belki de başat sebebi veri kalitesinin düşüklüğüdür ki büyüme rakamları yerine kalkınma değerleri kullanmak kaliteyi artırmıştır (Mbaku, 1997:58-63).

4. VERİ SETİ VE EKONOMETRİK YÖNTEM

4.1. Veri Seti ve Yöntem

Bu çalışmada GİNİ katsayısı ile HDI arasındaki kuadratik ilişki araştırılmıştır. Değişkenlere ait veriler yıllık olup 1990-2015 arası gözlemlere dayanmaktadır. İnsani Gelişmişlik Endeksi (HDI) değişkenine ait gözlemler Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'ndan (UNDP) elde edilmiştir. Gelir eşitsizliği ölçütü olarak alınan GİNİ katsayısına ait gözlemlere ise TÜİK'in Resmi internet sitesinde yayınlamış olduğu Hane halkı Bütçe Araştırmalarından ulaşılmıştır. Ancak TÜİK'in yayınladığı bu verilerde, özellikle 2002 dönemi öncesinde sadece 1987 ve 1994 yıllarına ait gözlemler yer almaktadır. 1990-1993 yılları arası ve 1995-2001 yılları arasındaki gözlemler UTIP'in (University of Texas Inequality Project) Türkiye için yayınlamış olduğu verilerin artış oranlarının TÜİK verilerine uyarlamasıyla elde edilmiştir. Bu projede (UTIP) 1963-2008 yılları arası bütün dünyadan gelen yaklaşık 3,200 gözleme dayalı ücret eşitsizliği verileri kullanılarak hane halkı gelir eşitsizliği tahminleri yapılmıştır. Kaynaklardan gelen gözlemler belirli kriterlere göre titizlikle ayıklanarak seçilmiş ve veri setine birçok ekonometrik çalışmada güvenilir bir kaynak olarak başvurulmuştur (UTIP, <http://utip.lbj.utexas.edu/about.html>, 2017).

GİNİ katsayısı ile HDI arasındaki ilişkiyi test etmek için Eşitlik 1'deki model ele alınmıştır. Eşitlik 1, HDI'ın karesel olarak ele alınmasından dolayı kuadratik yapıdadır. Çünkü Kuznet'in hipotezi kalkınmanın önce gelir eşitsizliğini arttıracak ve ileriki bir dönemde azaltacağı öngörmektedir. Bu tabir iki değişken arasında bir dönüm noktası içeren karesel bir ilişkiyi tanımlamaktadır. Son olarak ε_t modelin hata terimlerini ifade etmektedir.

$$GİNİ_t = \alpha_0 + \alpha_1 HDI_t + \alpha_2 HDI_t^2 + \varepsilon_t \quad (1)$$

Değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler Tablo 1'de verilmiştir. Bu tanımlayıcı istatistiklerden örnek hacmi, ortalama, medyan, minimum, maksimum ve standart sapmalarına yer verilmiştir.

Tablo 1. 1990-2015 Yılları İçin Değişkenlere Ait Tanımlayıcı İstatistikler

Değişken	N	Ortalama	Medyan	Minimum	Maksimum	Std. Sapma
GİNİ	26	0.432	0.430	0.379	0.491	0.046
HDI	26	0.670	0.671	0.576	0.767	0.062

4.2. ARDL Eşbütünleşme Yöntemi

Zaman serileri arasındaki ilişki eşbütünleşme teknikleri ile test edilir. Artıkları baz alarak Engle ve Granger (1987:251-276) tarafından ve en küçük kareler yöntemi baz alarak Phillips ve Hansen (1990:99-125) tarafından geliştirilen metodların yanı sıra Johansen (1988, s.231-254) ve Johansen ve Juselius (1990:169-210) tarafından geliştirilen çok değişkenli eşbütünleşme analizlerine literatürde başvurulmaktadır. Ne var ki bu teknikler bütün serilerin aynı düzeyde bütünleşmesi durumunda kullanılmaktadır. Pesaran ve arkadaşları (2001:289-326) tarafından geliştirilen ARDL eşbütünleşme yöntemi ise geleneksel eşbütünleşme yöntemlerine nazaran daha avantajlıdır. Zira bu yöntem hem küçük örneklerde, hem de verilerin $I(0)$ ve $I(1)$ gibi farklı bütünleşme derecelerine sahip olmaları durumunda da kullanılabilir. Öte yandan gelir eşitsizliği ölçütleri çok uzun yılları kapsamamakta ve kalkınma ölçütleri ile farklı düzeyde bütünleşik çıkabilmektedir. İşte bu sebeplerle literatürde bu kısıtları aşmak için sıklıkla ARDL testi kullanılır.

Eşitlik 1'in ARDL formatına uyarlanmış hali sabitsiz ve trendsiz, sabitli ve sabitli ve trendli modelleri, sırasıyla, Eşitlik 2a, Eşitlik 2b ve Eşitlik 2c'de yer almaktadır. $i=1,2,3$ için ε_{it} modellerin hata terimlerini; α_{21} ve α_{31} modellerin sabit terimlerini ve Eşitlik 2c'de yer alan t , trendi temsil etmektedir.

$$\Delta G\dot{N}\dot{I}_t = \beta_{11}G\dot{N}\dot{I}_{t-1} + \beta_{12}HDI_{t-1} + \beta_{13}HDI_{t-1}^2 + \sum_{i=1}^p \gamma_{1i}\Delta G\dot{N}\dot{I}_{t-i} + \sum_{j=0}^q \varphi_{1j}\Delta HDI_{t-q} + \sum_{l=0}^r \psi_{1l}\Delta HDI_{t-r}^2 + \varepsilon_{1t} \quad (2a)$$

$$\Delta G\dot{N}\dot{I}_t = \alpha_{21} + \beta_{21}G\dot{N}\dot{I}_{t-1} + \beta_{22}HDI_{t-1} + \beta_{23}HDI_{t-1}^2 + \sum_{i=1}^p \gamma_{2i}\Delta G\dot{N}\dot{I}_{t-i} + \sum_{j=0}^q \varphi_{2j}\Delta HDI_{t-q} + \sum_{l=0}^r \psi_{2l}\Delta HDI_{t-r}^2 + \varepsilon_{2t} \quad (2b)$$

$$\Delta G\dot{N}\dot{I}_t = \alpha_{31} + \alpha_{32}t + \beta_{31}G\dot{N}\dot{I}_{t-1} + \beta_{32}HDI_{t-1} + \beta_{33}HDI_{t-1}^2 + \sum_{i=1}^p \gamma_{3i}\Delta G\dot{N}\dot{I}_{t-i} + \sum_{j=0}^q \varphi_{3j}\Delta HDI_{t-q} + \sum_{l=0}^r \psi_{3l}\Delta HDI_{t-r}^2 + \varepsilon_{3t} \quad (2c)$$

Değişkenler arasında uzun dönem ilişkinin var olup olmadığını test etmek amacıyla Sınır Testi ile $i=1, 2, 3$ için $H_0: \beta_{11} = \beta_{12} = \beta_{13} = 0$ hipotezi test edilerek eşbütünleşme ilişkisinin var olup olmadığı araştırılır. Sınır testi, F istatistiğinin hesaplanmasıyla Pesaran ve diğ.(2001:289-326) önerdiği kritik sınırlar ile karşılaştırılır. Elde edilen F istatistiği, üst sınır olan $I(1)$ den daha büyükse, seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin var olduğu sonucuna ulaşılır. Seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi tespit edilmişse, uzun dönem ilişkisi Eşitlik 3'deki gibidir.

$$G\dot{N}\dot{I}_t = \psi_0 + \psi_1HDI_t + \psi_2HDI_t^2 + \eta_t \quad (3)$$

Kısa ve uzun dönem dinamiklerini bir arada incelemeye olanak sağlayan hata düzeltme modeli ise Eşitlik 4'de yer almaktadır. Eşitlik 4'de yer alan λ parametresi, ayarlama katsayısı olup negatif ve 1'den küçük olmalıdır. HDT_{t-1} ise hata düzeltme terimini ifade etmektedir.

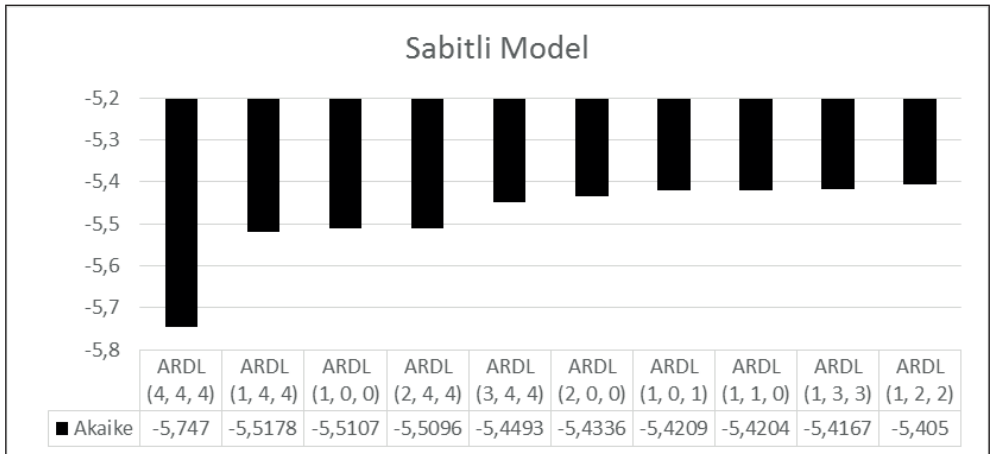
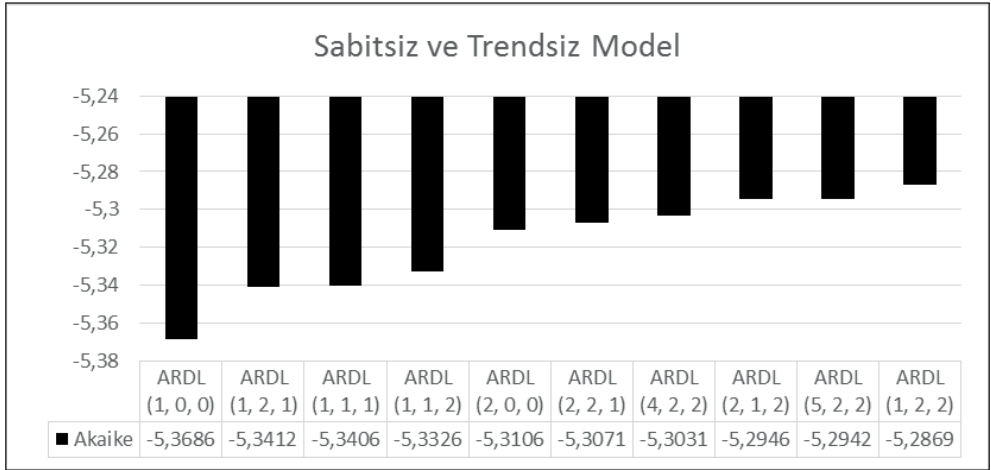
$$G\dot{N}\dot{I}_t = \alpha + \lambda HDT_{t-1} + \sum_{i=1}^p \gamma_i \Delta G\dot{N}\dot{I}_{t-i} + \sum_{j=0}^q \varphi_j \Delta HDI_{t-q} + \sum_{l=0}^r \psi_l \Delta HDI_{t-r}^2 + \varepsilon_t \quad (4)$$

Eşitlik 1'de, kalkınma ölçütü HDI ile gelir ölçütü Gini Katsayısının ilişkisini test etmek için ARDL sınır testi yöntemi kullanılmıştır. Buna göre boş hipotez H_0 :

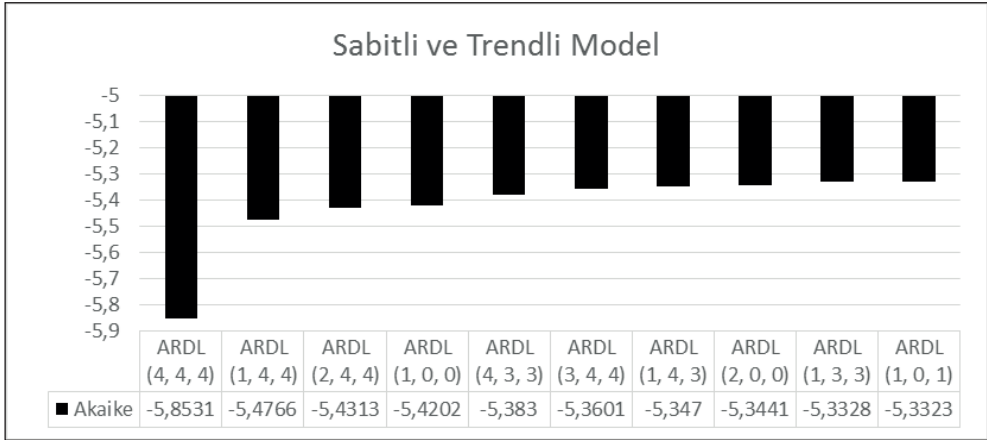
$a_0 = a_1 = a_2 = 0$ ve alternatif hipotez $H_0: a_0 \neq a_1 \neq a_2 \neq 0$ şeklindedir. Eğer hesaplanan F değeri üst sınırın üstünde kalıyorsa boş hipotez reddedilir. Ancak eğer hesaplanan değer sınırın altında kalıyorsa boş hipotez kabul edilir.

Belirtmek gerekir ki uygun ARDL modeli oluşturulurken sabitsiz, sabitli ve sabitli ve trendli modeller ele alınmıştır. Akaike bilgi kriterine göre uygun gecikme uzunluğuna ait bilgiler aşağıda yer almaktadır. Uygun gecikme uzunluğunda tahmin edilen aday modeller arasında, sabitli model araştırmaya dâhil edilmiştir. Çünkü tahmin edilen sabitli ve trendli modelde, trend katsayısı istatistiksel olarak anlamsız bulunmuştur. Sabitsiz ve sabitli model arasında tercih yapılırken, sabitin parametre tahmininin istatistiksel olarak anlamlı çıkması, hata kareler toplamının ve Akaike ve Schwarz bilgi kriterlerinin minimum; R^2 değerinin ise yüksek olması göz önünde bulundurulmuştur. Bu koşullar altında en uygun aday model sabiti içeren model olarak tespit edilmiştir.

Grafik 1: ARDL Aday Modellerinde Akaike Kriterine göre Uygun Gecikme Uzunlukları

5. AMPİRİK SONUÇLAR

1.1 Birim Kök Testleri Sonuçları

Eşitlik 1’de test edilecek modele ait değişkenlerin birim kök sınaması, Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF), Phillips-Perron (PP) ve Kwiatkowski-Phillips-Schmidt ve Shin (KPSS) birim kök testleri ile test edilmiştir. Değişkenlere ait birim kök testi sonuçları Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2’deki birim kök testlerinden ADF ve PP testi sonuçlarına göre GİNİ ve HDI değişkenlerinin birinci farkı durağan iken KPSS testi sonuçlarına göre her iki seri de düzey değerinde durağandır. HDI² değişkeni ise her üç testin sonuçlarına göre birinci farkta durağandır.

Tablo 2. Değişkenlere Ait Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	ADF		PP		KPSS	
	Düzyey	Birinci Fark	Düzyey	Birinci Fark	Düzyey	Birinci Fark
GİNİ	-2.091	-4.187**	-2.199	-4.176**	0.104	0.162
HDI	-3.407	-3.769**	-2.864	-3.827**	0.076	0.091
HDI ²	-2.924	-3.737**	-2.674	-3.664**	0.151**	0.146
Kritik Değer (%5)*	-3.603	-2.998	-3.603	-2.998	0.146	0.463

* ADF ve PP test istatistiklerinin kritik değerleri MacKinnon (1996) kritik değerlerine aittir. KPSS testinin kritik değerleri ise Kwiatkowski ve diğ. (1992) kritik değerleridir. Ayrıca serilerin birim kökleri araştırılırken düzey verilerde sabitli ve trendli model, birinci fark serilerde ise sabitli model ile test edilmiştir.

** 0.05 önem düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır.

Değişkenlerin eşbütünleşme dereceleri farklı birim kök testlerine göre farklılaştığı için analizin sonraki aşamalarında farklı tümleşme derecelerine göre eştümleşme ilişkisini araştırmaya izin veren ARDL yöntemi ele alınmıştır.

5.2. ARDL Eşbütünleşme Sonuçları

Oluşturulan modeldeki seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin var olup olmadığı sınır testi ile analiz edilmiş olup sonuçlar Tablo 3’de yer almaktadır. Sınır testi, birleşik F testine dayanmakta olup uzun dönem katsayılarının topluca sifıra eşit olup olmadığını test etmektedir. Bir başka deyişle test edilen sıfır hipotezi $H_0: \beta_1 = \beta_2 = 0$ şeklindedir. Elde edilen F test istatistiğinin, Pesaran ve diğ. (2001:289-326) tarafından önerilen kritik değerlerin üst sınır değeri olan I_1 ’den yüksek olması durumunda eşbütünleşme ilişkisinin olduğunu ifade edilmektedir. Tablo 3’de beş gecikmeye kadar modeller tahmin edilmiş olup her bir gecikme için eşbütünleşme ilişkisi olup olmadığı sınır testi ile araştırılmıştır. Maksimum gecikme uzunluğu beş olarak seçilmiştir. Çünkü altı ve daha yüksek gecikmeli modeller için ARDL modeli tahmin edilememektedir ve gerek HDI’ın yayınlanma tarihi ve gerek de verilerin yıllık olması dikkate alınır 5 gecikmeye kadar modellerin tahmin edilmesinin uygun olduğu ortaya çıkmaktadır. Tablo 3’deki sonuçlara göre F istatistiği maksimum değerine ARDL(4,4,4) modelinde ulaşmıştır. %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerinde, sınır testi kritik değerlerinin üst sınır değerlerinden yüksek olduğu tespit edilmiş ve eşbütünleşme ilişkisinin var olduğu sonucuna ulaşılmıştır. ARDL(4,4,4) modelinde, değişkenlerin gecikmeli değerlerinin tamamı istatistiksel olarak anlamlı değildir. İstatistiksel olarak anlamsız katsayılar modelden adım adım çıkartıldıktan sonra tahmin edilen model Tablo 4’de yer almaktadır. Bu model için sınır testi yeniden uygulandığında, F istatistiği 10.142 olarak elde edilmiştir ve bu değer %1, %5 ve %10 önem düzeyindeki üst sınır kritik değerlerini aşmaktadır. Bu da değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığını göstermektedir.

Tablo 3: Eşbütünleşme için F Testi Sonuçları

Gecikme	F İstatistiği	Serbestlik Derecesi	I_0	I_1
1	2.054	2	%1 5.15	%1 6.36
2	3.443	2	%5 3.79	%5 4.85
3	3.738	2	%10 3.17	%10 4.14
4	7.179	2		
5	3.603	2		

Tablo 4. ARDL Sınır Testi Sonuçları

F-istatistiği	Serbestlik Derecesi	I_0	I_1
10.142	2	%1 5.15	%1 6.36
		%5 3.79	%5 4.85
		%10 3.17	%10 4.14

ARDL modelinin uygun gecikme uzunluğu Akaike ve Schwarz bilgi kriterlerine göre araştırılmış olup en uygun gecikme sayısının ARDL (4,4,4) modelinin olduğu tespit edilmiştir. ARDL (4,4,4) modeli tahmin edilip istatistiksel olarak anlamsız katsayılar modelden çıkartıldıktan sonra nihai model tahmin sonuçları Tablo 5’de

yer almaktadır. Tahmin edilen bu modelin katsayıları istatistiksel olarak anlamlı olup bağımlı değişkenin açıklanma oranı %97'dir. Modelin tanılayıcı test istatistikleri incelendiğinde, hata terimlerinin normal dağıldığı, eşit varyanslı olduğu ve otokorelasyon içermediğini sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 5. ARDL (4,4,4) Model Sonuçları

Bağımlı Değişken: $GİNİ_t$	Katsayı	t-istatistiği
Sabit	2.595**	5.037
$GİNİ_{t-1}$	0.255***	1.775
$GİNİ_{t-4}$	-0.273**	-2.679
HDI_{t-1}	23.712**	4.232
HDI_{t-4}	-30.378**	-4.823
HDI_{t-1}^2	20.962**	4.744
HDI_{t-4}^2	2.595**	5.037
$R^2=0.97$, $F=90.916$ ($p=0.000$) ^a		
<i>Diagnostic Test</i>		
<i>Normallik: $\hat{J}B=4.49$ ($p=0.11$)</i>		
<i>Otokorelasyon: $LM-\chi^2_{(2)}=5.082$ ($p=0.07$)</i>		
<i>Farklı varyans: Breusch-Pagan-Godfrey=5.499</i> ($p=0.48$)		

** , ***Katsayı, sırasıyla, 0.05 ve 0.10 önem düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır.

^ap ifadesi olasılık anlamına gelmektedir.

Tablo 6'de ise ARDL modelinden elde edilen uzun dönem katsayıların tahmin değerleri yer almaktadır. Katsayılar istatistiksel olarak anlamlı olup uzun dönemde HDI ile $GİNİ_t$ arasında negatif, HDI_t^2 ile $GİNİ_t$ arasında ise pozitif bir ilişki olduğunu göstermektedir. Yani kalkınma seviyesini gösteren İnsani Gelişmişlik Endeksi arttıkça gelir eşitsizliğini gösteren Gini Katsayısı azalmaktadır. Ancak kalkınmanın belli bir evresinden sonra bu ilişki tersine dönmekte, yani daha fazla kalkınma gelir eşitsizliğini kötüleştirir. Buradan da anlaşılacağı gibi Türkiye için gelir eşitsizliği ve ekonomik kalkınma için Kuznet'in öngördüğü ters U şeklinde bir ilişki-den çok düz U şeklinde bir ilişki söz konusudur.

Tablo 6. Uzun Dönem Katsayı Tahmin Sonuçları

Bağımlı Değişken: $GİNİ_t$	Katsayı	t-istatistiği
HDI_t	-6.294*	-2.869
HDI_t^2	4.726*	2.833
Sabit	2.451*	3.436

*katsayı 0.05 önem düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır.

ARDL modelinden elde edilen kısa dönem katsayı tahmin sonuçları Tablo 7’de yer almaktadır. Hata Düzeltme Terimi (HDT) tahmini, negatif ve sıfırdan küçük olup istatistiksel olarak anlamlıdır. Buna göre, GİNİ genel denge düzeyinden uzaklaştığında, her dönem ya da her yıl eski başlangıç dengesine %93.5 oranında yaklaşmaktadır. Bir başka ifadeyle başlangıç denge değerini 1,1 dönem (yıl) sonra yakınsayacaktır. Ayrıca bu modelde tahmin edilen D2000 ve D2006 kukla değişkenleri, D2000 2000 yılı için 1, diğer durumlarda 0; D2006 2006 yılı için 1, diğer durumlarda 0 değerini alan, söz konusu yıllardaki şokların etkisini ortadan kaldırmak amacıyla kullanılmıştır. Pesaran ve diğ. (2001:311)’nin önermiş olduğu kukla değişkenler, dönem etkisini araştırmak amacıyla iki farklı dönem için kullanılmışlardır. Ancak bu çalışmada, 2000 ve 2006 yılında seride meydana gelen şokların etkisini ortadan kaldırmak amacıyla kukla değişkenler kullanılıp dışsal değişken olarak tanımlanmıştır

Tablo 7. Kısa Dönem Katsayı Tahmin Sonuçları

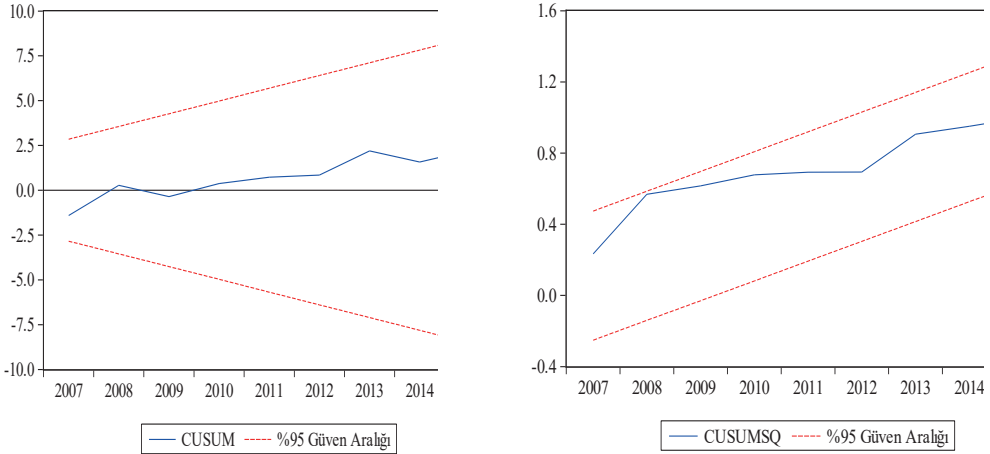
Bağımlı Değişken: $\Delta GİNİ^*$	Katsayı	t-istatistiği
HDT_{t-1}	-0.935**	-7.195
$\Delta GİNİ_{t-1}$	0.377**	3.539
$\Delta GİNİ_{t-3}$	0.463**	4.392
ΔHDI_{t-1}	32.502**	5.931
ΔHDI_{t-2}	26.469**	3.788
ΔHDI_{t-3}	25.571**	3.759
ΔHDI_{t-1}^2	-22.383**	-5.794
ΔHDI_{t-2}^2	-18.415**	-3.723
ΔHDI_{t-3}^2	-17.362**	-3.683
D_{2000}	0.018**	2.415
D_{2006}	0.024**	3.215
$R^2=0.89$, F-istatistiği=9.467 (p=0.000)***		
<i>Diagnostic Test</i>		
<i>Normallik: JB=0.373 (p=0.83)</i>		
<i>Otokorelasyon: LM-$\chi^2(2)=2.451$ (p=0.29)</i>		
<i>Farklı varyans: Breusch-Pagan-Godfrey=7.116 (p=0.79)</i>		

* Δ simgesi serinin farkını temsil etmektedir. **tahmin edilen katsayı 0.05 önem düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. ***p olasılığı temsil etmektedir.

Son olarak modelin kararlılığını test etmek amacıyla ardışık (recursive) hata terimlerinin ve ardışık hata terimlerinin karelerinin kümülatif toplamının %95 güven aralığı ile CUSUM ve CUSUMSQ testleri uygulanmış ve sonuçlar Şekil 1’de verilmiştir. Şekil 1’in sol panelinde CUSUM testi; sağ panelinde ise CUSUMSQ testine ait bilgiler yer almaktadır. Her iki teste göre elde edilen sonuçlar güven ara-

lığının dışına çıkmadığı için tahmin edilen katsayıların kararlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Şekil 1. Ardışık Hataların Kümülatif Toplamı

Sonuç

Türkiye, 1980'lere kadar sürdürdüğü, kimi zaman liberal kimi zaman daha dışa kapalı ve hatta korumacılık ve planlamanın da yer aldığı, özel kesimi cesaretlendirmeye çalışan ama esas olarak devletçi bir ekonomik yönetim anlayışından vazgeçerek 1980'lerde liberal ve dışa açık bir anlayışla tanışmıştır. Serbest piyasa ekonomisinin kurumsallaşması ve derinleşmesi hesaba katıldığında liberalizm 1990'lı yıllarda Türk Ekonomisinde ayırt edici bir paradigma değişikliği olarak zirveye ulaşmıştır.

1990 yılından itibaren ölçülmeye başlayan içinde sadece kişi başına gelir değil, eğitim ve sağlık imkânlarına erişim gibi bireylerin yaşam kalitesine dair bilgiler de barındıran İnsani Gelişmişlik Endeksi (HDI) Türkiye'de neredeyse düzenli bir artış trendi içindedir. Bir başka ifadeyle Türkiye bu yıllardan beri kalkınmaktadır. Ne var ki bu kalkınma dünya genelinde yaşanan ve teknolojinin gelişip yaygınlaşmasına bağlanan kalkınmadan büyük ölçüde ayrılmamaktadır. Bir başka ifadeyle Türkiye dünyanın geri kalanı kadar, hatta kendi ligindeki ülkelere göre daha az kalkınmıştır.

Yine bu dönemde Türkiye'de gelir eşitsizliğinin mütevazı bir şekilde düştüğü ve ancak şuan bulunduğu seviyelerde uzun süredir takılı kaldığı görülmektedir.

Bu bulgular ışığında Türkiye'de gelir eşitsizliğinin Kuznet'in öngördüğü gibi kalkınma arttıkça önce artıp, ekonominin gerekli dönüşümleri tamamladığı olgunluk seviyesine erişmesi ile birlikte de azalacağını söylemek zordur. Bilakis, kalkınma süresince düşen eşitsizliğinin durağanlığı ve modelde ortaya çıktığı gibi uzun vadede artma eğilimi dikkat çekmektedir. Yani ters değil düz bir U şekli Türkiye'nin gelir eşitsizliği-kalkınma ilişkisini açıklamaktadır.

Belirtmek gerekir ki bu bulgular Türkiye için daha önce yapılan sınırlı sayıda deneysel çalışmanın bulguları ile uyumludur. Ne var ki daha önceki çalışmalara

rın tamamı kalkınama yerine büyüme ile gelir eşitsizliğini ilişkilendirmiştir. Fakat Kuznet'in Ters U hipotezinde işaret ettiği dönüm noktası, kişi başına gelirden ulaşılan bir seviyeden çok, ekonominin yapısal dönüşümünü tamamladığı, sektörel yapısını ve verimliliğinin radikal bir şekilde değiştiği olgunluk seviyesidir. Ekonomi bu seviyeye gelirken gelir eşitsizliği, kalkınmanın bir yan ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Dönüm noktasından sonra ise daha fazla kalkınmanın bir neticesi olarak düşecektir. Yani Kuznet kişi başına gelirden çok daha kapsamlı, gelir eşitsizliğini arttırıp azaltacak dinamikleri içeren bir mefhumdan yani kalkınmadan söz etmektedir. Bu sebeple İnsani Gelişmişlik Endeksi onun hipotezini test etmek için kişi başına gelirden çok daha amaca hizmet eden bir açıklayıcıdır.

Türkiye'nin HDI ve Gini ilişkisinin ters değil düz U şeklinde olmasının muhtelif açıklamaları vardır. Her şeyden evvel Kuznet'in hipotezi bir merkez ülkenin kalkınma öyküsüne aittir. Yani kalkınırken etrafında daha önce kalkınmış, verimliliği ve teknolojisi yüksek, maliyetleri düşük rakiplerin olmadığı, teknolojik üstünlük ve birçok avantajın refakatinde kalkınan bir ülkeden söz konusudur. Dolayısıyla bu, şuanda kalkınmakta olan ülkelerin koşullarını açıklamaya yetmemektedir. Zira kalkınmanın ilk sonucu olan gelir dağılımındaki bozulma yapısal bir değişim sonucu olarak hemen her ekonomide görülse de ekonomilerin olgunluk evrelerine ulaşım gelirden dağılımını daha adil kılacak dinamiklerin ortaya çıkması genel olarak bir çevre ülkesinin doğal süreçlerle erişemeyeceği bir imkândır. Türkiye ve çoğu gelişmekte olan ülkenin deneyimi kalkınmanın gelir düzeltici etkisinin sınırlı ve kısa zamanlı olduğunu göstermiştir.

Bu bağlamda Türkiye için liberalleşmenin etkisinin iyice hissedilmeye başladığı 1990'lı yılların Kuznet'in öngördüğü yapısal değişimin tamamlanıp ekonominin olgunluk evresine geçeceği dönüm noktası olma ihtimali yüksektir. Ne yazık ki veriler 1990 öncesini çalışmak için yetersizdir. Ancak 1990 sonrası, 1990 bir dönüm ise, gelir eşitsizliğinde bir düşüşü işaret etmelidir ki modelimiz de öyle tahmin etmiştir; lakin bu düşüşe ileriki zamanlarda bir artışın eşlik etme ihtimali de bulgulardan biridir.

Sonuç olarak Türkiye çok uzun vadede Kuznet eğrisinin tepe noktasını liberalleşmesini takip eden yıllarda görmüştür ve ardından eğrinin negatif eğimli kısmına geçmiştir demek de; incelenen 1990-2015 yılları arasındaki dönemde Kuznet eğrisinin oluştuğunu söylemek de mümkün değildir. Türkiye için saptanan, çalışılan dönem için ters değil düz bir U eğrisidir. Bu da makroekonomik tedbirler alınmazsa Türkiye'de kalkınmanın gelir dağılımını bozma ihtimalini gündeme getirmektedir. Kalkınma gibi bireyin yaşam kalitesi ve standardını ölçen bir değişkenin, bir ülkede yaratılan gelirden eşitsiz dağılımına hassas olması ise beklenen bir başka sonuçtur. Yani kalkınmanın bozduğu gelir eşitsizliğinin kalkınmayı durdurma olasılığı mümkün görünmektedir.

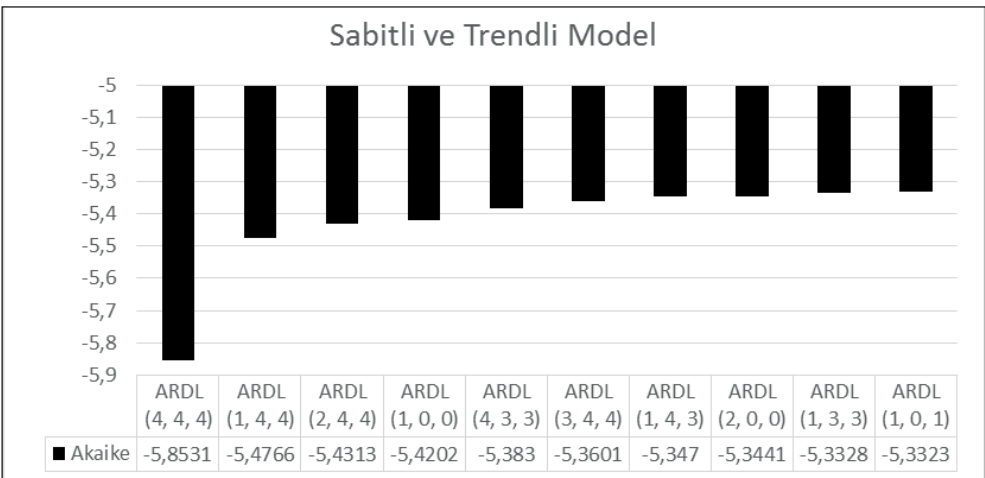
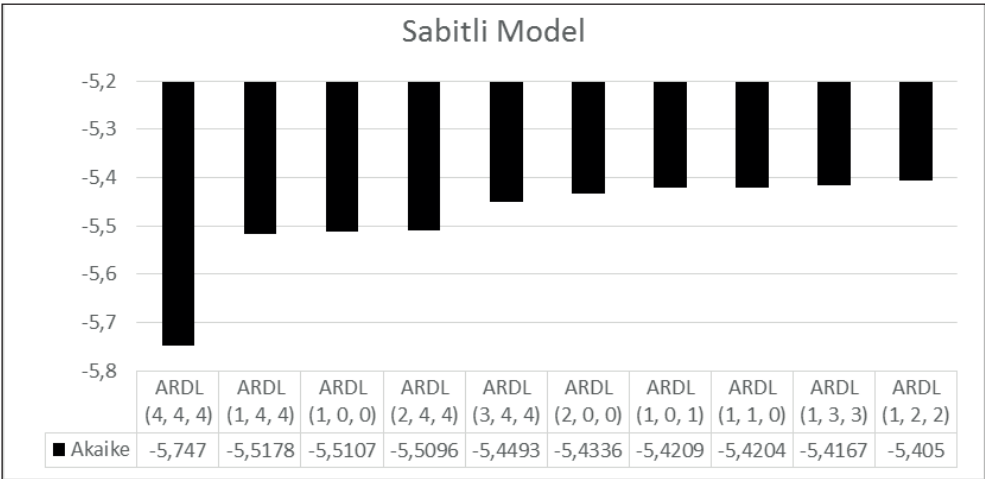
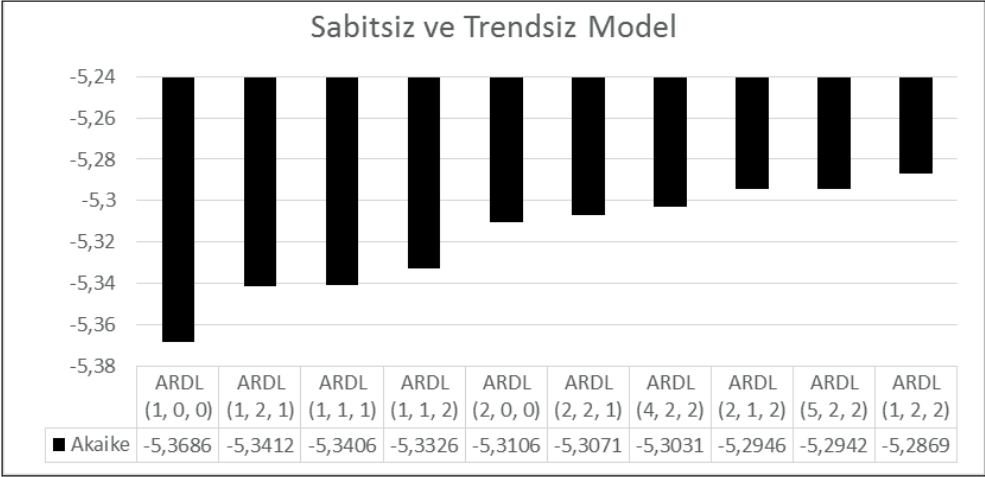
Kaynakça

- Acemoğlu, D. ve J. A. Robinson. (2002). *The Political Economy of the Kuznet Curve*. Review of Development Economics. 6(2). 183-203.
- Ak, M. Z. ve Nurullah Altıntaş. (2016). *Kuznet'in Ters U Eğrisi Bağlamında Türkiye'de Gelir Eşitsizliği ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: 1986-2012*. Maliye Araştırmaları Dergisi. 2 (3).
- Boratav, K.. (2006). *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2005* (10. Baskı). Ankara: İmge Yayınevi.
- Cheng, W. A. (2006). *New Perspective on Economic Development And Income Inequality*, Economic Papers. 25(2).
- Çetin, M. ve Fahri Şeker. (2016). *Finansal Gelişmenin Gelir Eşitsizliği Üzerindeki Etkisi: Türkiye Ekonomisi İçin Ampirik Bir Kanıt*. Sosyal Bilimler Dergisi. 3(2).
- Deininger K. ve Lyn Squire. (1996). *A New Data Set Measuring Income Inequality*. The World Bank Economic Review. 10(3).
- Dişbudak, C. ve Bora Süslü. (2007). *Türkiye'de Kişisel Gelir Dağılımını Belirleyen Makroekonomik Faktörler*. Ekonomik Yaklaşım. 18(65).
- Dişbudak, C. ve Bora Süslü. (2009). *Kalkınma ve Bireysel Gelir Dağılımı: Kuznet Hipotezi Türkiye İçin Geçerli Mi*. Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi. (18).
- Dollar, D. ve Aart Kraay. (2002). *Growth is Good for the Poor*. Journal of Economic Growth. 7. 195-225.
- Elmas, G. A. (2013). *Ekonomik Büyüme, Kalkınma ve Gelir Dağılımı*. Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 6(2).
- Engle, R. ve C. Granger. (1987). *Cointegration and Error Correction Representation: Estimation and Testing*. *Econometrica*. 55. 251-76
- Fielding, D. ve Sebastin Torres. (2005). *A Simultaneous Equation Model of Economic Development ad Income Inequality*. Journal of Economic Inequality. 4. 279-301.
- Galbraith K. ve Hyunsub Kum. (2002). *Inequality and Economic Growth: Data Comparisons and Econometric Tests*. UTIP Working Paper. 21.
- Gu, X. ve Pui Sun Tam. (2013). *The Saving-growth-inequality Triangle in China*. Economic Modelling. 33.
- Jalles, J. T. (2011). *Growth, Poverty, and Inequality: Evidence from Post-Communist Economies*, Journal of Poverty. 15. 277-308.
- Johansen S. (1996). *Likelihood-based Inference in Cointegrated Vector Auto- regressive Models*. Oxford: Oxford University Press.
- Johansen S, K. Juselius. (1990). *Maximum Likelihood Estimation and Inference on Cointegration with Application to the Demand for Money*. Oxford Bull Econ Stat. 52. 169-210
- Kanberoğlu, Z. ve Mehmet Akif Arvas. (2014). *Finansal Kalkınma ve Gelir Eşitsizliği: Türkiye Örneği, 1980-2012*, Sosyoekonomi.
- Kuznet, S. (1955). *Economic Growth and Income Inequality*. The American Economic Review. Volume XLV.
- Phillips, P. C. B., Kwiatkowski, D., Schmidt, P. ve Shin, Y. (1992). *Testing the Null Hypothesis of Stationarity Against the Alternative of a Unit Root*. Journal of Econometrics. 54. 1-3.
- Malinen, T. (2012). *Estimating the Long-run Relationship Between Income Inequality and Economic Development*. Empir Econ.

- Matins-Bekat, C ve Kishore G. Kulkarni. (2009). *Income Distribution and Economic Growth: The Case of Brazil*. Journal of Developing Areas. 43(1).
- Mbaku, J. M. (1997). *Inequality in Income Distribution and Economic Development: Evidence Using Alternative Measures of Development*. Journal of Economic Development. 22 (2).
- Mercan M. ve Ö. Arzu Azer. (2013). *The Relationship Between Economic Growth and Income Distribution in Turkey and the Turkish Republics of Central Asia and Caucasia: Dynamic Panel Data Analysis with Structural Breaks*. Eurasian Economic Review. 3(2).
- Oğuş, A. (2005). *Türkiye’de Ekonomik Büyüme ve Gelir Dağılımı*. İktisat, İşletme ve Finans. 20 (236).
- Öztürk, L. (2012). *Economic Development and Regional Inequalities: An Empirical Investigation for Turkey, 1965-2001*. Paradoks Ekonomi, sosyoloji ve Politika Dergisi. 8(2).
- Pesaran M.H., Shin Y. ve Smith R.J. (2001). *Bounds Testing Approaches to the Analysis of Level Relationships*. J Appl Economi, s.16: 289-326
- Phillips P. ve Hansen B. (1990). *Statistical Inference in Instrumental Variables Regression with I(1) Process*. Rev Econ Study. 57. 99–125.
- Piketty T. (2015). *Yirmi Birinci Yüzyılda Kapital*. Hande Koçak (çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları (orijinal baskı tarihi 2013)
- Rehme, G. (2007). *Education, Economic Growth and Measured Income Inequality*. Economica. 74.
- Sherman R. (1976). *A Note on the U Hypotheses Relating Income Inequality and Economic Development*. American Economic Review. Vol:66 No: 3.
- Savvides, A. ve T. Stegnos. (2000). *Income Inequality and Economic Development: Evidence From The Threshold Regression Model*. Economic Letters. 69.
- Şahin, G. ve Levent Gökdemir. *İnsani Gelişme Endeksi Bileşenlerinin Türkiye Ölçeğinde ARDL Sınır Testi ile Sınanması*. Gazi İktisat ve İşletme Dergisi. 2(1), 1-24
- TUİK, Gelir Dağılımı ve Yaşam Koşulları İstatistikleri, www.tuik.gov.tr, (11 Mart 2017).
- Tokatlıoğlu, İ. ve Atan Murat. *Türkiye’de Bölgeler Arası Gelişmişlik Düzeyi ve Gelir Dağılımı Eşitsizliği: Kuznets Eğrisi Geçerli mi?*. Ekonomik Yaklaşım. 18(65).
- University of Texas Inequality Project (UTIP) <http://utip.lbj.utexas.edu/about.html> (11 Mart 2017)
- UNDP, Trends in the Human Development Index 1990-2015 <http://hdr.undp.org/en/composite/trends> (11 Mart 2017)
- Voitchovsky, S. (2005). *Does the Profile of Income Inequality Matter for Economic Growth?: Distinguishing Between the Effects of Inequality in Different Parts of the Income Distribution*. Journal of Economic Growth. 10.

EK-1: ARDL Aday Modellerinde Akaike Kriterine göre Uygun Gecikme Uzunlukları

Makale Gönderim Tarihi: 11/12/2017 - Makale Kabul Tarihi: 26/12/2017

THE IMPORTANCE OF RUSSIAN MILITARY PRESENCE IN CENTRAL ASIA FOR RUSSIA'S REGIONAL SECURITY*

Ali Emre SUCU**

Abstract

This article aims to evaluate the Russian military presence for Russia's regional security in Central Asia. In order to achieve this, the importance of Central Asia will be contextualized with major regional problems that determine the Russian security policy. After the collapse of the Soviet Union, the Russian policy towards Central Asia has been mainly shaped by security issues, especially after military intervention of the United States in Afghanistan in 2011. The multilateral military-security relations between Russia and the five regional states should be understood by dividing two aspects. They are the military bases of Russia in Central Asia and the multilateral co-operation tools which are led by Russia: The Commonwealth Independent States (CIS) and its military alliance the Collective Security and Treaty Organization (CSTO). The cooperation mechanisms of those organizations will be underlined in the study. In order to understand the Russian security perception in Central Asia, the recently approved versions of the foreign policy concept, the military doctrine, and the national security strategy of the Russian Federation as official discourse will also be evaluated to demonstrate military security priorities of the Russian Federation.

Keywords: Central Asia, Military Bases, Regional Security, Russian Foreign Policy, Territorial Integrity

ORTA ASYA'DA BULUNAN RUS ASKERİ VARLIĞININ RUSYA'NIN BÖLGESEL GÜVENLİĞİ AÇISINDAN ÖNEMİ

Öz

Bu çalışmada, Rusya'nın Orta Asya'daki askeri varlığının, Rus bölgesel güvenliği açısından değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Bunun için Orta Asya'nın Rusya'nın güvenliği açısından önemi, bölgesel güvenlik problemleriyle birlikte ele alınacaktır. Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra, Rusya'nın Orta Asya politikası özellikle ABD'nin 2011 yılında Afganistan'a askeri müdahalesinden sonra güvenlik sorunları etrafında şekillenmiştir. Rusya'nın Orta Asya devletleriyle güvenlik temelinde geliştirmiş olduğu çok taraflı askeri-güvenlik ilişkileri anlamak için, meselenin iki gruba ayrılması gerekmektedir. Bunlar; Rusya'nın Orta Asya'daki askeri üsleri ve Rusya'nın önderliğinde kurulan çok taraflı organizasyonlardır: Bağımsız Devletler Topluluğu ve bu örgütün askeri ittifakı olan Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü.

* This article was presented during the 4. Annual Conference on Eurasian Politics and Society in July 2017

** Postgraduate, Moscow State Institute of International Relations (MGIMO), aliemresc@windows-live.com

Çalışmada, çok taraflı ortaklık mekanizmaları bu çerçevede ele alınacaktır. Ayrıca, Rusya'nın Orta Asya'daki güvenlik yaklaşımını anlamak için, son olarak onaylanmış olan Rus Dış Politika Doktrini, Askeri Doktrin ve Ulusal Güvenlik Stratejisi, devletin resmi söyleminin araçları olarak ayrıca Rusya'nın siyasi öncelikleri göstermek için ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya, Askeri Üsler, Bölgesel Güvenlik, Rus Dış Politikası, Bölgesel Bütünlük

Introduction

Central Asia has a top priority for Russian regional and national security policy. Today the region has significant problems, which specify Russian security agenda because the majority of the problems in Central Asia are potential threats to Russian national security, economic stability, and territorial integrity. It is clear that Russia's own national security depends on its regional security in the near abroad. After the collapse of the Soviet Union, the relationships between Russia and the regional states were shaped by several political turmoils such as Tajik Civil War, the military intervention in Afghanistan, the Tulip Revolutions in Kyrgyzstan and the Andijan Events in Uzbekistan. At the same time, the region has become an area for non-traditional cross-border crimes as extremism, terrorism, drug trafficking and illegal immigration.

In order to ensure stability in Central Asia, Russia uses bilateral and multilateral security cooperation models. In terms of the developed bilateral relations, it can be said that all regional states are dependents on Russia; however, they change according to the states. The Commonwealth Independent States (CIS), the Collective Security and Treaty Organization (CSTO), and the Eurasian Economic Union (EAEU) are the most important cooperation models in the former Soviet Union by including Central Asian states not only for the stabilization of the region but also for economic stability. As a result, all relationship ties necessitate the other international activities in the region today.

Russia has military bases in three states; in Kazakhstan, Kyrgyzstan and Tajikistan. In this regard, is the Russian military presence in Central Asia a guarantee for regional security? Is it possible that there will be any internal and external conflict areas in near future? It should be thought that the Russian military bases and the political situations of the Central Asian states against the regional problems depend on each other. In that perspective, it is clear that the Russian military presence in Central Asia is of great importance. In this study, it will be clear that the critical security problems of Central Asia demand Russia to take some bilateral and multilateral measurements to ensure decentralization of the region.

1. THE IMPORTANCE OF CENTRAL ASIA FOR RUSSIAN POLITICS

With the collapse of the Soviet Union, Central Asia has become one of the key actors in the Eurasian region with its economic features and political challenges to international and regional order. The influence of the region is observed in the

areas of the economy, energy, security, and military politics. In other words, today, the region is 'an integral part of the global system of security and the economy (Karimova, 2010). At the same time, more than two decades demonstrated that Central Asia is a substantial geopolitical arena of regional and global powers. During the 1990s, the newly independent states confronted many problems. As they were trying to establish state structures, the new bilateral and multinational relations were also shaped under the shade of that perspective. Practically, the region became a conflict zone with the Civil War in Tajikistan, the ethnic tension which erupted in the Fergana Valley and the activities of the Islamic Movement of Uzbekistan (Fiona, 2002). After the military intervention of the United States in Afghanistan in 2001, security problems of the region have given a new sphere; the most significant result is that the Afghan issue has been seen a threat to Russian regional security.

At that point, the problems of Central Asia for Russian security can be divided into three categories: internal, regional, and external ("Russia's Interests", 2013:31). Namely,

- * Security issues (energy, terrorism, separatism Afghanistan, and Islamic extremism),
- * Drug trafficking and narcotics,
- * Weak state institutions, democratization and human rights,
- * Territorial disputes in Central Asia,
- * The status of the Russian compatriots,
- * Internal territorial and ethnic problems,
- * Unstable economic situations of the regional states and corruption,
- * Illegal immigration and labor migrants.

Within Central Asia, Uzbekistan and Kazakhstan are the most powerful states in terms of relatively strong economies and the number of population. Uzbekistan has a strategic position as a result of its geographical location. Kazakhstan is the most independent state of Russia; moreover, it is largely a pro-Russian state. Furthermore, the states try to balance their relations between Russia and other international actors. Turkmenistan has tried to decrease its dependency on Russia in terms of the energy field; as a result, China has become the most important actor of Turkmen energy policy. In contrast, the relations between Russia and Tajikistan and Kyrgyzstan are determined by their total dependency of the Russian military, economic and security assistance. Therefore, the framework of Russian interests in Central Asia and the dependency level of Central Asian states on Russia should be explained by three factors: "1) their structural dependence on Russia, 2) the level of Russia's insistence on conformity to its policies, 3) their interests with other states and powers" (Scott, 2016). In other words, the Russian interests in Central Asia can also be explained by four main aspects: Geopolitical, economic, security, and humanitarian.

Russia has several advantages more than other external actors in the region. First of all, the geopolitical position of Russia is one of the most significant factors of those advantages. It has more than 7000 km state border with Kazakhstan

and 12 regions of Russia are located on that border (Oliphant, 2013). Secondly, the region still mainly depends on Russia in terms of economy, military, security assistance. Especially, in order to protect national territories against the spillover from Afghanistan, regional states especially, Tajikistan and Kyrgyzstan do not have enough military powers to protect state borders. Thirdly, Russia and Central Asia have common historical and cultural ties. For instance, the Russian language is still used as a multinational language. When the situation is thought with the great population of the Russian compatriots accounting for more than 6.5 million, the importance of the region becomes more understandable for Russian policy; Russia uses its soft power tools successfully in order to protect the rights of them on the humanitarian basis.

For Russian foreign policy, the majority problems of the region are potential threats to Russian national security, economic stability, and territorial integrity. 'Territorial integrity' or 'national security' is the major priority of foreign policy stated in all official foreign policy and security documents. Russia sees that it is impossible to solve the problems or to prevent their negative effects without regional and global cooperation. Therefore, it has enhanced several cooperation models on security, military and economic fields after the collapse of the Soviet Union, such as not only the Commonwealth Independent States (CIS) in 1991 and its military alliance the Collective Security Treaty Organization (CSTO), (1992-1999 and it was renewed in 2002) (Haas, 2010:40), but also other organizations like Eurasian Economic Community (EEC) in 2001, Shanghai Cooperation Organization in 2001, Central Asian Cooperation Organization (CACO) (between 2002 and 2005), the Customs Union (2010), the Common Economic Space (2012), and lastly, the Eurasian Economic Union (EAEU) in 2015.

The stability of Central Asia ensures Russian national security at the same time. Therefore, "the threats of drug trafficking, the risk of Islamist penetration, and uncontrolled labor migration flows have to be tackled" (Laurelle, 2014) are the main security problems that should be taken measures immediately. In this framework, Russia is the most powerful state in order to solve regional security problems. That role is also perceived by Russia and it is seen in the official documents of the Foreign Policy Concept, the Military Doctrine, and the Security Strategy of the Russian Federation.

2. IMPORTANCE OF RUSSIAN REGIONAL SECURITY IN THE OFFICIAL DOCUMENTS INCLUDING CENTRAL ASIA

The Russian foreign policy, its military, and national security are determined by the official strategic plans, which are approved by the president. As a way, it was followed by the former president Boris Yeltsin with three documents which are the Concept of Foreign Policy, the Military Doctrine, and the National Security Strategy. The last versions of them were signed in 2016, 2014 and 2015 respectively. They include the main international, regional and national priorities of the Russian Federation. In this study, they will be evaluated in terms of the importance of regional security of Russia by including Central Asia.

The first document is the Foreign Policy Concept, which was approved on 30 November 2016 ("Russian Foreign Policy Concept", 2016). It emphasizes that Russian national security, its sovereignty, and the territorial integrity of the state are the main priorities of the Russian foreign policy. In order to achieve them, Russia aims to prevent new hotbeds of tensions in neighboring countries, and it cooperates with them on bilateral and multilateral agreements. On the other hand, the soft power is also the main political tool for achieving the foreign policy priorities. The CIS, the CSTO, and the EAEU are the most important multilateral cooperation tools in the former Soviet Union. In terms of the military security area, it is emphasized that the CSTO is one of the key elements of the security framework in the post-Soviet region. At the same time, the Shanghai Cooperation Organization (SCO) is the other significant intergovernmental organization. All of them have a great importance to cooperate against regional and international challenges defined as international and regional terrorism and extremism, drug trafficking and narcotic drugs, transnational crime, and illegal migration. In order to solve them, Russia aims to use multilateral negotiating mechanisms effectively by respecting the sovereignty of the partners.

Secondly, the Russian Military Doctrine, approved on 25 December 2014 ("Voyennaya Doktrina", 2014), consists generally of the military policy and economy, the measurements to solve the regional problems, and the major threats to Russia. According to the document, the main external threats for Russian national and regional security are territorial claims, the use of military forces against Russia and its allies, the growing extremism, using information technologies for the military-political purposes against regional and global security. At the same time, the internal threats are also listed as provoking inter-ethnic tensions, extremism, and the religious conflicts. Additionally, the Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE) is mentioned in the document. Moreover, Russia participates in solving conflicts under the United Nations and the regional organizations. If there is a military action against any CSTO member states, it perceives that as a threat to all member of the cooperation, and therefore Russian takes measures in accordance with the treaty. At the same time, Russia gives support to create regional defense systems and it can participate in peacekeeping operations under the CIS and CSTO cooperation.

Lastly, the Russian National Security Strategy that was approved on 31 December 2015 ("Strategiya Natsional'noy Bezopasnosti", 2015) has a complementary role of priorities of the foreign policy concept and the military doctrine. The strategy includes all security aspects of the state from the military to the environmental areas. In relation to the topic, the document aims taking measures for strengthening Russian national, regional and global security, and strategic national priorities which are enumerated according to their significance. At the same time, the Russian Federation is focusing on strengthening the country's defense capability and their military security and sovereignty. Moreover, the national and territorial integrity, the economic growth and culture, its strategic stability and the equal strategic partnership are underlined in the document. As it was stated in other two

documents, the CIS, the CSTO, and the EAEU are the most significant integration and cooperation areas by creating political, economic, military-technical cooperation. Practically, according to the strategy document, the most significant threats to the Russian national and regional security are the radicalization that includes extremist and religious movements, and the provocation of 'colour revolutions.' To sum up, the official foreign policy, military, and strategy concepts demonstrate that Central Asia has a national and regional security priority of Russia. Generally, the region is emphasized under multinational political, economic, military cooperation fields as the CIS, its military cooperation the CSTO and the EAEU.

For Central Asian states, it should be noted here, when Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Tajikistan are members of almost all pro-Russian organizations, Turkmenistan and Uzbekistan are also members of the CIS. At that point, the Russian military presence will be examined in Central Asia as a practical role of official discourse.

3. RUSSIAN MILITARY PRESENCE IN CENTRAL ASIA

Central Asia is not only a significant region where significant security challenges to regional and national security of Russia could be seen, it is also a military cooperation area of the state. The military implementations of Russia in Central Asia can be divided into five main aspects: the multilateral military cooperation on the regional level, the military bases in three regional states, the border security of the states, the trade of military equipment exporting to the region, and the training of military personals of Central Asian states. Depending on the subject matter of the study, two of them, the Russian military bases and the multilateral military cooperation under the leadership of Russia, will be examined by underlining some statistics, the military activities, and the regional security interpretations.

3.1. The Russian Military Bases in Central Asia

The Russian military bases in Central Asia are situated in three countries: Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Tajikistan. The official status of them has come to bilateral agreements. The majority of the bases were established in the Soviet times. Practically, Kazakhstan is the most important state for Russian military presence in the region. Russia has seven military bases in different regions of the country, which is more than 11 million hectares (Aliyev, 2016). One of them is the Baikonur Cosmodrome -the Fifth State Testing Range that is the first space station in the world was established in Soviet times. According to the agreement signed in 26 December 2016 ("Why Russia", 2016), Russia will continue to use it and cooperate at Baikonur with Kazakhstan until 2050. Moreover, the other military bases are 20th Test Station and IP-8 and IP-16 Measuring Points, Sary Shagan Anti-ballistic Missile Testing Range, Balkhash-9 Radio-technical Center, Chkalov Flight Center and the military unit of the Russian Armed Forces (Aliyev, 2016).

In Kyrgyzstan, there are four military bases that are the military centres and facilities, which are the Kant Air Base, the Torpedo Testing Range in Karakol, the Communications of the Russian Navy Fleet near Chaldovar village, the Seismic Station near Mayлуу-Suu town ("Russian Military Base", 2017). The Kant Air Base

is the first military base established after the collapse of the Soviet Union in 2003 in Central Asia. When the first agreement ended in 2009, it was renewed in 2012 as Russia will use it until 2032. At the same time, the airbase is a part of Collective Rapid Reaction Force of the CSTO (“Russian Military Will”, 2017).

Tajikistan is the third state which has Russian military bases in Central Asia. The biggest Russian army outside of the Russian territory, named as 201st Motor Rifle Division and Federal Guard Service, is located nearby Dushanbe with three units. According to the agreement, Russia will use the base until 2042. Moreover, the optical-electronic of the space control system known as ‘Okno’ is the second military centre of Russia in Tajikistan. After the Tajik Civil War, the status of the military base was determined by the agreement signed in 1999 until 2042 (Aliyev, 2016). On the other hand, the Russian troops controlled Kyrgyzstan-Tajikistan border during the 1990s. In 1999, they left the two states (Huasheng, 2017). However, the Russian troops were responsible for protecting Tajik-Afghan borders until 2005 (Oliphant, 2015).

The case of Russian military bases is also related with the economic dependency of Tajikistan and Kyrgyzstan on Russia. For example, Russia forgave the debt of Tajikistan that was accounted for \$242 million in 2004 and it provided a military aid package at \$1.5 billion to Tajikistan and Kyrgyzstan in 2012 (Huasheng, 2017). The importance of military presence in Tajikistan will keep its key role for the next decades. It confirms that Russia would plan to increase its troops from 5.900 to 9900 by 2020 (Gottesman, 2015). Furthermore, during the official visit of President Putin to Tajikistan in February 2017, the current situation of 201st Motor Rifle Division and Federal Guard Service remained on the agenda. During the talks, it was stated that the military base will remain the most significant part of the regional security (“Russia, Tajikistan”, 2017).

There are not any Russian military presence in Turkmenistan and Uzbekistan. Two of these countries follow an isolationist foreign policy towards Russia than other states. They become a member only one pro-Russian organization in the region as the CIS. Conversely, the approach of Uzbekistan towards the CSTO agreement was skeptical during the administration of Islam Karimov. In 2002, it refused to become a member of the organization, and it returned between 2006 and 2012 (Kilner, 2012). It withdrew from the agreement the second time in 2012. The reason is that I. Karimov was using the maneuvering foreign policy. Even if they keep their natural status about the becoming the membership of the CSTO today, they have military and technical relationships with Russia. It demonstrates that the military and defense cooperation continues on a bilateral level. Turkmenistan and Uzbekistan are interested in Russian military products in order to modernize their armies. For example, when Uzbekistan is interested in the Russian defense systems and the anti-tank rockets, Russia plays an important role in creating a new Navy of Turkmenistan (Alikin, 2014).

3.2. The Multilateral Military Cooperation under the CIS

After the collapse of the Soviet Union, Russia has developed some multinational cooperation models. The most significant cooperation is the CIS. It is a security belt

around Russia ("Populates on Russia", 2012). At the same time, the cooperation is working actively for solving regional security problems. It has the CIS Anti-Terrorism Centre, which was established in 2000 ("About the CIS", 2017). The main goals of the mission are cooperating to combat international and regional terrorism, developing special data-bank of international terrorism and other extremist organizations, participating and assisting common military exercises. Furthermore, the Military Cooperation Concept of the CIS was adopted until 2020 during the CIS summit in Kazakhstan in 2015 ("CIS Leaders", 2015). According to the concept, the member states will struggle against crises on the borders of the CIS sphere and it aims that the cooperation will be strengthened in the years to come. Moreover, the Joint CIS Air Defence System was established in 1995 by 10 CIS members. Turkmenistan ceased from the cooperation in 1997. The agreement renewed in 10 February 2017 (Plopsky, 2017). The defence system consists of Armenia, Belarus, Kazakhstan, Russia, and Tajikistan ("Russia to Supply", 2017). The Air Defence System is one of the most significant priorities of Russia. According to the former commander Aerospace Forces of the Russian Federation Viktor Bondarev, the program aims to supply anti-aircraft missile system to Kazakhstan, the modern communication systems to Kyrgyzstan, and the aircraft and anti-aircraft missile technology to Tajikistan ("Russia busy at work", 2017). Thereby, the main goals of the system are included to protect the airspace of the member states, to coordination and to prevent missile attacks against potential air threats ("Russia builds unified", 2015). In addition, the concept of A United Aerospace Defence in the Post-Soviet Space as a complementary part of the defense system that was also approved by the members' Defence Ministers in 2016 ("Russia Busy at Work", 2017)

Under the CIS umbrella, the collective security cooperation as a military alliance, which is known as the Tashkent Agreement or the Collective Security Treaty was signed for five years from 1994 by belonging to the CIS states except for Turkmenistan in 1992. It legalized the Russian military presence in the CIS states (Jackson, 2003:63) According to the text of the agreement, if there are several threats against the member states, the other states will assist by using their military forces (Gottesman, 2015). In 2002, the agreement was renewed and named as the Collective Security Treaty Organization (CSTO). The member states are Armenia, Belarus, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, and Russia. In principle, the organization focuses on preserving territorial integrity, and developing cooperation with other multilateral institutions such as the United Nations (UN), the SCO and NATO ("Collective security treaty", 2017) (at the same time, the CSTO is construed as a NATO-style military alliance of Russia according to the reviewers). Moreover, 'the strengthening of peace, international and regional security and stability, the collective protection of freedom, territorial integrity, and sovereignty of its member-states' ("Collective Security Treaty", 2017) are the main achieving targets of the alliance. Under the cooperation, there are two types of military forces which are the Collective Rapid Reaction Force and the Collective Rapid Deployment Force (2001). According to the statistics, two of them have 17.000-22000 and 5000 men, respectively ("Russian NATO", 2017). Most importantly, the CSTO member states

decided to established the CSTO Collective Rapid Reaction Force in order to “protect member states’ territorial integrity and sovereignty, guarantee their security, and respond to large-scale crisis in member countries” (“The cooperation 2009”, 2009) Practically, the military exercises have taken place since 2009 almost every year. Lastly, the Strategy of CSTO Collective Security for the Period Through 2025 was signed in Armenia in October 2016. According to the document, it is included to improve collective security mechanisms and to offer guidelines on further developments by including maintaining peace and stability in the region (“CSTO Leaders Adopt”, 2016).

4. THE ROLE OF RUSSIAN MILITARY PRESENCE FOR RUSSIAN REGIONAL SECURITY IN CENTRAL ASIA

After the collapse of the Soviet Union, several political turmoils were seen in the region: Tajik Civil War (1992-1997), the military intervention in Afghanistan, the Tulip Revolutions in the Andijan Events in Uzbekistan (2005). Kyrgyzstan (2005 and 2010). At the same time, as a result of destabilization, the region has become an area for non-traditional cross-border crimes as extremism, terrorism, drug trafficking and illegal immigration. Practically, Russia played a peacekeeper role during the Civil War under the collective peacekeeper mission of the CIS in Tajikistan. After this military assistance, the Russian troops were not used in any conflicts directly. The measurements have taken place on regional multilateral negotiations.

Practically, Central Asian states have only the Russian military bases in their countries. The military bases of the US which were established after the military intervention in Afghanistan, in Kyrgyzstan (Manas) and Uzbekistan (Khanabad is known as K2) were closed in 2014 and 2005, respectively. The Russian military bases are located in Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Tajikistan; Kazakhstan is more economically and politically independent from Russia compared to the other two states. In that respect, the pro-Russian regional organizations have great importance for Russian regional security. Kyrgyzstan and Tajikistan are the members of all pro-Russian organizations. This situation gives a more advantageous position than those of the other actors in Central Asia. As an illustration, during the official visit of President Putin to Kyrgyzstan, the situation of the military bases came into question. The response of Putin (“Russian Military Will Leave”, 2017) is important for understanding Russian security policy towards Central Asia:

“When Kyrgyzstan decides that it has strengthened its armed forces so that it no longer needs this base, we will pull out immediately. We did not discuss expanding the Russian military group here. If Kyrgyzstan decides that this is necessary, we will discuss this issue, but you should know that this will entail additional spending for us.”

It means that the Russian military bases are in the region in order to minimize regional security risks. In other words, it is a necessity, if there are several military conflicts, they can potentially affect the Russian national and the regional security directly. Especially, the extremism of religion is the main threat to all states, considering the Syrian Civil War. On the other hand, the Russian military cooperation

is about the economic situation of Russia. In 2010, Russia announced the military modernization program until 2020 in order to develop equipment, weapons of Russian troops of 70% by including military presences in both in the country and abroad; the estimated cost is about 20 trillion roubles (“Russia’s Defence Minister”, 2016). However, as a result of the annexation of Crimea, and the Ukrainian Crises, the economic sanctions affected the budget negatively. For example, the 20 trillion roubles were equal about \$700 billion in 2011, it demonstrates less than \$300 billion in March 2016 (DeGhett, 2016).

As it is illustrated, Central Asia has a top priority for Russian regional and national security policy. It uses bilateral and multilateral cooperation models in order to take measurements against security problems. At the same time, “Russia is the most powerful security actor” in Central Asia (Oliphant, 2013). Moreover, it is a significant geopolitical arena of Russian politics. After 2000, Russia has started to use more active military and security role in the region. Because of the fragile security structure of the region, the states need military and security assistance. At that point, the assessments will be listed by dividing significant results.

Today, the Russian military presence in Central Asia is a guarantee for regional security. That strong position prevents other global powers’ activities on a multilateral level. In other words, Russia is a state party of the situation of the region. As a result of this, the probability of the high-density conflict will have a low-level in the near future. The main reasons for this situation are the Russian military bases and the political structures of Central Asian states. Therefore, it can be said that the Russian security policy on bilateral and multilateral levels has a great success. When the situation is evaluated with the military-security dependency of the region to Russia, it can be understood clearly.

On the other hand, the security challenges for the CIS cooperation mean the security alarm for Russia. Therefore, the relations between Russia and the regional states always engage in a dialogue, there is not any probability of crises on the multilateral level. As a result of this, even if Turkmenistan and Uzbekistan have different foreign policy agendas from those of the other regional states, they generally need Russian political-military security assistance in order to take measurements against regional security problems. For the next decade, the cooperation on the military-security bases is always possible for border security, against the Afghan issue, the drug trafficking with the northern route, passing through Turkmenistan, Uzbekistan, Kazakhstan, Russia and Europe. Significantly, the possibility of the Colour Revolutions has been perceived as the common threat on the regional security level. As it was stated in the Russian official documents, it is not only a threat to national security, but also it results in the destabilization of Central Asia.

In this regard, to understand the Russian role in regional security, the agreements of the using the military bases are significant illustrations. Russia will use the military bases until 2050, 2032, and 2042 in Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Tajikistan respectively. It means that the multinational cooperation tools such as the CIS and the CSTO will keep their importance. Even if the cooperation seems to be on a multinational level, Russia is playing the leading role in the region with its strong

political, economic, and military superiority. Moreover, the areas with the risk of conflict in the Russian periphery as Armenia-Azerbaijan, the South Ossetia, and the Afghan issue will be a top priority for Russian security in the foreign, security and military policy towards Central Asia.

To sum up, the issue of the Russian compatriots can be emphasized here to demonstrate it as a part of the regional security perception of Russia. Today, more than 6.5 million Russian compatriots live in five Central Asian states, the majority of them live in Kazakhstan about 4.3 million. The issue is generally emphasized in official documents. According to Russian foreign policy agenda, Russia is responsible for protecting their rights, freedoms by developing policies. After the collapse of the Soviet Union, there has not seen any ethnic or religious conflicts between the Russians and local nationalities. However, the regional problems are also the main threat to that population. In other words, if some crises arise in the region as a threat to the population, it means that Russia can take several measures by using hard power tools in order to protect its compatriots. That aspect should be evaluated for Russian regional security policy in Central Asia.

Conclusion

There are five important points to mention. Firstly, the Russian military presence in Central Asia is a guarantee for its own security theoretically. However, it also ensures the national and regional security of the Central Asian states. As an illustration, there is not a hotbed conflict area in the region even if it is still a possibility, the exception of the Civil War in Tajikistan after the collapse of the Soviet Union. When the economic and political situations of Kyrgyzstan and Tajikistan are evaluated, it is not possible to avoid negative effects of security problems without the Russian military, security and economic assistance, because the regional states have not strong armies for solving the problems themselves.

Secondly, the Russian military bases in Central Asia are a guarantee for regional security practically. The agreement of using military bases in three states shows that Russia will play a leading role at least until 2050. As a result of this, it is not possible to say that there can be seen several ethnic or religious conflicts including extremism. At that point, the authoritarian regimes of Central Asian states are in cohesion with the Russian government.

Thirdly, the problems of the region are the common threats of Russia and regional states. The cooperation on the military-security perception of Russia is seen as a necessity. Therefore, multinational organizations which are the CIS and the CSTO have a great importance. Russia will use them for broadening new mechanisms in order to continue its peacekeeper, security maker role in the region. The relations between Russia and Central Asian states continuously show Russia aims to control not only the military-security level but also economic, political and humanitarian aspects.

Fourthly, it is possible that the agreements of the bases can be broadened by including common military activities with Turkmenistan and Uzbekistan. This is because the Afghan issue will continue to have the security alarm for regional

stability. Therefore, multilateral cooperation organizations and common military activities are the most significant parts of Russian security policy towards Central Asia. Finally, the Russian compatriots are a part of relationships with regional states. The greater number of the population is living in Kazakhstan. Even if they do not have enough political rights in all states, the possibility of changing any standards in terms of economic and humanitarian levels, the Russian government can use the role of keeping their rights. Therefore, the Russian military presence in the region ensures their security at the same time.

References

- About the CIS ATC. <http://www.eng.cisatc.org/132>, (Access Date: 28.05.2017)
- At 25, Russian NATO is a force to be reckoned with. <https://sputniknews.com/europe/201705151053633613-csto-alliance-anniversary/>, (Access Date: 15.05.2017)
- Alikin, A. (2014) Russia Remains Principle Military Partner in Central Asia, <http://www.russia-direct.org/russian-media/russia-remains-principal-military-partner-central-Asia> (Access Date: 15.05.2017)
- Aliyev, B. (2016) Russian Military Existence's Effect in Central Asia: Military Bases in Kazakhstan. <http://www.bilgesam.org/en/incele/2541/-russian-military-existence-s-effect-in-the-central-asia--military-bases-in-kazakhstan-introduction/#.WSq0evyjIU> (Access Date: 28.05. 2017)
- Aliyev, B. (2016). Rusya'nın Orta Asya'daki Askeri Üsleri. <http://www.bilgesam.org/Images/Dokumanlar/0-463-2016072245rusyanin-orta-asyadaki-askeri-usleri.pdf> (Access Date: 02.02.2017)
- Csto leaders adopt collective security strategy till 2025, 14 October 2016, <http://eng.belta.by/politics/view/csto-leaders-adopt-collective-security-strategy-till-2025-95420-2016/>, (Access Date: 28.05.2017)
- Collective Security Treaty Organization. <http://en.kremlin.ru/catalog/glossary/30>, (Access Date: 05.05.2017)
- Collective Security Treaty Organization <http://www.globalsecurity.org/military/world/int/csto.htm>, (Access Date: 25.05.2017)
- Cis leaders adopt military cooperation concept until 2020. https://in.rbth.com/news/2015/10/16/cis-leaders-adopt-military-cooperation-concept-until-2020_483355, (Access Date: 10.10.2015)
- Deghett, T. R. (2016). Russia's Military Modernization Is Working, But the Money's Running Out. <https://news.vice.com/article/russias-military-modernization-is-working-but-the-moneys-running-out> (Access Date: 29.05.2017)
- Gottesman, E. (2015). A Russian Role in Central Asia That America Can Live With. <http://nationalinterest.org/blog/the-buzz/russian-role-central-america-can-live-13360> (Retrieved 26.03.2017)
- Haas, M. D. (2010) *Russia's Foreign Security Policy in the 21. Century: Putin, Medvedev and Beyond*. Routledge, New York, 2010.
- Hill, F. (2002). The United States and Russia in Central Asia: Uzbekistan, Afghanistan, Pakistan and Iran. <https://www.brookings.edu/on-the-record/the-united-states-and-russia-in-central-asia-uzbekistan-tajikistan-afghanistan-pakistan-and-iran/> (Access Date: 10.03.2017)

- Huasheng, Z. (2017). Is Russia's Strategic Presence in Central Asia Decline?. <https://bishkekproject.com/memos/27> (Retrieved 01.05.2017)
- Jackson, N. J. (2003). *Russian Foreign Policy and the CIS*. Routledge, London.
- Karimova, G. (2010). Uzbekistan's View of Regional Security in Central Asia. <http://carnegieendowment.org/2010/08/24/uzbekistan-s-view-of-regional-security-in-central-asia-pub-41422> (Access Date: 20.03.2017)
- Kilner, J. (2012) Uzbekistan Withdraws from Russia-Led Military Alliance. <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/asia/uzbekistan/9369392/Uzbekistan-withdraws-from-Russia-lead-military-alliance.html> (Access Date: 04.05.2017)
- Laurrelle, M. (2014). Russia and Central Asia. http://www.eucentralasia.eu/uploads/tx_icticontent/National-PB17-RU.pdf (Access Date: 01.01.2017)
- Oliphant, C. (2013). Russia's Role and Interests in Central Asia. <https://www.files.ethz.ch/isn/172941/russias-role-and-interests-in-central-asia.pdf> (Access Date: 10.01.2017)
- Oliphant, R. (2015). Vladimir Putin Announces Russia-Led Central Asian Military Force. <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/russia/11937195/Vladimir-Putin-announces-Russia-led-Central-Asian-military-force.html>(Access Date: 20.05.2017)
- Plopsky, G. (2017). Russia's Big Plans for Air Defense in Eurasia. <http://thediplomat.com/2017/04/russias-big-plans-for-air-defense-in-eurasia/> (Access Date: 28.05.2017)
- Populates on Russia's foreign policy, 2012, <http://russiancouncil.ru/common/upload/riacforeignpolicyen.pdf>, (Access Date: 09.04.2017)
- Russia builds unified air defense for CIS collective security, 09 September 2015, <https://sputniknews.com/russia/201509091026768072-russia-cis-defense/>, (Access Date: 01.04.2017)
- Russia busy at work rebuilding Soviet-era air defense umbrella. <https://sputniknews.com/military/201705221053853638-russia-cis-defense-umbrella/>, (Access Date: 22.05.2017)
- Russia's Defense Minister said that Russia strictly sticks to the plan on rearmament and development of its army, 14 August 2016, <https://sputniknews.com/russia/201608141044256113-russia-army-rearmament/>, (Access Date: 20.01.2017)
- Russia's interests in Central Asia: Contents, perspectives, Limitations. 2013, http://russiancouncil.ru/common/upload/RIAC_Central_Asia_En.pdf (Access Date: 12.01.2017)
- Russian military base presence in Kyrgyzstan extended till 2032. <http://enews.fergananews.com/news.php?id=3244&mode=snews>, (Access Date: 01.07.2017)
- Russian military will leave Kyrgyzstan when no longer needed for regional stability-Putin, 01 March 2017, <https://www.rt.com/politics/378978-russian-kyrgyzstan-military-base/>, (Access Date: 01.03.2017)
- Russia to supply CSTO states with advanced copters, air defense systems in 2017. <https://sputniknews.com/military/201705211053836296-russia-csto-supply/>, (Access Date: 21.05.2017)
- Russia, Tajikistan to continue efforts to ensure stability in Central Asia, 02 February 2017, <https://sputniknews.com/asia/201702271051081196-russia-tajikistan-stability-asia/>, (Access Date: 12.03.2017)
- Radnitz, S. (2016). How Central Asia Responds to the Kremlin's Exhortations. http://www.ponarseurasia.org/sites/default/files/policy-memospdf/Pepm451_Radnitz_Nov2016.pdf (Access Date: 15.05.2017)

Strategiya Natsional'noy Bezopasnosti Rossiyskoy Federatsii, 2015. <http://static.kremlin.ru/media/events/files/ru/l8iXkR8XLAtxeilX7JK3XXy6Y0AsHD5v.pdf>, (Access Date: 10.09.2017)

The Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation: Foreign Policy Concept of the Russian Federation. http://www.mid.ru/en/foreign_policy/official_documents/-/asset_publisher/CptlCkB6BZ29/content/id/2542248 (Access Date: 05.04.2017)

The Ministry of the Foreign Affairs of the Russian Federation: Voyennaya doctrine Rossiyskoy Federatsii. <http://www.mid.ru/documents/10180/822714/41d527556bec8deb3530.pdf/d899528d-4f07-4145-b565-1f9ac290906c> (Access Date: 12.02.2017)

The cooperation 2009 exercises mark a new stage in developing the CSTO Collective Rapid Reaction Force and building the capability to respond to today's threat, 16 October 2009, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/48774#sel=3:23:yv2,3:40:lvr>, (Access Date: 13.02.2017)

Why Russia won't be leaving Kazakhstan's Baikonur Cosmodrome anything soon, 29 December 2016. <http://sptnkne.ws/dfRH>, (Access Date: 12.05.2017)

ŞAMANİZM VE BUDİZM ARASINDAKİ PARALELLİKLER

Şengül DEMİREL*

Öz

Aynı coğrafyayı paylaşan toplumlar, dilleri inançları ne olursa olsun farklılık gösterse de aynı topraktan aynı sudan beslenirler. Dolayısıyla geçmişlerinde pek çok ortak paydalar bulunması doğaldır. Masallar, mitler, destanlar bu durumu tespit etmemiz için ayna görevi görmektedir. Elbette bu öğelerin menşeyini tespit etmek hayli zordur. Çünkü bu öğeler buldukları toplumun içinde harmanlanıp biçim ve kılık değiştirerek artık o toplumun malı olmuşlardır. Denilebilir ki toplumlar coğrafi sınırlarla birbirinden ayrılmış olsa da din, efsane, mitoloji, masallar gibi olgular asla sınır tanımazlar. İnsanlığın varoluşundan günümüze kadar gelen kültür sentezleri, bundan sonra da evrilerek başka formlar ile dünya etrafında seyahatlerine devam edeceklerdir. Bunun içindir ki bir Avrupa masalı içinde Asya motifleri görmek; Budizm içinde Şamanizm öğeleri görmek, İslam kültür içinde Şamanizm öğeleri görmek son derece doğaldır. Bu çalışmamızda Budizm içinde Şamanizm izlerini takip ederken; Türk ve Hint mitolojileri içindeki bazı ortak motifleri tespit etmeye çalışacağız. Çalışmada kaynak olarak Türkiye’de Hindoloji kürsüsünün kurucusu Prof. Dr. Walter Ruben’in çalışmaları esas alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Şamanizm, Budizm, şaman, Walter Ruben, Hindistan.

PARALLELISM BETWEEN SHAMANISM AND BUDDHISM

Abstract

Societies sharing the same geographical region are fed from the same water and land regardless of their languages and beliefs. Hence, it is natural that there are numerous common features in their history. Tales, myths and epics serve as mirrors to help us identify this situation. Surely, it is very difficult to determine the origin of these items because they have now become the property of that community by being blended and changing in the society they belong to. It can be said that even though societies are separated by geographical boundaries, features such as religion, legend, mythology, and fairy tales know no boundaries. Culture synthesis from the existence of mankind till today will continue to travel around the world in other forms by evolving. For this reason, it is perfectly natural to see Asian patterns in a European tale; Shamanism elements in Buddhism or Shamanism elements in Islamic culture. In this study, following the traces of Shamanism in Buddhism, we try to identify some common motives within Turkish and Indian mythologies. The studies of Professor Dr. Walter Ruben, the founder of Indology department in Turkey, is the basis of the present study.

Keywords: Shamanism, Buddhism, Shaman, Walter Ruben, India.

* Dr., Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları, Hindoloji Anabilim Dalı, senguldemi-rel2000@yahoo.com

Giriş

Şamanizm ve Budizm; çok geniş bir coğrafyada varlığını binlerce yıldır sürdürmektedir. İlk bakışta birbirine hiç benzemeyen bu iki inanış arasında oldukça çarpıcı paralellikler vardır.

Eski Türk inancının Şamanlık olduğu genel kabul gören bir görüştür. Makalemizde Orta Asya ve kuzey Asya toplulukları arasında varlığını yabancı inanışlar gelmiş olsa da izlerini takip edebildiğimiz Şamanizm ve Hindistan topraklarında doğup Hint sınırlarını aşan Budizm, arasında paralellikler saptamaya çalışacağız.

Türkler arasında İslamiyet'in yayılması hicretin IV. asrında oldu (İnan, 1952:19). İslamiyet öncesi Türklerin Şamanizm'i benimsemiş olduklarını biliyoruz. Günümüzde olduğu gibi o dönemde kabul edilmiş olan İslamiyet içinde günlük hayat adetlerinde Şamanizm etkilerini açıkça görmek mümkündür. Örnek vermek gerekirse; ağaçlara çaput bağlama geleneği, Anadolu'da daha yaygın olan eşiğe basmama adeti ve merdiven altından geçmemek gibi adetler eskiden olduğu gibi şimdilerde de varlığını sürdüren adetlerdir. Eşiğe basmamak; Şamanizm'deki "eşik ruhu" ile ilgilidir. Şamanlar, göğe çıkma törenlerinde çadırın orta direğine yanlamasına çakılmış tahtalara çıkar ve tanrının elçileri ile konuşur. İnanışa göre; beşinci kattan sonra ise tanrılar alemi başlamaktadır. Bu uygulama sonucu "eşik ruhu" inanışı ortaya çıkmıştır. Bu yüzden eşiğe basmama adeti Şamanizm'e ait bir gelenek olarak günümüze kadar gelmiştir.

Bilindiği gibi bu uygulamalar, Şaman inanışında bulunan unsurlardır. Abdülkadir İnan; bu durumla ilgili şöyle bir örnek vermiştir: "*Ankara'dan 90 kilometre mesafede Kızılcahamam çevresinde bir maden suyu pınarı vardır. Bu pınar yanındaki çalılar paçavradan görülüyor. Burada veli mezarı da yoktur. Bu paçavralar doğrudan doğruya "pınar izisi"ne, yani "su ruhu"na bağışlanmış nezirlerdir. Müslüman Türk bu paçavrayı dini bir husuyla bağlarken Şamanizm adetini yaptığının farkında değildir.*" şeklinde ifade etmektedir (İnan, 1952:26). Daha öncede belirttiğimiz gibi bu tür öğeler sınır ve zaman kavramına takılmaksızın varlıklarını devam ettirmektedirler.

Kadim iki kültüre sahip olan Türk ve Hint milleti aynı coğrafyadan beslenmiş olduğundan bunun yansımalarını her iki kültürün ortak unsurlarında görmek mümkündür. Bir dönem Budizm'i benimsemiş Türk toplumunun önceleri Şamanizm'i benimsemiş oldukları bilinmektedir. Budizm ve Şamanizm incelendiğinde Budizm içindeki Şaman kalıntılarını da görmek mümkündür. Aynı şekilde Türk mitolojisinde de Hint mitolojisinin izlerini görebiliyoruz.

1. "ŞAMAN" SÖZCÜĞÜNÜN KÖKENİ HAKKINDA

Şaman sözcüğünün kökeni hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Abdülkadir İnan; eski Türkçede "şaman"a "kam" dendiğini ve şaman sözcüğünün yabancı bir kökte aranması gerektiğini ileri sürmektedir. F. A. Rosenberg'in "şaman" sözcüğünün Hindistan'dan geldiğini ileri sürdüğünü aktarmıştır (İnan, 1952: 74-75). Şaman sözcüğünün Sanskrit sözlük anlamı ise; uzlaşma, yatıştırma, huzurdur (Williams, 2004). "Şaman"; ruhlar ve insanlar arasındaki aracı görevi gören bir nevi hekimdir. Bu haliyle "şaman"lığın Sanskrit sözcük anlamı ile uyumlu olduğunu

görmekteyiz. Ancak bu uyum “şaman” sözcüğünün kökeninin Sanskrit olduğu anlamına gelmemektedir. Bu konuyla ilgili olarak Wilhelm Radloff; “şaman” sözcüğünün kökeni hakkında pek çok araştırmacının görüşüne yer vermiştir. Bu görüşlerin tamamını burada aktarmayacağız. Radloff “Türklük ve Şamanlık” adlı çalışmasında; Walter Ruben’in konuyla ilgili bir görüşünü şu biçimde aktarmıştır: “*Ruben, doğrudan doğruya Hind kaynaklarına dayanarak, Şamanizm’in daha Aryalılardan önce Orta Asya’dan gelen kültür dalgaları ile şimali Hindistan’a yayılmış olduğunu belirtmiştir*” (Radloff, 2008:109). Bu durumda; “şaman” kelimesinin Sanskrit bir kökten gelmiş olduğu iddiası zayıflamıştır.

Sözcüğün kökeni ile ilgili görüşlere baktığımızda da Şamanizm ve Budizm arasında karmaşık bir paralellik olduğu açıkça görülmektedir. Bu etkileşimin, en etkili sebeplerinden birisi yabancı inançların Şamanizm’den birçok unsuru içererek daha kolay yayılabilme imkânı sağlamış olmasıdır. Bu örneği aşağıda daha detaylı olarak anlatacağımız, Budizm’in daha esnek kurallara sahip olan Mahâyâna mezhebinde de görmekteyiz.

2. ŞAMANİZM VE BUDİZM ARASINDAKİ PARALELLİKLER

Hindistan’da doğmuş olan Budizm, Hindistan toprakları dışına yayılmaya başladığında içinde barındırdığı kültür unsurlarını da bu defa Hindistan’dan İç Asya’ya taşımıştır. Bu durumu kısaca şöyle özetleyebiliriz:

Budizm, M.S. I. yüzyılda Hindistan’ın kuzeybatısında bulunan Gandhar’a, oradan da Orta Asya içlerine doğru yayılmıştır (Conze, 2005:85). Hindistan ile Çin arasında bir köprü olan Orta Asya üzerinden Çin’e ulaşan Budizm’in Mahâyâna mezhebidir. Hinayâna adını taşıyan diğer mezhep ise, Güney-Doğu Asya ülkelerinde gelişme fırsatı bulmuştur. Mahâyâna Budizm’inde Buda bir mabut olmuş ve ona tapılmaya başlanmıştır. Genel olarak Budizm’in bu biçimi Brahmanik dine bir yakınlaşma sayılır (Bayur, 1987:76). Budizm, özünden ayrılıp tepki olarak doğduğu Hinduizm’e benzemeye başlamıştır. Özellikle Çin, Kore ve Japonya’da etkili olan Mahâyâna, Hinayâna gibi tutucu olmayan ve gittiği bölgelerde kabul görebilmek için kurallarını esnetmiş ve yabancı kültürlerin öğelerini de içine almıştır. Aksi takdirde kuzeydeki konargöçer kavimlere Budizm’i kabul ettirmek olanaksız olacaktı. Budizm’in canlılara zarar verilmemesi ilkesi, et yiyen konargöçerler için kabul edilebilmesi imkansız bir öğreti olarak kalacaktı. Bu bağlamda Budist dervişler öğretiyi gittikleri bölgelerin farklılıklarını da göz önünde bulundurarak yeniden yorumlamışlardır. Bundan dolayı Budizm, yayılmaya başladıktan sonra, Hint kültür ve mitoloji unsurlarını da beraberinde götürmüştür.

Orta Asya’nın hâkim unsuru olan Türkler, aynı zamanda kadim medeniyetler arasında bir köprü konumundaydılar. Dolayısıyla bu coğrafyada bulunan kültürler arası geçiş hem Türklerin kontrolünde hem de onların hâkim olduğu zeminde gerçekleşmiştir. Rasonyi bu durumu şöyle ifade etmiştir: “*Türk hakanları, Orta-Asya kervan yollarının sahibi sıfatıyla, dört yüce medeniyet ortasında dünya ticaretinin ve büyük manevi cereyanların şahdamarlarını ellerinde bulundurdular. Bir yüz yıl boyunca onların teşkilatçılığı sayesinde kültür değerlerinin mübadelesi sağlandı.*” (Rasonyi, 1971:102).

Budist dervişlerin bir nevi hekim görevi görmeleri, Budizm'in Orta Asya'ya girmesinde kolaylık sağlamıştır. Orta Asya kültüründe önemli yer tutan Şamanlar aynı zamanda insanları iyileştiren hekim görevi de üstlenirler. Bundan dolayı dervişler, Orta Asya kültüründe yadırganmadan kabul görmüşlerdir (Demirel, 2015:132).

Hindistan topraklarında yaşamış olan Buda devrinde, her ne kadar Hinduizm inancı mevcut ise de bizler Hint mitolojisine baktığımızda Şaman etkiler de görmekteyiz. Walter Ruben; Şamanın ruhunu bedeninden ayırıp göğe tanrıların ve cinlerin yanına gönderdiğinden söz etmektedir. Şamanın bu durumunu, Buda'nın bilincini bedeninden ayırması haline benzetmektedir. Bu bakımdan Şamanizm ve Budizm arasında bir paralellik kurarak, Şamanizm'in Budizm'in ilkel hali olduğu yargısına varmaktadır (Ruben, 1943:147). Dağ tanrısı olan yok edici Şiva, karısı ile Tandava dansı yaparlar. Böylece etrafındaki kötü ruh ya da cinleri kovarlar. Şiva'nın tandava dansı bizlere trans haldeki Şaman'ı hatırlatır. Vecd halindeki Buda, Şaman ve tandava dansı yapan tanrı Şiva. Görüldüğü gibi bu üç unsurun ortak bir menşei bulunmaktadır. Ancak bu durumun sınırlarını çizmek çok zor olsa da Şamanist unsurun daha eski olduğunu söyleyebiliriz.

Wilhem Radloff; bu konu ile ilgili olarak Walter Ruben'den bir alıntı yapmakta ve Ruben'nin Şamanizm'i Budizm'in kaynağı olarak gösterdiğine bir gönderme yapmaktadır (Radloff, 2008:145). Ruben, "Budizmanın Menşei ve Özü" adlı makalesinde ise Buda'nın bir nevi Şaman olduğunu ve Budist yoganın iptidai Şamanizm'den çıkmış olduğunu ileri sürmektedir (Ruben, 1943:117). Budizm'e göre dünya ıstırap dolu bir yerdir. Buda; insanı acı ve ıstıraptan kurtularak kurutuluşa yani nirvanaya gidecek yolu bulmuş ve bunu tüm insanlara yaymaya çalışmıştır. Şaman da bir nevi hekim olduğuna göre; Ruben'in bu benzetmesine katılmamak mümkün değildir. Bu görüşü destekler bir diğer görüş de Laszlo Rasonyi'nin "Tarihte Türk-lük" adlı çalışmasında, Wolfram Eberhard'ın bir görüşünü aktarmıştır: "Doğuda Hint ve Çin kültürlerine şamanlık sızmıştır" (Rasonyi, 1971:33). Araştırmacıların bu konuyla ilgili görüşlerini çoğaltmak mümkündür. O halde diyebiliriz ki ortak kanı, Şamanizm'in İç Asya'dan Hindistan'a girdiği yönündedir.

Buraya kadar Şamanizm ve Budizm arasındaki paralelliklere değinmiş olduk. Bu paralellik ve etkileşim sadece inanış ile sınırlı kalmamıştır. Bu etkileşimin izlerini mitolojik unsurlar içinde çokça görmekteyiz. Örnekleri çoğaltmak mümkün; ancak biz hemen hemen tüm toplumlarda önemli bir mitolojik unsur olan kutsal kuş örneğine değineceğiz.

Abdülkadir İnan "Türk Folklorunda Simurg ve Garuda" adlı makalesinde, efsanelerde Simurg motifinin İslam'dan önce Türk kavimlerinin arasında yayılmış olduğunu tahmin etmenin mümkün olduğunu belirtmektedir. İnan: "*Müslüman Türklerin folklorunda Simurg adı İran'dan geldiği gibi Şamanist Türklerin folkloruna 'Kerede' adlı Hind mitolojisinden geçmiştir. Kerede en eski Hind mitolojisindeki tanrı Vişnu'nun biniti olan ilahi kuş Garuda'nın Türkleştirilmiş şeklidir. ...*" demektedir (İnan, 1953:414). Bu benzerlik ile ilgili olarak Prof. Dr. Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi adlı iki ciltlik eserinde destan ve efsaneleri anlatırken yer yer Garuda ile ilgili karşılaştırmalar yapmıştır. Ögel'e göre; Er-Töştük Destanında anlatılan kuş Zümrüdü-Anka kuşudur ve bu efsanevi kuş, Hint mitolojisindeki Garuda'nın kendisidir (Ögel, 2014:584).

Görülüyor ki Hint mitolojisindeki Garuda, Orta Asya, Çin ve İran havzasında farklı isimler ile karşımıza çıkmaktadır. Hint mitolojisinde gücün simgesi olan ve aynı zamanda Tanrı Vishnu'nun binek hayvanı olan Garuda, Orta Asya ve İran havzasında doğaüstü güçleri olan farklı bir kuş biçimine bürünmüştür. Simurg, Kerde, Zümrüdü Anka ve Anka gibi farklı isimlerle anılan bu efsanevi kuş; Türk ve İran masal ve efsanelerinde ortak bir motif olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun sebebi ise hiç kuşkusuz Buda söylenceleri içinde "Garuda" motifinin de taşınmış olmasıdır.

Nasıl ki Budizm içinde Şaman unsurları görmek mümkün ise, Budizm içinde de Hindu unsurları görebilmekteyiz. Bu nedenle Hinduizm tanrısı Vishnu'nun binek hayvanı olan kutsal kuş Garuda, Budizm sayesinde Hindistan sınırlarını aşabilmiştir. Çünkü; Budizm inancı gittiği topraklara Hinduizm öğelerini de beraberinde taşımıştır.

Sonuç

Geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Budizm, karşılaştığı inançlar ve geleneklerden etkilenmiştir. Budizm etkilendiği bu unsurlarını kendi bünyesi içine almış ve özde aynı kalsa da uygulama ve görünüşte farklılaşmıştır. Aynı durum Şamanizm için de geçerli olmuştur. Şamanizm de yabancı inanışlarla karşılaştığında kendi bünyesinde bulunan unsurları bu inanışlara geçirmiştir.

Orta Asya'da etkin bir rol oynayan Türk kavimleri, medeniyetlerin kavşağında bulunmalarından dolayı hem milli kültürlerini uzak diyarlara taşımışlar hem de uzak diyarlardan gelen kültür öğelerini içselleştirmişlerdir.

Çin ile Batı dünyası arasındaki "İpek Yolu" ve Hindistan'dan Batı dünyasına uzanan "Baharat Yolu" çok değerli ticari malların aktarılmasına vesile olmuştur. İpek, porselen, yeşim taşı, fildişi, kehribar ve baharat gibi değerli malların aktarımı sırasında, aynı zamanda çok değerli kültür ve inanç unsurları da bu yollar aracılığıyla taşınmıştır. İslamiyet, Budizm, Hinduizm gibi unsurlar, Asya kıtasının bir kültür sentezi olmasını sağlamıştır. Asya ile Avrupa arasında kurulan ticari yollar ise, kültür alış-verişini hızlandırmıştır.

Özellikle de Hindistan topraklarına göç ederek burayı vatan olarak benimseyen Arilerin bozkır menşeli olması, iki kültür arasındaki kültür benzerliklerinin temelini oluşturmaktadır. Bu nedenle, iki kültür arasındaki ortak öğeler bizi şaşırtmamalıdır.

Sonuç olarak denilebilir ki coğrafi sınırlarla birbirinden ayrılmış olsa da din, efsane, mitoloji, masal gibi olgular asla sınır tanımazlar. İnsanlığın varoluşundan günümüze kadar gelen kültür sentezleri, bundan sonra da evirilerek başka formlar ile dünya etrafında seyahatlerine devam edeceklerdir. Bunun içindir ki bir Avrupa masalı içinde Asya motifleri görmek; Budizm içinde Şamanizm öğeleri, İslam kültür içinde Şamanizm öğeleri görmek son derece doğaldır.

Kaynakça

- Bayur, H. (1987). *Hindistan Tarihi Cilt I*. Ankara: TTK Basımevi.
- Conze, E. (2005). *Kısa Budizm Tarihi*. İstanbul: Yol Yayınları.
- Demirel, Ş. (Kasım 2015). *Budizm'in Doğduğu Topraklarda Barınamaması Üzerine*. Uluslararası Türkbilim Dergisi. 127-138.
- İnan, A. (1952). *Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 19-30.
- İnan, A. (2015). *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İnan, A. (1953). *Türk Folklerinde Simurg ve Garuda*. Türk Dili Dergisi. 2(19). 413-415.
- Ögel, B. (2014). *Türk Mitolojisi Cilt I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ögel, B. (2014). *Türk Mitolojisi Cilt II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Radloff, W. (2008). *Türkülük ve Şamanlık*. İstanbul: Örgün Yayınevi.
- Rasonyi, L. (1971). *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Ruben, W. (1943). *Budizmanın Menşei ve Özü*. DTCF Dergisi. 115-131.
- Williams, M. (2004). *A Sanskrit – English Dictionary*. Delhi: Nagri Printers.

YAYIN KURALLARI

1- Akademik Hassasiyetler, sosyal bilimlerin tüm alanları ile ilgili deneysel, nicel ve nitel araştırmalara yer veren bir dergidir.

2- Dergiye gönderilen makaleler özgün bir çalışma olmalı ve daha önce yayınlanmamış olmalıdır. Şayet makaleler ulusal veya uluslararası bir sempozyum veya kongrede sunulmuş ise ya da yüksek lisans veya doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmış ise bu durum ayrıca belirtilmeli ve makale formatına uygun hale getirilmelidir.

3- Makalelerle ilgili her türlü yasal sorumluluk yazara ya da yazarlara aittir.

4- Makaleler için herhangi bir telif ücreti ödenmez.

5- Derginin yayın dili Türkçe ve İngilizce'dir.

6- Akademik Hassasiyetler'e gönderilen yazıların metin, dipnotlar/sonnotlar, kaynaklar ve tablolar/şekiller de dahil olmak üzere 35 sayfayı geçmemelidir.

7- Makalede sıra ile özet, giriş, ana metin, sonuç, kaynakça ve varsa ekler bulunmalıdır. Bu bölümler başlıklarla belirtilmelidir. Makalelerde yer alacak alt ana başlıklar sola yanaşık, 1 cm. içeriden ve koyu şekilde;

(1. TÜRKİYE'DE SOSYAL ...),

onun altında yer alacak ara başlıklar ise koyu, sola yanaşık, 1 cm. içeriden ve sadece ilk harfleri büyük olacak şekilde;

(A. Ekonomik Faktörler),

diğer alt başlıklarda koyu, sola yanaşık ve 1 cm. içeriden ancak ilk kelimenin baş harfi büyük diğerleri ise küçük olacak şekilde;

(a. Ticari yapı) yerleştirilmelidir.

8- Yazarın ünvanı, çalıştığı kurumu ve e-mail adresi (altı çizgisiz ve siyah renkte) yazılmalıdır. Örneğin,

-----
Prof. Dr., Gazi Üniversitesi İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü,
gokcedilara@gmail.com

9- Makaleler Microsoft Word veya "doc" uzantılı şekilde sisteme yüklenmelidir.

10- Yazılar; Times New Roman karakterinde, 12 punto (dipnotlarda ise 10 punto) büyüklüğünde olmalıdır. Sayfa yapısı A4 ebadında, kenar boşlukları sağdan, soldan, üstten ve alttan 3 cm olmak üzere, 1 satır aralığıyla, iki yandan hizalanmış ve paragraf arası boşluğu, öncesi ve sonrası "3 nk" olacak şekilde ayarlanmalı ve sayfa numarası

verilmelidir. Paragraf başları 1 cm içeriden olmalı ve “TAB” tuşu kullanılmalıdır.

11- Özet 200-250 kelime arasında olmalı ve herhangi bir atıf içermemelidir. Her özet altında da çalışmayı açıklayan 3-5 anahtar kelime bulunmalıdır.

12- Çalışmalar başlıklar, özet ve kaynakça dahil olmak üzere 8000-11000 kelime arasında olmalıdır.

13- Dergiye gönderilen makaleler dergi editörü tarafından bilimsel yeterliliğinin denetlenmesi amacıyla iki hakeme gönderilir. Makaleler, değerlendirme sonucunda hakemden gelecek olumlu raporlar doğrultusunda, dergi yayın kurulu tarafından uygun görülen bir sayıda yayınlanır. Raporların olumsuz olması nedeniyle makalenin yayınlanmaması durumunda yazar, her hangi bir hak talebinde bulunamaz.

14- Makalenin basıldığı dergi sayısından yazara iki kopya gönderilir.

15- Akademik Hassasiyetler’e gönderilecek makalelerin hazırlanmasında APA yazım kuralları kullanılmalıdır. Tüm metin yazımında ve kaynakçanın hazırlanmasında da bu sisteme uyulması gerekmektedir. APA sistemi hakkında daha fazla bilgi için, lütfen <http://www.apastyle.org/> adresini ziyaret ediniz.

Makale Gönderme: www.academiclegance.com

İletişim Adresi: academiclegance@gmail.com

AUTHOR GUIDELINES

1. *The Academic Elegance welcomes studies of all types in social sciences, including experimental, quantitative and qualitative work.*

2. *Manuscripts submitted to the journal must be original and must be previously unpublished. If the articles have been presented at a national or an international symposium or congress or given as the master's or doctoral thesis, this should be specified and must be transformed into article format.*

3. *Any legal liability related to the manuscript belongs to the author or authors.*

4. *There is no royalty payment for the manuscripts.*

5. *The languages of the journal are English and Turkish.*

6. *Manuscripts submitted for review at The Academic Elegance should be no longer than 35 pages, including all text, footnotes/endnotes, references, and tables/figures.*

7. *All manuscripts must have introduction, main text, conclusion, and references. These should be indicated with titles and subtitles. Sub-titles in the manuscripts must be centered and boldfaced as in*

(1. TURKISH SOCIAL ...),

other titles should be left justified and boldfaced as in

(A. Economic Factors)

8. *The author's title, institution and e-mail address must be written as a footnote as in the following example.*

Prof. Dr., Gazi Üniversitesi İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü,
gokcedilara@gmail.com
-----

9. *Manuscripts should be submitted as Microsoft Word or with a "doc" extension.*

10. *Manuscripts should be written in Times New Roman, font size 12 pt (footnote 10 pt). The paper should be typed on A4 size paper. 3 cm margins on left and right and top and bottom, single line spacing, flush-right alignment. To adjust spacing before or after paragraphs, authors should leave "3 nk" and in addition to the page number. For the paragraph indentation, "TAB" key must be used.*

11. *An abstract is required for all submitted manuscripts. The abstract should be a single paragraph of 200-250 words or less that briefly describes the research question addressed, the analytical approach, and the major findings of the manuscript. References and citations to other work should not be included in the abstract. Following*

each abstract there should be 3-5 keywords describing the study.

12. Manuscripts should be between 8000-11000 words, including the titles, abstract, appendix and references.

13. Manuscripts submitted to the journal are sent to three referees by journal editors. Manuscripts receiving positive response from the referees are published. In case of a negative/reject report by the referees, the manuscript is not published, for which the author or authors have not rights to claim.

14. Two copy of the journal is sent to the author whose article appears in that specific issue.

15. The Academic Elegance follows the APA style of formatting. All in-text citations and references section at the end need to be formatted accordingly. For further information about APA formatting, please visit: <http://www.apastyle.org/>

Article Submission: www.academicelegance.com

Contact: academicelegance@gmail.com